

בשנתנו סוציאליזם

כתב עת לדיון בנושאי רווחה ובטחון סוציאלי

הארגון החברתי של השירותים לטיפול סוציאלי-אישי • השירותים הסוציאליים האישיים במבט בין-ארצי • האופי הארגוני של מוסדות שירות וולונטריים בישראל • ההתערבות הטיפולית בשלביה הראשונים של תקופת האבלות אצל אלמנות מלחמת יום הכיפורים • התייחסות הסביבה להורים שכולים • כוח אדם סיעודי בישראל — היבטים וסוגיות • נפגעי תאונות דרכים — בעיות ופת-רונות • תאטרון קהילתי ועבודה סוציאלית קהילתית • גיל הפרישה של נשים במבחן עקרון השוויון • הקשר בין עמדותיהן של נערות בנושאי משפחה לבין תפיסתן את הדפוסים הקיימים במשפחת מוצאן • מגמות בחלוקת ההכנסה הלאומית בארץ מתפתחת • עליה, אידיאולוגיה ומדיניות סוציאלית מפרספק-טיבה היסטורית

בטחון סוציאלי

כתבי-עת לדיון בנושאי רווחה ובטחון סוציאלי

יוצא לאור על-ידי

המוסד לביטוח לאומי

בשיתוף עם

מכון ברוקדייל לגרונטולוגיה

והתפתחות אדם וחברה בישראל — הג'וינט

ירושלים * אב תשל"ו * יולי 1976

חוברת 11

תוכן העניינים

עמ'

5	ד"ר אברהם דורון	הארגון החברתי של השירותים לטיפול סוציאלי-אישי
10	זינה הרמן	השירותים הסוציאליים האישיים במבט בין-ארצי
14	פרופ' ראלף קרמר	האופי הארגוני של מוסדות שירות וולונטריים בישראל
32	ויקטור פלוריאן	ההתערבות הטיפולית בשלביה הראשונים של תקופת האבלות אצל אלמנות מלחמת יום הכיפורים — מי, מתי ובאלו תחומים?
51	ד"ר יואל ינון ואברהם כרמלי	התייחסות הסביבה להורים שכולים
61	פרופ' רבקה ברגמן ורות רון	כוח אדם סיעודי בישראל — היבטים וסוגיות
70	ד"ר אריה ניצן	נפגעי תאונות דרכים — בעיות ופתרונות
79	פרופ' בנימין ינוב (צ'טקוב)	תאטרון קהילתי ועבודה סוציאלית קהילתית
89	ד"ר רות בן-ישראל	גיל הפרישה של נשים במבחן עקרון השוויון
101	ברכה רובינק וד"ר אורית איכילוב	הקשר בין עמדותיהן של נערות בנושאי משפחה לבין תפיסתן את הדפוסים הקיימים במשפחת מוצאן
108	ד"ר חיים הרפז	מגמות בחלוקת ההכנסה הלאומית בארץ מתפתחת — הדוגמה של ג'מייקה
117	ד"ר יעקב קלנר	עליה, אידיאולוגיה ומדיניות סוציאלית מפרספקטיבה היסטורית
133	אריה וולף	חקיקה ופסיקה סוציאלית (הצעת חוק דמי מחלה; בין אב לבן; חזכאי בעל לפיצויי פיטורים של אשתו; תאונה לחברת ועד עובדים)
140	עמי שביט	סיקורת ספרים (חוק העניים החדש משנת 1834 — א-היסטורי או איסטטיסטי; האקדמאים והרביזיה של תוכנית בוורידג' בשנות החמישים והשישים; ההפרשיות והפער ב"חברה החסתדרותית")
148		פרסומים שנתקבלו במערכת
III-XVII		Summary of the Main Articles

הארגון החברתי של השירותים לטיפול סוציאלי - אישי*

מאת ד"ר אברהם דורון**

(free standing) וכדברי קהן, להוות את ה- מוקד של רשת שירותים נפרדת, או שמא צרי- כים הם להיות מסוגלים למערכות שירותים אחרות¹. ביתר דיוק, השאלה היא — לפי ניסוחו של מוריס — האם רצוי להקים מערכת ש.ט.ס.א. ציבורית שתהיה עצמאית ונפרדת מן המערכת להבטחת הכנסה ומן השירותים הסוציאליים האחרים, אך בעת ובעונה אחת תהווה חלק מן האחריות הציבורית לרווחתם של כל האזרחים ולא יכות חייהם², או שמא צריכה מערכת הש.ט.ס.א. להמשיך ולפעול כ- שירות שנועד בעיקרו לסייע לשירותים האח- רים³. הדעות העיקריות המצדדות בזכות קיו- מה של מערכת ש.ט.ס.א. עצמאית פורטו, ב- רובן, בדו"ח סיבוהם (Seeborn Report)⁴ וסוכמו בצורה ברורה בידי פרופ' מוריס⁵. עיקרי הדברים הם, כי חברה או ממשלה, הדו- אגות לשלום אזרחיהן אינן יכולות להסתפק בהבטחת רצפת הכנסה, ביטוח סוציאלי, טיפול רפואי ודיוור מסובסד, אלא מחובתן גם לדאוג לצרכים האנושיים האחרים של אזרחיהן —

* * *

צורת הארגון של השירותים לטיפול סוציאלי אישי, The Personal Social Services (להלן ש.ט.ס.א.) היתה לבעיה מרכזית ברוב הארצות המתועשות המפותחות. אף שהדיון בבעיה זו נמשך זה זמן ניכר עדיין לא התג- בש שום דפוס ברור של התארגנות. המחקר והדיונים טרם הולידו גישה המקובלת על דעת הכול. במאמר זה, ברצוני לייחד את הדיבור על ארבע סוגיות עיקריות הנוגעות לדיון זה:

1. הטיעונים בעד הקמת מערכת ש.ט.ס.א. עצמאית;
2. תפקידו של מקצוע העבודה הסוצי- אלית בש.ט.ס.א.;
3. מגמות בארגון הש.ט.ס.א. בארצות שונות;
4. כמה הערות על ארגון הש.ט.ס.א. ה- מתנהל בישראל.

במרכז הדיון בבעית הארגון החברתי של ה- ש.ט.ס.א. בעולם ובישראל עומדת השאלה — האם שירותים אלה צריכים להיות עצמאיים,

* המאמר הוכן על בסיס הרצאה שניתנה בסמינר על "שירותים לטיפול סוציאלי-אישי בפרספקטיבה בין-ארצית" שהתקיים בימים 19—20 בנובמבר 1975, באוניברסיטה העברית בירושלים.

** ביה"ס לעבודה סוציאלית ע"ש פאול ברוואלד, האוניברסיטה העברית בירושלים.

1 Alfred J. Kahn, *Social Policy and Social Services*, New York: Random House, 1973, p. 154

2 Robert Morris, Rapporteur, *Toward a Caring Society*, The Report of a U.S. Study Team on its Visit to England, Scotland, and Wales to Observe the Work of Local Authority Social Services, with Implications Noted for the United States, New York: Columbia University School of Social Work, 1974, p. 83

3 J. F. Slocman, *The Welfare State, Its Aims, Benefits and Costs*, London: Allen and Unwin 1973, p. 72

4 Report of the Committee on Local Authority and Allied Personal Social Services, London: H.M.S.O., July 1968, Cmnd, 3703

5 *Toward a Caring Society*, op. cit., pp. 84-90

מוסדות אלה. במקום לשקוד על טיפוח רווחתו של הפרט, עלולים שירותים אלה לשמש כלים להשגת יעדים, כגון — אכיפת מוסר עבודה נוקשה, הפחתת מספר מקבלי תמיכות סעד, או מטרות אחרות של פיקוח חברתי. במלים אחרות, ההחלטה שלא להפריד את הש.ט.ס.א. ממערכות שירותים אחרות עלולה להביא לתמיכה במדיניות שיעדיה לא תמיד רצויים.⁶

אין להתעלם מן העובדה שישנם נימוקים נגד ארגון נפרד של הש.ט.ס.א.. יש הסוברים, למשל, כי הפעלת הש.ט.ס.א. כחלק ממערכות שירות אחרות עשויה לשפר לא מעט את מעמדן ואף להעלות את יוקרתן. יש גם החוששים שמא מערכת הש.ט.ס.א. עצמאית תגביל את הבחירה או תגרום להתעלמות משורה של צרכים בעלי אופי מיוחד מאד. אולם דומני, כי נסיוןן של ארצות רבות וכן הטיעונים שהוזכרו לעיל מצביעים בברור על יתרונה של מערכת הש.ט.ס.א. עצמאית. אין פירוש הדבר, כי המעבר למערכת כזו צריך או יכול לתת פתרון חד-ואחיד בחברה שהיא דמוקרטית, שכן חברה שיעדיה אינם מונוליטיים, לא תמיד תיתכן בה בחירה חד משמעית בין זה לזה, ופתרונות מעורבים הם לפעמים הכרחיים.⁷ אולם הבחירה העיקרית צריכה להיות בכיוון של הקמת מערכת הש.ט.ס.א. נפרדת עצמאית.

* * *

הסוגיה השניה נוגעת לתפקידו של מקצוע העבודה הסוציאלית. הרעיון של עבודה סוציאלית כתחום פעולה מוגדר החל להתגבש למן תחילת המאה, אך עד היום טרם הוגדרו באורח חד-משמעי תפקידי העבודה הסוציאלית וזו נותרה עדיין בתורת מקצוע החר אחר יעדים ותחומי פעולות משלו. במאמר שפורסם לאחרונה, טוענים מוריס ואנדרסון, כי את "זהותה של העבודה הסוציאלית"⁸

דאגה החייבת להיות מעוגנת במדיניות הציבורית, כפונקציה ראשונית ולא כנדבך למערכות אחרות. תפקידם של השירותים הללו לטיפול סוציאלי אישי הוא לתת לכל בני החברה הזדמנות הוגנת להתגבר על פגעי קיום מסוימים שהם בלתי-גמנעים, או לכל הפחות לאפשר להם להתמודד עם השפעותיהם בצורה יעילה ככל האפשר. במקום השירותים הסוציאליים המפורדים והמבודדים, יש להקים ארגון רב-תכליתי, אשר יספק מגוון של שירותים טיפולים ספציפיים, ברורים ומוגדרים. ארגון זה יהיה ממונה על הש.ט.ס.א. ואחראי עליהם, ובידו יופקדו המשאבים הדרושים להפעלתם. בדרך זו יהווה הארגון כתובת לכל הצרכים האנושיים הדורשים טיפול סוציאלי-אישי, וכל זאת במקום פיצול הסמכויות, מחסומי הזכות, או האחריות המקצועית המוגבלת המאפיינים את השירותים הפועלים כיום.

הדגם של מערכת הש.ט.ס.א. נפרדת, פירושו — ריכוז, תחת רשות מינהלית אחת, של מכלול השירותים הטיפוליים הניתנים היום במסגרת ארגונים ציבוריים שונים שכל אחד מהם אחראי לתחומי פעולה מוגבלים בלבד. איחוד השירותים יאפשר גישה אחידה אליהם דרך רשות מינהלית כללית אחת ויחידה, במקום הגישה דרך מספר רב של רשויות מפוצלות בעלות תחום פעולה ספציפי מאד. דבר זה יאפשר לא רק התיחסות אפקטיבית יותר למרבית פגעי החיים, אלא גם ניצול יעיל וחסכוני יותר של המשאבים הקיימים תוך הגדלת משת דרכי הפעולה.

לעומת זאת, ארגון מערכת הש.ט.ס.א. על בסיס צירופם למערכות בעלות פונקציה ראשונית אחרת, כמו: בתי חולים, בתי ספר, מפעלים תעשייתיים או רשת הביטוח הסוציאלי — עלולה להפוך אותם לכלי-שרת בידי

6 Alfred J. Kahn, *op. cit.*

7 *Ibid*

8 Robert Morris and Delvin Anderson, "Personal Care Services: An Identity for Social Work",

Social Service Review, Vol 49, No. 2, June 1975

כלומר — תפקידה ותחומה המיוחדים, יש לראות בשירותים לטיפול סוציאלי-אישי. מוריס ואנדרסון מבססים את הצעתם על הרציונל הבלתי שלם של מקצוע העבודה הסוציאלית. לפי דעתם, העבודה הסוציאלית ניגשת לתפקידה בגישה אידיאולוגית ומקצועית ו- היא רואה את יעודה בתחום ההתערבות הפסיכוסוציאלית. לפי גישה זו, עיקר תפקידה של העבודה הסוציאלית הוא בהבנת בעיותיהם של אנשים הנתונים במצוקה ובמתן שירותי יעוץ, מתוך אמונה כי שילוב השניים יאפשר לאנשים אלה להסתדר בכוחות עצמם ולנהל אורח חיים עצמאי למדי. אולם, בעוד שהעובדים הסוציאליים קבלו ללא הרף על העדר תכניות או על קיום תכניות לקויות, וכן על מצבם הקשה של אלה הנתונים במצוקה, הרי הם עצמם לא נערכו במרבית המקרים, כדי לענות על צרכים אלה, אלא הסתפקו ב- כך שהתרופות יינתנו בידי אחרים.

מוריס ואנדרסון טוענים — ובצדק לדעתי — כי דגם זה של העבודה הסוציאלית הוא לקוי ופוגע משום כך בהתפתחות המקצוע. ליקויו העיקרי בכך שההבנה והיעוץ הפכו למטרה בפני עצמה, ולא אמצעי לסלילת הדרך לקראת פעולה למען אלה הזקוקים לסיועם, כנהוג במקצועות אחרים. פעולה מקצועית במקרה של עבודה סוציאלית פירושה פעולה-מכוונת למען אנשים הנתונים במצוקה. תוצאותיה של גישה זו הם: " (1) הוראת העבודה הסוציאלית התרכזה בראש ובראשונה בהבנת מצוקות אישיות וחברתיות. (2) המקצוע גותר ללא מערכת שירותים, שאנשיו אחראים כל-פיה והייבום דין וחשבון עליה; ו- (3) רוב העובדים הסוציאליים מועסקים בתפקידי עזר במערכות שירותים אחרות".⁹

עוד ב-1968 טען טאונסנד שתפיסה זו של העבודה הסוציאלית חייבת להשתנות, וכי

יש לשים את הדגש על הספקת שירותים ומשאבים מוחשיים ולא על עבודה פרטנית כמקובל¹⁰. עתה, ב-1975, מציעים מוריס ו- אנדרסון שהש.ט.ס.א. צריכים להוות את עמוד התווך של התפיסה המקצועית החדשה, אשר תאפשר לעבודה הסוציאלית להגדיר עצמה מחדש ולבססה כמקצוע עם מערכת שירותים משלו, התלוי פחות במוסדות מארחים והאחראי יותר לתרומתו שלו לצרכים חברתיים מרכזיים.¹¹

תרומתה של העבודה הסוציאלית יכולה לבוא לידי ביטוי בשילוב ההבנה הפסיכולוגית עם האחריות המינהלית לטיפול, דבר הטבוע ב- עצם מהותם של הש.ט.ס.א. כמערכת שירותים. דבר זה יאפשר לעבודה הסוציאלית לכבוש לה תחום פעולה — כמקצוע המעוגן בליבה של החברה המתועשת המודרנית — אשר ירכז את הטיפול האישי בכעשירית מכלל ה- אוכלוסיה בכל הגילים, הנזקקת לדאגת אחראים לזמן קצר או ממושך. דגם הש.ט.ס.א. מאחד בתוכו (א) את הארגונים העוסקים ב-טיפול סוציאלי-אישי, וביחוד אלה המטפלים באנשים עם מוגבלות גופנית, נפשית, שכלית או גנטית. (ב) מקצוע האחראי לתחומים אלה, דהיינו — העבודה הסוציאלית, ו- (ג) התפיסה לגבי אחריות חברתית מוחשית ומעשית. דגם זה שונה מרוב הדגמים בכך שהוא שם את הדגש על האחריות להושטת מגוון של שירותים תים קונקרטיים, המיועדים לקבוצת לקוחות מיוחדת, כאשר העובדים הסוציאליים ממלאים בו תפקיד מכריע.¹²

העבודה הסוציאלית תיהפך בדרך זו למקצוע מוכר על ידי החברה האחראי לתכנון, פיתוח, הפעלה וניהול של מגוון תכניות ל-טיפול סוציאלי-אישי, והיא תצטרך לשאת ב-נטל אחריות זו בגבולות המשאבים שיועמדו לרשותה על ידי החברה.¹³ ברור שגיבוש ו-

.Ibid p. 161 9

.Peter Townsend, Family Welfare and "Seebom", *New Society*, No. 305, 1 August 1968 10

.Morris and Anderson, op. cit., p. 173 11

.Ibid, p. 167 12

.Ibid, p. 163 13

ביסוס זה של מקצוע העבודה הסוציאלית טומן בתוכו גם סכנות מסוימות כפי שכבר ציין זאת סינפילד¹⁴. סכנה אחת היא שהעובדים הסוציאליים יגבירו את תביעותיהם לזכויות ולהטבות נוכח מעמדם המקצועי החוזק. סכנה אחרת היא שהעבודה הסוציאלית עלולה לשקוד יתר על המידה על שכלול שיטותיה, ובתוך כך להזניח את חובתה להתאים עצמה לשינויים בצרכים ובציפיות של הציבור או הקהילה שהיא נועדה לשרתם. עם זאת, כינונה של מערכת ש.ט.ס.א. עצמאית מעמידה בפני העובדים הסוציאליים אתגר גדול ומיוחד, שאם יאותו לקבלו על עצמם, יהיה עליהם לשאת גם באחריות החברתית הכרוכה בכך.

* * *

וכאן אנו מגיעים לסוגיה השלישית: האם מדינה כלשהי מבין הארצות המתועשות כבר ניסתה להתמודד עם האתגר הזה? עד כה נראה, כי בריטניה היא המדינה היחידה שהוראת לקראת מערכת ש.ט.ס.א. מקיפה ומשולבת על בסיס אזורי. צעד זה בא בעקבות דו"ח סיבוהם, שממשלת בריטניה קיבלה את המלצותיו והחלה בביצוען המעשי בראשית 1970. צעד זה הכשיר את הקרקע לקבלת הרעיון של מחלקת שירותים סוציאליים אחת ויחידה ברשויות המקומיות בבריטניה, האחרת ראית להספקתם של שירותים סוציאליים אישיים בקהילה. כן נתנה היא בידי העובדים הסוציאליים את הכוח להגשים הלכה למעשה את העקרונות והידע שלהם ונתנה תוקף למעין "מניפסט מקצועי חדש"¹⁵. את ההתפתחות הזאת אפשר לראות כאסטרטגיה דו-כיוונית: הכיוון האחד הוא הבחנה ברורה בין השירותים לטיפול הסוציאלי האישי

לבין שירותי הבריאות, החינוך והבטחת ההכנסה, וכן מתן גושפנקה לגיטימית ליחודן; הכיוון האחר הוא חינוך ההשפעה של עקרונות העבודה הסוציאלית ושיטותיה על התפתחות השירותים. אסטרטגיה זו יש בה כדי לרכז עובדים סוציאליים רבים ככל האפשר בתוך ארגון אחד, אשר יוכל לפעול ביעילות רבה יותר לסיפוק צורכיהם של בודדים ומשפחות ולתיאום השירותים המיועדים להם¹⁶. אף שמטרותיה של מערכת זו ומבנה טרם התגבשו דיים, המגמה הכללית ברורה למדי.

בכל הארצות האחרות הש.ט.ס.א. עודם מסונפים למערכות אחרות. הצרפתים מתכננים הנהגת רשת ארצית של "אזורי כסוי catchment areas של שירותים סוציאליים", הכוללים כ-50,000 עד 100,000 נפש כל אחד. באמצעות שיטה זו המכונה "סקטוריזציה" בכוונתם לאחד ולתאם בין כל השירותים הסוציאליים הפרטיים והציבוריים, הן בדרג המינהלי והן בדרג ההתייחסות לכל מקרה אינדיבידואלי. דבר זה הוא בבחינת צעד חשוב לקראת איחוד השירותים, אך דומה שהש.ט.ס.א. בכל זאת יישארו מסונפים במידה רבה לשירותים אחרים. קנדה וארה"ב ניצבות על פרשת דרכים, מהססות או נמנעות מלגבש גישה אחידה. פולין בחרה באופן ברור בשיטת ש.ט.ס.א. מסונפים, לפיה האחריות לשירותים הסוציאליים מופקדת בידי רשויות שונות על-פי גילה של אוכלוסית היעד: מערכת הבריאות לבני הגיל הרך או לקשישים, מערכת החינוך לילדים ולנוער, ורשת התעסוקה למבוגרים¹⁷.

* * *

בישראל הוויכוח על צורת הארגון של הש.ט.ס.א. נמשך זה זמן רב, אך דומני שהוא סטה מן הדרך הנכונה. במקום להתרכז במהותם

Adrian Sinfield, "Which Way for Social Work"? in *The Fifth Social Service — Nine* 14
Fabian Essays, London: Fabian Society, 1970, pp. 23-24
 Anthony Forder and Sheila Kay, "Social Work", in Michael H. Cooper, (ed.), *Social Policy*, 15
 Oxford: Basil Blackwell, 1973, p. 23
 Ibid, p. 22 16
 Alfred J. Kahn, *Executive Summary*. Mimeo. N.Y. Columbia University School of Social 17
 Work, 1975

אם המגם איכות החיים בישראל וצמצום הפערים החברתיים קרובים לליבנו, דומני ש- אין מנוס נאורות מערכת ש.ט.ס.א. עצמאית המשוחררת מהשליטים האחרונים של פיקוח על העניים¹⁸, כפי שגלה עדיין מצויים במערכת הסעד. נסיינה שגור ישראל בעשרים השנים שחלפו מעיד גם, כפי שירותים סוציאליים אישיים, המסונפים לשירותים סוציאליים אחרים, כמו חינוך או בריאות סופם להישחק ול- אבד את חינוכותם. כדי שהשירותים לטיפול סוציאלי אישי יוכלו לפעול להלכה במבנה השלטון הנוכחי בישראל, הם חייבים לשמור על מעמד עצמאי כדוגמת השירותים הסוציאליים האחרים. רק בדרך זו של מערכת עצמאית ונפרדת, יוכלו ש.ט.ס.א. ומקצוע העבודה הסוציאלית להגשים את תפקידם האמיתי ולהגדיל את תרומתם לרווחת האוכלוסייה.

לסיכום ראוי לחזור ולהדגיש, כי תפקידם העיקרי של ש.ט.ס.א. הוא למנוע או לכל ה- פחות להתפחית ממידת הסבל והתלות, ולהגן על האוכלוסייה החלשה והפגיעה מפני שינויים או לחצים שאין היא מסוגלת להתמודד אתם בכוחות עצמה¹⁹. היום ברור ומוסכם שחיסולם או מניעתם המוחלטת של התלות והסבל הם בבחינת אשליה שלעולם אינה ניתנת למימוש. עוני יחסי יתקיים תמיד. אולם חברה מודרנית המיוסדת על ערכים אנושיים, חזקה עליה שתהא חרדה לשלום חבריה ותערוב לרווחתם של החלשים שבתוכה. השירותים לטיפול הסוציאלי האישי מוזמנים למקצוע עבודה הסוציאלית הזדמנות ליטול על עצמה אתגר זה ולפעול לשלומם של החברה ככלל ושל כל אדם כפרט בתוכה. מטרה זו, אי אפשר להגשימה כל עוד יהיו השירותים לטיפול הסוציאלי האישי מפוצלים, וכל עוד תמלא העבודה הסוציאלית תפקיד משני או שולי במסגרת שירותים אלה.

של ש.ט.ס.א. ובתוכנם, בצרכים שעליהם לספק וביעדים החברתיים שעליהם לשרת, פנה הדיון לאפיקים שונים לגמרי. פוליטיקה אים, עובדי ציבור ואנשי מקצוע שהשתתפו בדיון, נתנו דעתם יתר על המידה למושג הצר של מבנה ומערכת והתעלמו כמעט כליל מן העובדה שהם עוסקים ברווחתם של בני אדם ומשפחותיהם. הם השקיעו עצמם בהגדרת תחומים, במבנה השירותים, בדרכי התאום, בחשבונות ובסטטיסטיקות. ואף כי חשיבותם של אלה אינה מבוטלת, הרי מרוב העיסוק בהם כמעט ושכחו המתדיינים כי ש.ט.ס.א. מיועדים לבני-אדם עם בעיות. במקום לעסוק בתכנון דרכים להספקת צורכיהם של האוכלוסיות במצוקה או בחיזוי צורכי הש.ט.ס.א. בעתיד, עסק הדיון בעיקרו, לעתים תחת מסווה אידיאולוגי רדוד, בפיקוח על ההוצאה הציבורית למטרה זו וברצון להגביל את ההתערבות הציבורית בסקטור הסוציאלי.

חוששני שחברי למקצוע העבודה הסוציאלית חטאו בכך לא פחות מן האחרים. נכון שהם סיפקו מידע על האוכלוסייה במצוקה ועל הליקויים החמורים במערכת ש.ט.ס.א. הקיימת, אך כל שיכלו הם להציע היה לבקש את עזרתם של מערכות שירותים אחרות כמו מערכת החינוך והבריאות — למציאת התרופה במילים אחרות, נראה שלא עלה בדעתם ש- אפשר וצריך לשנות את המבנה הקיים של הש.ט.ס.א., ולהקים מערכת נפרדת שאינה כפופה לשירותים האחרים. יתר על כן, הם לא השכילו לנצל כראוי את ההזדמנויות שזימן להם הדיון המתמשך על ארגון השירותים הסוציאליים. לבסוף, ראוי להעיר, כי העובדים הסוציאליים לא הבינו את גודל האתגר שבקבלת האחריות המקצועית לשירותים אותם הם מספקים, אלא הסתפקו במילוי תפקידיהם משניים בתוך מערכות אחרות.

On this issue see: Frances Fox Piven and Richard A. Cloward, *Regulating the Poor, The 18 Functions of Public Welfare*, New York: Pantheon Books, 1971

Kathleen M. Slack, *Social Administration and the Citizen*, London: Michael Joseph, 1966, 19 p. 93

השירותים הסוציאליים האישיים

במבט בין-ארצי*

מאת זינה הרמן**

שקמו עוררין על מוסד הנישואין והמשפחה במקומות שונים בעולם, וצורות חברתיות חד-שות נבחנות, מוסד זה עדיין מושרש היטב כיחידה הבסיסית של החברה. בדרך זו או אחרת יחידת המשפחה או משק הבית, המעו-רה בתוך סביבתה והתמורות החלות בה, עוד-נה נחשבת ליחידת החיים הטבעית והקבועה, המעניקה יציבות ניכרת לבניה וליחידת הר-ביה האנושית בגידול ובכלכל ילדיה.

כיוון שבישראל, המשפחה והנישואין עודם בבחינת ערך עליון, חובתנו היא לבחון את חולשותיו של מוסד זה ולעמוד על הנקודות בהן אפשר לחזקו ביחסיו הפנימיים וביחסיו החיצוניים כאחד. ברור למדי כי זכויות הני-שואין, ההורים והבנים, שהיו מוגדרים כהל-כה; הדפוסים המבניים שנמסרו מדור לדור וקודשו במסורת הדתית, נפרצו בורם התמו-רות, ונולד הצורך להתאימם למערכת נסיבות חדשה לגמרי.

* * *

המשפחה היא המסגרת הטובה ביותר להגש-מת הצרכים האנושיים והאישיים במובנם הר-חב וליצירת יחסי גומלין טובים עם הקהילה, הסביבה, החברה ומוסדותיה. היחידה המש-פחתית, כשלעצמה, ביחסים בין אנשיה, מהווה מערכת גומלין דינמית; אך כאן עלינו לבחון מהם מרכיביה של המשפחה, מהו תפקידה, אילו מיחסי המשפחה עודם תקיפים, מה אופ-ים ומהותם של משק הבית, המשפחה עם

כדי לדון בשירותים אישיים למשפחה, יש לעמוד תחילה על משמעותה של יחידת המש-פחה באברה מתועשת, טכנולוגית, דינמית ומשתנה. הרבה נכתב על חוסר יכולתו של הגרעין המשפחתי לסעוד את עצמו, להגיע לניעות חברתי ולהתמודד עם הלחצים והמת-חים של מערכות ביורוקרטיות מורכבות ועם מלחמת הקיום הקשה. ערכים, דפוסי התנהגות ומוסכמות, הנאלצים לסגל עצמם ללא הרף למ-ציאות חדשה, מחייבים קבלת החלטות על יסוד המבנים המשתנים חדשים לבקרים. ערכי המוסר והמידות שכפו הבריות על עצמן, וא-שר קודשו על-ידי התרבות, איבדו מתוקפם הבלתי-מעורער ומנוקשותם, דבר הטומן בחו-בו סכנות למי שאינו מוכן כהלכה, מבחינה נפשית ורוחנית, להתמודד עם הבריות אותן מציעה החברה הדמוקרטית, החופשית והמ-שוחררת. בישראל, המצב מסובך עוד יותר בשל הגיוון האתני של אוכלוסיתה.

בהתרופפות חיי המשפחה רואים את הגורם לניכורם של הצעירים ולרבים מן החוליים והחרדות של החברה בת-ימינו. המדינה נוט-לת על עצמה יותר ויותר אחריות לשירותים הבסיסיים, ומכאן גם את האחריות והזכויות של הורים ומשפחה. יש הרואים בשירותים אלה תחליף לאחריות המשפחה, ואילו אחרים רואים בהם גורם משלים לצד אחריות המש-פחה, שתפקידו לערוב לצרכים הבסיסיים של המשפחה ולסייע לה לפעול ביתר יעילות. אף

* מאמר זה מבוסס על דברים שנאמרו בסמינר על "שירותים לטיפול סוציאלי-אישי בפרספקטיבה בין-ארצית", שהתקיים בימים 19-20 בנובמבר 1975, באוניברסיטה העברית בירושלים.
** יו"ר המועצה הציבורית של המרכז לדימוגרפיה.

להעלות את רמת חייו של השליש העני ביותר של האומה, את רמת חינוכו ודיורו תידרש מאיחוד מידה עצומה של תושיה חברתית; זאת כדי לפתח אמצעים מוסדיים חדשים, פיקוח סוציאלי, בעלות וניהול, ודרכים חדשות לקישור האזרח והצרכן עם השירותים הנוגעים לו". בספרו "Commitment and Welfare", מביע טיטמוס ספקות, ולפעמים גם התנגדות, להקמתן של מחלקות לשירותי משפחה, ותחת זאת הוא דוגל בשירות סוציאלי לי מאוחד, ללא מחלקות שונות המשרתות קבוצות שונות. אחרים מדברים על מרכזים רב-שירותיים או קיבוץ של מוסדות שירות. טיטמוס חתר למבנה אשר יוכל להפריט "הנאמנויות המלאכותיות והמיותרות של מומחים", ויאפשר את אספקתם של שירותים יעילים שהם "סוציאליים במהותם, אישיים מעיקרם, ובדרך כלל מקומיים".

בהם, בין שהשירות ניתן על ידי מחלקה לשיירות משפחה, ובין על ידי שירות סוציאלי מאוחד, אין בדברים אלה כדי לשנות את העובדה שהמשפחה הינה יחידת החיים הבסיסית, ובתור שכזו היא מהווה יעד חוקי וטבעי להתערבות ישירה, אשר חשיבותו גדלה והולכת והוא דורש על פי רוב דפוס שירותים משולב. יש לקבוע את הצרכים, להבינם ולנסותם בהקשר להתפתחויות ולתמורות, במגמה להקל את נגישותם של השירותים ולהבטיח את מיצויים. החשוב מכול הוא נקודת ההתערבות ועיתויה.

אם טיטמוס התנגד למחלקה לשירותי משפחה, ספק אם היה מתנגד למדיניות המתרכזות סביב המשפחה, אף שלא אהב להשתמש ב"קריטריונים ביולוגיים או סוציולוגיים" דוגמת המשפחה, כבסיס לתכנון השירותים. אולם הבחירה במדיניות כזו מעידה על הבנה לא רק של גורמי המשבר המידי, אלא גם של דפוסי הסמכות, התרבות והערכים, המשפיעים על הוצאות המשפחה, חלוקת העבודה בין בני הזוג, דרך גידול הילדים, הרגלי התזונה וכו'.

לתשומת לב מדוקדקת ראויים השינויים המתחוללים במבנה התפקידים במשפחה, בער-

הורה אחד, וכו'. עלינו להוסיף ולחקור את מהותה של סמכות ההורים ואת השפעתה על קשריהם של בני המשפחה זה עם זה ועל התערותם בעולם החיצון; אילו כלים יש לשימוש כדי להסתגל לשינויים חברתיים? נוכח הרחבת תפקידה החברתי של המשפחה, איזו השפעה יכולה היא להפעיל על סביבתה כדי להיטיב לשרת את צרכיה?

בהיותנו מצוידים בידע רב יותר, יקל עלינו לקבוע אילו הן הנקודות, בהן ההתערבות תהיה מועילה, בעיקר לגבי משפחות טעונות טיפוח, תוך הדגשת הפעולה המונעת. מובן כי יש צורך בפיתוחם של שיטות מקצועיות חדשות, כאשר המשפחה, כחידה מלוכדת, הופכת יותר ויותר למוקד התעניינותם של תחומי הרווחה הסוציאליים והשירותים הציבוריים והסוציאליים.

יש עוד לפתח ולבחון שיטות חדשות לאבחון וטיפול. המשפחה איננה ואי אפשר שתהיה נחלתו של תחום מדעי או מקצועי אחד ויחיד. אסטרטגיה של תמיכה משפחתית בסיסית תצריך פעולות התערבות שונות ומגוונות המתואמות ביניהן. אסטרטגיה זו שייכת באותה מידה לתחום פעולתם החוקית של מתכנני ערים, חקלאים, כלכלנים, מחנכים, עורכי דין, רופאים, אדריכלים ופסיכולוגים, כמו לתחום פעולתם של העובדים הסוציאליים, אשר יצטרכו לאמץ את המיומנויות של עובדים קהילתיים, עובדי נוער ועובדים פרטנים, מתווכים, יזמים, מיופי כוח ואולי גם יועצים משפטיים. עם הנהגתן של שיטות משוכללות יותר לשילוב תיקי פעולה, ולאספקה יעילה יותר של שירותים, יידרשו מן העובד תושיה ובטחון עצמי, סבלנות ומקוריות, צניעות ויושר. עובד המשפחה יצטרך להיזהר שלא להקל ראש במקצועות האחרים, שעה שהמומחה יצטרך להיזהר מפני סילוף הצרכים האמיתיים על מנת להפגין את כישוריו.

* * *

בעיני טיטמוס, המשפחה היא "מוסד חברתי", ובחיבורו על מדינת הרווחה כותב הוא: "איננו אלא מתחילים להבין כי על מנת

ריות יחד עם העובדים הסוציאליים, לא רק תאפשר מתן עדיפות גבוהה יותר לפעולות מנע, אלא תועיל גם בטיפול התירפואי, שכן היא תגביר את העזרה העצמית.

מתברר כי שירותים ביתיים ומתן עזרה ביתית הם במקרים רבים עדיפים על הטיפול המוסדי, אף בבתים שתנאיהם גרועים. כדי להקל על המשפחה, אפשר להרחיב את ההטבות לכל בניה, ובכך להעלות את רמת חייה של המשפחה כולה ולחזק את תחושת אחריותה. נסיונות כאלו נעשו עם עוורים, נכים וחולי נפש. ביקורים קבועים של אנשי מקצוע נוסף לעזרה הביתית, מאפשרים לעובד להכיר מקרוב את כל המשפחה, ולעודד על-ידי כך את קידום הבית. שירותים מסוג זה עשויים להיות הן זולים יותר מן הטיפול המוסדי, גם לאחר התחשבות בניכוי מס לנזקקים, והן יעילים יותר, וכן להציע מגוון רחב יותר של אפשרויות שיקום. מובן שעדיין יהיה צורך במוסדות, אך בקנה מידה קטן בהרבה.

* * *

העדיפות הגבוהה הניתנת עתה לטיפול יום, היא דוגמה נוספת להתפתחותו של שירות, החודר יותר ויותר אל תוך הבית ומקנה מימד חדש וחשוב לטיפול בילד ובחינוכו. דוגמה הראויה לציון היא מעון היום שבמרכז הקהילתי של קרית מנחם. הקמתו של מעון לגיל הרך במסגרת המרכז הקהילתי מאפשרת לשלב טיפול יום ברמה גבוהה עם שירות למשפחה, שמטרתו לחזק את האשה בתפקידיה כאם וכשותפה לאחריות המשפחה ולהעלות את גאוותה והערכתה העצמית. גישה זו שוקדת על קידום היחסים הבין-אישיים בתוך המשפחה, שיפור יכולתם של שני הזורים להדריך את ילדיהם, לעודד אותם ולתמוך בהם בלי מודים ובבחירת מקצוע.

המשפחה ממלאת תפקיד חשוב בהכשרת הילדים לקראת החיים בתוך החברה. לפיכך, יש בחיזוק המשפחה כדי לתרום לאישוש הקהילה ככלל, ולאפשר לחבריה לשאת ולתת עם החב-

כים ובהשקפות, בעיקר במשפחות בהן האישה עובדת. ירידת קרנו של הבעל אשר קודם לכן היה כול יכול, ואילו עתה עומדת אשתו על מעמדו הנחות בעבודה, והערכתה כלפיו נבחרת מחדש ובד בבד הערכת עצמו לובשת אור חדש, וציפיות שניהם עלולות וכל אלה גורמים לתסכול ולמתח, העלולים לגרום נסיגה, ניכור ותוקפנות. יתכן כי לשם פתרון של בעיות אלה, יש להעזר במקצועות אקדמיים שונים: פסיכולוגיה, סוציולוגיה, אנתרופולוגיה, כלכלה, משפטים ועוד.

* * *

שירותים שתכליתם לחזק את הדימוי העצמי, יש בהם כדי לשרת את כולם, ובעיקר את אותן קהילות בהן רמת ההשכלה וההכשרה המקצועית נמוכה. יש להתאים את תוכניות ההשכלה למבוגרים ואת תוכניות החינוך המיוחדות לצרכים המקומיים, תוך הדגשת תפקידי ההורים וכלכלת הבית, ועידוד העצמאות והעזרה ההדדית. ההבנה והתמיכה הגוברות בעצמאות האישה ובשוויונה, בשותפות בין בני הזוג ובהתחלקותם באחריות לגישואין ולמשפחה — אלו הם היבטים בלתי-נפרדים של תכנון המשפחה ואורח חייה. יש להבין את הקשר בין גודל המשפחה, תפקידה וצרכיה בכל מקרה. שירותי בריאות משפחתיים, הכוללים בתוכם חינוך לתכנון המשפחה, יש להם מקום וטעם בכל בית.

אספקתם של שירותים אישיים למשפחה כרוכה בהקמתם של שירותי יעוץ, הדרכה ועזרה קהילתיים בעלי נגישות טובה, אשר יביאו, בראש ובראשונה, לידיעת בני המשפחה מהן זכויותיהם במסגרת מערכות שירות אונברסליות, ואילו משאבים הן מעמידות לרשות הרשויות הממלכתיות והמקומיות. גם אם מוטב לספק שירותי יעוץ — כמו יעוץ בחיי גישואין, בתזונה ובתכנון היתקציב המשפחתי וכו' — דרך התחנות לבריאות המשפחה או טיפת החלב, יש לזכור, כי שירותים אלה הם מעיקרם שירותים אישיים. העסקתם של מספר רב יותר של אחיות ציבור-

על ילדים (שמרטף) ביקורי בית, פעילות ב-
מועדונים יזונים וכדו', הבליטה ביתר שאת
את החשיבות בהכשרתם של מתנדבים. מזה
ועובדים מקצועיים. מזה, כדי להבטיח שיתוף
פעולה מירבי וניצל הכוחות המתנדבים.
תוכניות עזרה הדדית, המנוהלות בידי אנשי
השכונה, בהנחייתם של אנשי מקצוע, נתגלו
גם כן כמועילות מאוד.

יתכן מאוד, כי המספר הרב של שירותי רווחה
ממשלתיים וציבוריים ושל תוכניות להבטחת
הכנסה הביא להגברת התלות בתמיכה, דבר
העלול לגרום, בטווח הארוך, לדמורליזציה
ולצמצום תפוקתם של האנשים. שירותים אי-
שיים מסייעים לפרט להתמודד עם סבך הבע-
יות של חיי היום יום. ועם ריבוי הברירות
והלחצים לקבלת הכרעות, בחברה ההולכת
ונעשית מורכבת וביורוקרטית יותר ויותר. הם
מסייעים להכיר את השירותים האוניברסליים,
מקלים על מיצוי השירותים, ומעודדים את
שיתוף הפעולה בהפעלתם של שירותים סלק-
טיביים המיועדים לפתרון בעיות מיוחדות.
שירותים המכוונים למשפחה, מגמתם לשפר
את כושרם של ההורים למלא את משימות
היסוד המוטלות עליהם: גידול הילדים, הפי-
כתם ליצורים חברתיים, והבטחת קיומם ה-
כלכלי של בני המשפחה. יכולנו לכנותם שי-
רותי חידוש אנושי, המופעלים בעיקר על ידי
עובדים סוציאליים — אך לא רק על ידיהם —
המצוידים במיומנויות ובתפיסות חדשות.

רה ומוסדותיה מעמדה שווה יותר. הקהילה
אוצרת בתוכה כוחות, שאם נשכיל לנצלם
כהלכה, יוכלו לתרום רבות לשיפור פני הש-
כונה והסביבה. לפעולה ולהסברה החברתית
נועד תפקיד חשוב בהגשמת יעדים אלה. שיי
תוף הסוגים בקבלת החלטות בנוגע לשירותים
השכונתיים ומנקודת המבט של צורכיהם, יש
בו כדי לטפח את בטחונם העצמי של תושבי
השכונה ולסייע בהתהוותה של עזרה הדדית.
דבר זה ילכד את השכונה ויחזק את ההזדהות,
הנאמנות והאחריות הקהילתית. שירותים ה-
מושתיים על בסיס אזורי-מקומי תורמים
לצמיחתה של הקהילה.

מרכזים קהילתיים ושכונתיים הם מוקד חשוב
לפעולתם של השירותים האישיים למשפחה.
כאן מתקיימות פעילויות רבות ומגוונות, המ-
תוכננות בהתאם לצרכים המקומיים והמיוע-
דות לתכליות שונות ומשונות, התוכניות הר-
בות למשפחה, המיושמות בבתי-המשפחה,
מדרבנות את האזרחים להירתם לפעולות פי-
תוח, ומביאות לניצול מירבי של הכוח החבר-
תי והתפקודי הגלום בהם. הכשרת האנשים
לשימוש נכון במשאבים העומדים לרשותם,
מטפחת את עצמאותם, מצמצמת את תלותם
בשירותי הסעד, ומגבירה על-ידי כך את הסי-
פוק האישי שלהם.

דרך נוספת לשיפור הכושר התפקודי בבית
ובקהילה הוא ארגון של מתנות יום וקבוצות
עבודה לאמהות. השיתוף הגובר של מתנדבים
בתוכניות חברתיות וחינוכיות, כמו — שמירה

האופי הארגוני של מוסדות שירות וולונטריים בישראל

מאת פרופ' ראלף קרמר *

מחקר זה הוא שלבו הראשון של מחקר בין-ארצי בנושא — ארגוני שירות וולונטריים. שלב זה עוסק בחמישה-עשר ארגוני שירות וולונטריים בישראל, אשר תחום פעולתם הוא טיפול באוכלוסיות בעלות מיגבלות גופניות ושכליות. עניינו של המחקר הוא לבחון את הגורמים הסביבתיים והמבניים העיקריים, המשפיעים על שלושת התפקידים המיוחדים לרוב ארגוני השירות הוולונטריים: חדשנות, שינוי חברתי, ופעילות אזרחית וולונטרית. דפוסי פעולתם של הארגונים הוולונטריים קשורים במערך החברתי והפוליטי, במדיניות הציבורית, בשיטת המימון והמינהל, בגודל הארגון, ובאופיה של המיגבלה הגופנית או השכלית של הקליינט.

ממצאי המחקר מראים, כי יש צורך בהערכה מחודשת ומציאותית יותר של תפקידיהם ותנאי הפעולה של הארגונים הוולונטריים, האילוצים הפועלים עליהם והאפשרויות הגלומות בהם במדינות רווחה. דברים אלה יש להם השלכות הן לגבי המדיניות והן לגבי המחקר בעתיד.

גונים הוולונטריים נתון בסכנה בגין שינויים במערך הארגוני. תלותם של ארגוני השירות הוולונטריים במימון ממשלתי הולכת וגוברת ותחום פעולתו של המגזר הממשלתי גדל ומתרחב; מה, אם כן, נותר לשירותים הוולונטריים שאין הממשלה יכולה לעשותו? ולא די בכך, אלא שהגבולות בין המגזר הממשלתי, הציבורי והפרטי הולכים ומיטשטשים, דבר המאיים על עצמאות הגופים הוולונטריים מזה ועל רמת השירותים הממשלתיים מזה. ואף על פי כן, למרות החרדה המתמדת לגורל המגזר הוולונטרי ולקשר הקיים בינו לבין

מבוא

חברות הדוגלות בהתנדבות ובפלורליזם, חזקה עליהן שתהיינה חרדות לגורלן של שירותי הרווחה הלא-ממשלתיים. הארגונים המתנדבים, כך סבורים רבים, מתוך שהם מזמנים הזדמנות לפעילות ציבורית, ולארגון שירותים קהילתיים, וכן מסייעים להגברת תחושת התועלת של האזרח, ולפיזור הכוח הסוציאלי, מחזקים הם על ידי כך את היסודות הפלורליסטיים והדמוקרטיים של החברה. אך חרף ההכרח בחשיבותם, קיומם של רבים מן האר-

* ביה"ס לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת ברקלי, קליפורניה.

1 כמה מן המגמות החדשות הללו נדונות בפרסומים הבאים: Eleanor L. Brilliant, "Private or Public: A Model of Ambiguities," *Social Service Review* 47 (September 1973): 384-96; Ralph M. Kramer, "Future of the Voluntary Service Organization," *Social Work* 18 (November 1973): 59-69; Bruce L. R. Smith, "The Future of the Not-for-Profit Corporation," *Public Interest* 8 (Summer 1967): 127-42

אידיאולוגיה שלו כנגד זה יש הטוענים של-
; ארגונים הלא-ממשלתיים מעצם טבעם יתרו-
נות ברוחים, במן שיקול-דעת, גמישות וכושר
חדשנות רבים יותר. דעה שלישית גורסת, כי
התחרות בין ארגונים ממשלתיים; ארגונים
שלא למטרת רווח. ארגונים למטרת רווח,
מאיצה את פיתוחם של השירותים.² אך למ-
רות הכל, מן הדין הוא שהעדיניות הסוציאלית
תקבע את מי יש לשרת, על-אזה בסיס וכיצד
יש לממן את השירותים; וכיוון-שהחל-
אלו כרוכות, על פי רוב, בבחירה בין ארגון
ממשלתי וניהול וולונטרי של השירותים, מן
הסתם רצוי שיהיה בסיס רציונלי יותר לקבלת
החלטות מסוג זה.

אנו מביאים בזה דו"ח התקדמות של שלבו
הראשון של ניתוח בין-ארצי השוואתי של
מבנה הגופים הוולונטריים, המשרתים קבוצות
בעלות מגבלות נפשיות וגופניות, ותפקידיהם
בישראל, בהולנד ובבריטניה.³ בשל מיעוט
עבודות המחקר העיוני והנסיוני בתחום זה,
יהיה מחקר זה בבחינת מחקר גישוש, אף אם
הוא אנליטי ותיאורי בצורתו. אחת ממטרותיו
היא לתאר את התנהגות הגופים הוולונטריים
ולנתחה, כדי לשכלל את המושגים, ולהציע
שיטות סיווג, דגמים, והשערות שיוכלו לשמש
את החוקרים בעתיד. אומנם הגדרנו מספר
משתנים נבחרים והנחנו כמה קשרים, אך
השערות אלה שימשו רק לשם איסוף הנתונים
ולא כטענה שיש להוכיחה. ההכללות הן רק
לגבי תחום השירות שנבחר ואך ורק בתא
אחד מתוך מטריצה גדולה של ארגונים וולונ-
טריים. המימד הארגוני של הגופים הוולונט-
ריים הוא נושא שזכה לטיפול מועט, ולכן

הממשלה, הרי עד כה נעשה רק מעט מוער
כדי לחקור את פעולתם של הארגונים הוולונ-
טריים. המעטה האידיאולוגי הכבד, האינטר-
סנטיות שלהם והיעדר נתוני מחקר אובייק-
טיביים, הופכים את רוב הדיונים בנושא השי-
רותים הוולונטריים למעין הוכחה המבלבלת
בין רצוי למצוי. דומה, איפוא, כי ניתוח
מיבנם של הגופים הוולונטריים ופעולתם במ-
דינות רווחה שונות, יש בו כדי ללמד מהי
תרומת השירותים הוולונטריים להגשמת היע-
דים של פלורליזם והתנדבות, והיכן נקודות
התורפה שלהם. אם נדע כיצד פועלים הארגו-
נים הוולונטריים בפועל, נוכל להפיק לקחים
לגבי מה שאפשר לצפות מארגונים אלה ב-
עתיד.

אחד המניעים למחקר המתואר הוא העניין
הגובר בגורלם של הארגונים הוולונטריים
במדינות הרווחה נוכח ההתרחבות המתמדת
של הסמכות הממשלתית, המפחיתה את ערכו
של הארגון הלא ממשלתי של השירותים
הסוציאליים. כמו כן דן המחקר בהשיבות
הנודעת לשאלה — מטעם מי ניתנים השי-
רותים; מטעם הממשלה או המגזר הלא-
ממשלתי?

הסוגיה של ארגון ממשלתי או פרטי אינה
חדשה והדעות הן רבות וחלוקות. יש הסבורים
שההבדלים בין הארגונים הוולונטריים לבין
עצמם לא פחות גדולים מאשר ההבדלים ש-
בינם לבין השירותים הממשלתיים; כיוון
שכך, הדבר החשוב אינו מי גותן את השירו-
תים, אלא גודל הארגון, מורכבותו, דרגת
המקצועיות שלו, מידת הביורוקרטיזציה וה-

2 *Services for People, Report of the Task Force on the Organization of Social Services* (Washington, D.C.: Department of Health, Education and Welfare, 1968). לתפקיד הסמ-

כות הממונה בקביעת המדיניות. Neil Gilbert and Harry Specht, *Dimensions of Social Welfare Policy* (Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall, Inc., 1974), pp. 147-62 and Alfred

3 J. Kahn, *Social Policy and Social Services*, (New York: Random House, 1973), pp. 101-06 המחקר הבין תרבותי ממומן בידי אוניברסיטת ברקלי. ישראל נבחרה לשלב הראשון של המחקר משום שגודלה הקטן עשה אותה מתאימה לפרוייקט ראשוני, וכן משום שהמחבר היה בקיא בשירותים הסוציאליים שלה מתוך מחקר קודם.

בחרנו לגשת לנושא מנקודת מבט זו: דהיינו — הארגון הוולונטרי נחקר כארגון, הנושא אופי הן של ארגון לעזרה הדדית והן של ארגון שירותים, ואשר הוא כדברי בלאו וסקוט, בעל אופי מיוחד משלו שטרם הוברר דיו.⁴

ההגדרות שהשתמשנו בהן היו:

התנדבות (וולונטריזם) — אידאולוגיה שעיקרה השתתפות של אזרחים בקביעת מדיניות, בתכנון, בהתרמה, במינהל, ובמתן שירות או עזרה ישירים לאדם אחר או לקבוצת אנשים.

ארגונים וולונטריים — אלה מתחלקים לשני סוגים — אגודות וולונטריות וארגוני שירות וולונטריים — הנבדלים זה מזה בחשיבות, הניתנת ליעד הסוציאלי, ולעתים גם במבנה שלהם, כדלקמן: האגודות הוולונטריות הן ארגונים המורכבים מחברים, ואשר יש להן, על פי רוב, מטרה חברתית ושאיפה לעזור לבני קבוצתן, ואילו השירות הסוציאלי הוא לרוב מטרה משנית אצלן. דוגמאות לאגודות כאלה הן האיגודים המקצועיים, ההתאחדויות של עולים מארצות שונות, מועדוני שירות, ארגוני אחווה ומועדונים שכונתיים. כנגד זאת, ארגוני השירות הוולונטריים הם ארגונים בעלי מבנה בירוקרטי. הם מנהלים בידי חבר מנהלים מתנדב המתמנה על-ידי בחירה, ומעסיקים עובדים מקצועיים ו/או

מתנדבים לשם מילוי המשימה הראשונית, שהיא מתן שירות סוציאלי דרך קבע לקבוצת לקוחות מן הקהילה. ארגונים מסוג זה יהיו נושאו של מחקר זה.

מטרת המחקר היא לעמוד על הגורמים החיצוניים והפנימיים החשובים, המשפיעים על שלושת התפקידים העיקריים המיוחסים לרוב ארגוני השירות הוולונטריים: חלוציות (חלוץ), שינוי חברתי (משפר), ועידוד ההתנדבות (שומר על ערך ההתנדבות).⁵ נתונים נאספו ב-1972/3 מכל אחד מחמישה-עשר הארגונים שנחקרו, לגבי התוכניות החדשות אשר יזמו, טיבם של שירותים אלה, תדירותם ותוצאותיהם; כמו כן ביקשנו לעמוד על אירועים בתולדות הפעולה החברתית, מאמצים להשפיע על המדיניות הציבורית, השימוש במתנדבים לשם התרמה, שירות ישיר וקביעת מדיניות. הארגונים נבחנו למן ייסודם, ובגלל היות המחקר ראשון בתחום זה, הוגבל המדגם לחמישה-עשר ארגוני שירות וולונטריים בישראל, העוסקים כולם במגבלות גופניות ונפשיות. מדגם זה כולל את רוב הארגונים הישראלים העוסקים במגבלות הבאות: עיון, רון, חרשות, הפרעות נאורו-מיסקולריות, פיגור שכלי, סרטן, פגיעה מוחית, שחפת, ופגיעות הקשורות בתאונות דרכים או שירות צבאי.

במסגרת המחקר רואיינו, לצורך מילוי השאלון שהוכן, מנהליהם ונשיאיהם של חמישה-

Peter M. Blau and W. Richard Scott, *Formal Organizations: A Comparative Approach* 4 (San Francisco, California: Chandler Publishing Co., 1962), pp. 42-58.

אין שיטת מיון אחידה או מוסכמת למיון הגופים הוולונטריים. כמה מן השיטות המקובלות מובאות בפרסומים הבאים:

Constance Smith and Anne Freedman, *Voluntary Associations: Perspectives on the Literature*, (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1972), pp. 1-10 and 16, and David Horton Smith, et al "Major Analytical Topics of Voluntary Theory and Research: Version 2," *Journal of Voluntary Action Research* 1 (Winter, 1972): 6-20. Lotte Salzberger and Jona M.: מובאת ב: Rosenfeld, "The Anatomy of 267 Social Welfare Agencies in Jerusalem: Findings From a Census," *Social Service Review* 48 (June 1974): 255-67

5 ההנחה היא שמרבית התפקידים המיוחסים לארגונים הוולונטריים מתחלקים בין שלושת התפקידים האלה. להגדרות מפורטות יותר, ראה: Kramer, pp. 61-2.

עשר הארגונים וכן פקידי ממשלה. מקור מידע אחר היו מסמכיהם של הארגונים.

גורמים פנים-ארגוניים וגורמים תיצוניים

מצאנו כי ישנם ארבעה סוגים עיקריים של גורמים סביבתיים וארגוניים, המשפיעים על דרך פעולתו של הארגון: (1) המערך החברתי-פוליטי, לרבות הרקע ההיסטורי והתנאים בעת הקמת הארגון; (2) מערכת המדיניות הציבורית — המעמד הסטטוטורי, היבט השיירות והמימון, הרשות המתאמת והמתכננת; (3) מערכת המימון — מקורות המימון והדרך בה פועל הארגון להשגת הכספים; (4) המבנה הארגוני (מורכבות, רשמיות וריכוזיות) ושיטת הניהול — דרגת השיתוף של צרכני השירות, מידת המקצועיות, הפוליטיזציה, ודפוסי קביעת המדיניות.

להלן נעמוד בקצרה על כל אחד מן הגורמים הללו ונגתח את השפעותיהם על שלושת התפקידים המיוחסים לארגונים הוולונטריים: תפקיד החלוץ, המשפר והמשגיח. בסיום הר מאמר, נעמוד על כמה לקחים תיאורטיים ופוליטיים לגבי ארגוני השירות הוולונטריים.

הרקע ההיסטורי והחברתי-פוליטי

הקופת הישוב הצטיינה במסורת מפוארת של מוסדות וולונטריים, בתחום החברתי, הכלכלי, הדתי והפוליטי. גופים אלה הניחו את התשתית למוסדות השלטון של מדינת ישראל. למרות ההתרחבות העצומה של הסמכות מממשלתית והתחושה שומגם של הארגונים הוולונטריים חלף, כל זאת בראשית שנות

החמישים, צצו ועלו ארגונים חדשים רבים. ארגונים אלה היו שונים מאוד מן המוסדות ההתנדבותיים שלפני קום המדינה. הם היו אוטונומיים יותר, מכוונים לבעיות מוגדרות, לא-פוליטיים, ובעלי מטרה ספציפית מאוד. לא אחת העסיקו עובדים מקצועיים, וסמכו במידה רבה על כספי הציבור הרחב לשם פעולתם. המדינה באותם ימים היתה טרודה בקליטת העלייה, פיתוח הכלכלה, השיכון והבטחון, ולא נתפנתה לעסוק בצורכיהן של אוכלוסיות מוגבלות מסוימות. משום כך היתה דאגה לצרכים אלה היתה לנחלתם של ארגונים מתנדבים, שהוקמו ברובם על-פי דגמים בריטיים ואמריקאיים.

אף שאיש אינו מערער על סמכותם העליונה של הממשלה הלאומית, הרי הארגונים הלא-ממשלתיים בישראל פועלים בנסיבות של טשטוש תחומים בין המגזר הממשלתי לבין המגזר הוולונטרי. למרות אופיה הריכוזי והסוציאליסטי המובהק, דגלה החברה הישראלית מאז ומעולם בעידוד היוזמה הפרטית וגילתה עניין מועט בהגדרת התחומים וחלוקת הסמכויות בין המגזרים השונים.

מערכת המדיניות הציבורית

שירותי הרווחה בישראל מאופיינים על ידי מיעוט החוקים וכלליותם, וכוח ההכרעה הרב המונח בידי הרשויות הממשלתיות והמקומיות. אומנם סמכותה של הממשלה כוללת ומקיפה את כל התחומים, אך השירותים לא-אוכלוסיות המוגבלות מפורדים ומפוצלים בין שישה משרדים שונים, הנבדלים זה מזה בכוחם הפוליטי, במעמדם, וביכולתם הארגונית. להלכה, אמורים השירותים הממשלתיים להיות

6 סקירות על הישוב היהודי לפני קום המדינה והתפתחותו בתקופת המדינה: ראה: S.N. Eisenstadt, *Israeli Society* (New York: Basic Books, 1967); Amitai Etzioni, "The Decline of Neo-Feudalism: The Case of Israel," in *Papers in Comparative Public Administration*, ed. Ferrel Heady and Sybil L. Stokes, (Ann Arbor, Michigan, 1962) pp. 229-43, and Amos Elon, *The Israelis: Founders and Sons* (New York: Holt, Rinehart and Winston, 1971), pp. 3-147.

הגרעונות של הארגונים הוולונטריים, ולא לשיפור השירות, וזאת כאשר הניהול הכספי של ארגונים אלה נתון לביקורת מעטה בלבד.

בגלל העדר תמריצים מספיקים ומערכות ארגוניות הולמות, נוצר חלל תכנוני, המתמלא על ידי החלטות המתקבלות באופן עצמאי ונפרד בתוך משרדי הממשלה והארגונים הוולונטריים השונים. כתוצאה מכך יש לממשיכה השפעה מעטה בלבד על קביעת העדיפות של הארגונים הוולונטריים ועל התפתחות תוכניותיהם, ותפקידה מסתכם, למעשה, בהענות ללחצים מצד הארגונים הוולונטריים לשם תמיכה בתוכניות שהופעלו. יכולתם של הארגונים הוולונטריים "ליצור עובדות" ולאחר מעשה לבוא ולחבוע תמיכה עבורן מן הממשלה, מקנה להם השפעה לא מבוטלת על דפוס השירותים לאוכלוסיות המוגבלות.

מערכת המימון של הארגונים הוולונטריים

אף שכל 15 הארגונים, פרט לאחד, מקבלים תמיכה מן הממשלה, לרוב בצורת תשלום עבור שירותים, הרי מקור המימון הראשון שלהם הוא תרומות הציבור. הסביבה הארגונית בה פועלות המגביות בישראל מאופיינת בהעדר כל גוף מרכזי או מתאם ביניהן, ברשות ובהזדמנות לאסוף תרומות בחו"ל, ובתמריצי מס קטנים עבור פעולות פילנטרוניות. תנאים אלה הביאו להתגבשותו של דפוס התרמה כדלקמן: (1) פניות חוזרות ונשנות לציבור, אירועים וירידים לרוב, המאורגנים על ידי ארגונים שונים בזמנים שונים, המכניסים לקופות הארגונים סכומים זעומים; (2) בניית המגביות סביב מספר דמויות ציבוריות, שכל הארגונים מתחרים עליהם, במטרה להעלות את קרנו של מבצע ההתרמות, לצד

כלליים ואוניברסליים יותר מן השירותים של הארגונים הוולונטריים, אך, למעשה, החקיקה ומרבית התוכניות הממשלתיות עוסקות בקבוצות או בסוגי מגבלות ספציפיים. רק בשנים האחרונות החלה מסתמנת מגמה לשימוש במונח "שיקום המוגבלים" במובן רחב יותר, ולהדגיש פחות את סוג המום ואת מקורו. ברם, רובן של התוכניות הממשלתיות עודן קושרות את ההטבות והשירותים למקום הנפגע ולמעמדו בעת הפגיעה, וכן לסיווג הרפואי או הסוציאלי שנקבע לו.

התפתחותן של רוב התוכניות הממשלתיות על בסיס קטגורי ובתגובה ללחץ ציבורי הביאה לקיפוחן של קבוצות מסוימות. דבר זה דרבן את הארגונים הוולונטריים ליזום תוכניות ופעולות משלהם, למען קבוצות מוגבלים ספציפיות. בעוד שבממשלה גוברת המגמה להעדיף תוכניות המושתתות על בסיס רב-קטגורי, הארגונים הוולונטריים עודם דוגלים במתן שירותים ספציפיים לקבוצות מוגדרות. אומנם אין כל מדיניות ממלכתית ברורה לגבי השירותים הסוציאליים, שיקום המוגבלים או השימוש בארגונים הוולונטריים, אך בפועל מעדיפה הממשלה להשתמש בשירותיהם של הארגונים הוולונטריים, על ידי סיבסוד או קניית השירותים הללו, שכן היא רואה בהם תחליף הסכוני לשירותיה ומשום שהם מאפשרים לעקוף תקנות מנהליות נוקשות. ראייה נוספת לכך שהממשלה מעדיפה לתמוך בשיירותים שלא בחסות ממשלתית, היא העובדה שהממשלה עצמה מקימה ארגונים משלה שלא למטרות רווח לשם הפעלת שירותים מיוחדים.

בישראל, כמו במדינות רווחה אחרות, נתמכים הארגונים הסוציאליים על ידי הרשויות הממלכתיות והמקומיות כאחת. על אף הבדלי מדיניות בין המשרדים, הרי כמעט בכל המקרים משמשים הכספים הממשלתיים לכיסוי

7 סקירה על התוכניות הממשלתיות ותוכניות הארגונים הוולונטריים, ראה: Joseph Neipris, "Social Services in Israel," *Journal of Jewish Communal Services* 47 (Summer 1971): 289-315.

השימוש בהמוני מתנדבים בעלי הזדהות קלו-
שה עם הארגון ומטרותיו; (3) מגביות בהי-
קף רחב בחו"ל, המיועדות בעיקר להשקעות
הון; ו- (4) תדמית שלילית במידת-מה למג-
ביות הנערכות על בסיס התנדבותי וזלזול ב-
מתנדבים. התלות הגדולה בחסדי התורמים,
מעודדת את יצירתם של תוכניות נוחות
למכירה, המיועדות לקבוצות לקוחות "מוש-
כות" ונטולות סטיגמה, ולא דוקא לאותן
קבוצות הנזקקות ביותר לשירות.⁸

גורמים ארגוניים

נמצא קשר ישיר בין שלושת המאפיינים ה-
ארגוניים — מורכבות, רשמיות וריכוזיות —
לבין גודל הארגון, כנמדד על-פי היקף ההכנ-
סות ממגביות. בעוד שרוב הארגונים הוולונ-
טריים הם בעלי מורכבות גבוהה, המתבטאת
במגוון של שירותים, הריהם קטנים בגודלם,
ובעלי דרגת ביורוקרטיזציה ומקצועיות נמו-
כה. מבין כל המשתנים הארגוניים, נראה כי
גודל הארגון ומידת המעורבות של הצרכנים
בקביעת המדיניות, הם הגורמים בעלי ההשפ-
עה החזקה ביותר לגבי ההבדלים בין הארגו-
נים הוולונטריים.

לגבי שיטת הניהול, מתחלקים הארגונים הוול-
ונטריים לשתי קבוצות כמעט שוות בגודלן.
הקבוצה האחת כוללת ארגונים בהם קביעת
המדיניות נעשית בידי אדם יחיד, שהוא המנ-
הל או נשיא הארגון, והאחרת מורכבת מאר-
גונים בעלי דפוס סמכויות מפוצל או ארגונים
המנוהלים בידי חבר אנשים. בכל הארגונים
הוולונטריים שיש להם סניפים במקומות שו-
נים בארץ, פרט לשלושה מקרים, היה הכוח
מרוכז בידי ההנהלה הארצית ולא בסניפים.
למרות ההבדלים הגדולים במידת המעורבות
של הצרכנים, ישנם רק הבדלים קטנים במידת
התחלופה של ההנהלה. כוח ההחלטה בכל
הארגונים מרוכז בידי גרעין קטן וקבוע למדי

של אנשים) ובכללו של דבר הדמיון בדפוסי
הניהול בין הארגונים השונים רב מן השוני.

תפקידי הארגונים הוולונטריים ודרכי פעולתם

נוכח הגורמים הסביבתיים והמבניים שתוארו
לעיל, ננסה עתה לעמוד על הדרכים בהן
פועלים הארגונים הוולונטריים להגשמת המ-
שימות של עידוד ההתנדבות, יזום תוכניות
חדשנות ושינוי החברה.

התפקיד של שומר ערכים

תפקיד הארגונים הוולונטריים בעידוד הפעי-
לות האזרחית היא סוגיה השנויה מאוד במח-
לוקת. גם אם חלקם של הארגונים הוולונט-
ריים מטיף לערכים קבוצתיים, דתיים או תר-
בותיים, הרי כולם בלי יוצא מן הכלל, תורמים
בצורה זו או אחרת, לקידום הפעילות האזר-
חית ההתנדבותית. פעולות אלה כוללות התר-
מה, מתן שירות, השתתפות בקביעת מדי-
ניות, בניהול, ביחסי ציבור, בהסברה ובחינוך.
בשירות הארגונים הוולונטריים שנחקרו, עוב-
דים כ-7,000 מתנדבים מבוגרים, שעיקר פעי-
לותם הוא בארגון אירועי התרמה ומבצעי
התרמה, ועוד רבבות בני נוער המשתתפים
במבצעי התרמה מדלת לדלת. בסך הכל, בכל
הארגונים יחדיו ישנם כ-1,000 חברי הנהלה
או ועדות, המשתתפים בקביעת המדיניות או
בתפקידים מנהליים שונים, ורובם גם באיסוף
תרומות. מספר קטן בהרבה של מתנדבים
(פחות מ-500) ממלאים תפקידים של מתן
שירות על פי רוב בסניפים מקומיים. רק 5
מבין הארגונים משתמשים במתנדבים לאשר
נחשב כ"דרגה הנעלה ביותר של ההתנדבות",
דהיינו — מתן שירות ישיר, פנים אל פנים,
לאדם או קבוצת אנשים. הארגון שהירבה

8 למרות הפופולריות של המונח "מעורבות צרכנים", ראוי לציין כי הוא מסולף במידת מה, בגלל היעדר
בחירה או שיטות המחיר ב"שוק" השירותים הסוציאליים.

הכרח להתנגש זה בזה, אדרבה, תורה זו, הדוגלת בתהליכים חברתיים ובחינוך, רואה את עידוד ההתנדבות והכשרת מתנדבים כאחת ממשמיותיה החשובות⁹. ואולם השקפה זו לא ניכרה בקרב אנשי המקצוע המעטים העובדים בארגונים הוולונטריים.

אם שיטת המימון של הארגונים הוולונטריים מספקת את כר הפעולה הנרחב ביותר לעובדים מתנדבים, הרי באותה שעה היא גם פוגעת בערך ההתנדבות. דבר זה נובע מאופיים ההמוני והלא-אישי של ההתרמות הציבוריות ומן ההזדהות הקלושה של המתנדבים — הנתמכים לעבודה זו אחת לשנה לכמה שעות — עם המטרה אשר למענה הם מתרימים. מרביתם של בני הנוער נרתמים לפעולות ההתרמה מתוך לחץ של מוריהם או מדריכיהם בתנועות הנוער. אומנם מספרם הגדול של המתנדבים הוא דבר מרשים כשלעצמו, אך רבים סבורים שפעולות התנדבותיות מסוג זה אינן עושות דבר לקירוב המתנדבים אל התוכניות או הארגון.

מיגבלה אחרת כרוכה בערכים, במוסכמות ובמבנה החברתי של ישראל, המשפיעים על התרבות האזרחית שלה. חלק גדול מ"חלל הפעילות", כלומר — אותו זמן מועט שגותר לאזרחים כדי לעסוק בפעילות ארגונית, נתפס בידי קבוצות פוליטיות, חברתיות ודתיות, ואינו משאיר זמן רב לארגוני השירותים הסוציאליים. יתר על כן, רבים מבין הארגונים הוולונטריים סובלים מיוקרה מעטה ומיחס שלילי מצד הציבור, פקידי הממשלה ואנשי המקצוע, הרואים את הפעילות ההתנדבותית כמעשי צדקה הנעשים בידי נשים נדיבות לב. שלא כבארה"ב, אין ההתנדבות בישראל משתמשת מקור ליוקרה ולמעמד, ואף אין כלי עזר לניידות חברתית.

ישנם גם היבטים אחרים של המבנה החברתי של ישראל המפריעים לפעילות התנדבותית.

להשתמש במתנדבים יותר מכולם, היה גם המקצועי והביורוקרטי ביותר, וכן הגדול בהם. אותם ארגונים המנוהלים בידי הצרכנים עצמם, דהיינו — ארגוניהם של המוגבלים, מעודדים את העזרה העצמית, ומספר קטן של חברים עסקו במתן שירות בהתנדבות. 3 מן הארגונים סיפרו כי יש להם תוכנית רשמית להכשרת מתנדבים, ואילו ל-12 הארגונים האחרים לא היו כל תוכניות או נוהלים לגיוס שיטתי של מתנדבים, להכשרה, להטלת תפקידים, לפיקוח או להערכת עבודתם של המתנדבים. באותם ארגונים בהם מילאו הנתנדבים תפקידי שירות ישירים, לא נתגלו שום היכוכים רציניים בין המתנדבים לבין הסגל המקצועי; אך ברוב המקרים היה מגע מועט ביניהם משום שמספר העובדים המקצועיים בארגונים אלה היה קטן מאוד. מתנדבים עמדו בראשם של כל אותם ארגונים שהיו בעלי אופי של קבוצה קטנה, סגורה וקבועה, דבר האופיני לדפוס של "שלטון מעטים" הרווח בגופים הוולונטריים.

דפוס התנדבות זה קשור לשלושה סוגי גורמים: (1) מידה קטנה של מקצועיות, (2) שיטת המימון ו-(3) התרבות האזרחית והמבנה החברתי של מדינת ישראל.

יתכן שהשימוש המועט בעובדים מקצועיים וחוסר ההכשרה או ההתמסרות לפעילות אזרחית, מסבירים את השימוש המועט במתנדבים לתפקידים של מתן שירות ישיר. כאמור, ה"ארגון שהירבה להשתמש במתנדבים לשם מתן שירות, הצטיין גם בביורוקרטיזציה ובמקצועיות. דבר זה יראה אולי מוזר, שכן נהוג לחשוב כאילו מטבע הדברים חייבת להיות מתיחות בין מקצועיות לבין התנדבות. אך מן הראוי להטעים שהאידאולוגיה המקצועית של העבודה הסוציאלית מעולם לא ראתה במתנדבים איום או בני תחרות, ולא סברה כי העובדים המקצועיים והמתנדבים צריכים ב-

9 דוגמאות לעמדה זו, ראה: Nathan E. Cohen, ed., *The Citizen Volunteer* (New York: Harper & Bros., 1960) and Ruth Chaskel, *The Volunteer in Individualized Services*, (New York: National Social Welfare Assembly, 1962)

דברים אלה מצביעים על כמה השלכות תיאור-
רטיות ופוליטיות לגבי תפקידם של הארגונים
הוולונטריים כשומרי ערכים. דומה שהחפיפה
בין ארגונים וולונטריים לבין ההתנדבות היא
קטנה משניתן היה לשער, וכי שני המושגים
אינם בהכרח נרדפים. החשיבות המעטה ש-
יחסה לתפקיד זה, הן במישור הרעיוני והן
במישור המעשי, מעידה כי השימוש במתנד-
בים אינו בהכרח נחלת חלקם של ארגונים
אלה בלבד. ואמנם, בארה"ב, בריטניה ודנ-
מרק, מועסקים מתנדבים גם על ידי
הסוכנויות הממשלתיות, ואין שום מניעה נגד
התפתחות כזו.¹²

יתר על כן, שיטת הניהול האוליגרכית של
הארגונים הוולונטריים מעוררת אף היא שא-
לה לגבי אופיים "ההתנדבותי"; שכן, ארגון
שהוא עצמו אוליגרכי, כיצד יוכל הוא לשרת
את הערכים הדמוקרטיים של החברה? מצד
אחר, יש סוציולוגים הטוענים, כי הדמוקרטיה
הפנימית בתוך הארגונים המתנדבים חשובה
הרבה פחות מאשר תפקידם כנציגים וכמגינים
של האינטרסים המיוחדים של קבוצות או כ-
לוסיה שונות. כלומר — אין לשפוט את

גלסר וסילס סבורים, כי ישנם כמה תנאים
שהם הכרחיים לקיומה של פעילות התנדבו-
תית, כמו: שלטון מרכזי בעל סמכויות מוגב-
לות; העדר אמונה כי המדינה תפתור את
כל הבעיות; מילוי המשימות החברתיות בידי
מספר רב של יחידות קטנות; מעמד בינוני
עם פנאי וכסף לשם פעילות חברתית.¹⁰ דומה,
איפוא, כי ישראל אינה סביבה הולמת לפעול-
תם של ארגוני שירות וולונטריים; היא ריכו-
זית, ביורוקרטית ובעלת אופי פוליטי מאוד;
מדינה בה שלטון וחברה שזורים זה בזה. אין
בה מסורת אזרחית מפותחת, ואזרחיה מאמי-
נים כי הממשלה אחראית לרוב בעיותיהם.
בתי הספר ותנועות הנוער אינם מחנכים כי-
אות לפעילות ולהשתתפות אזרחית, והישרא-
לים בכלל אינם מן ה"פעילים או המתנד-
בים".¹¹ כמו כן, רוב הישראלים סבורים שהם
עושים די והותר לרווחת הכלל, על ידי תש-
לום מיסים גבוהים במיוחד ושירות צבאי
תכוף. הכלכלה והבטחון תובעים מהם הרבה
יותר ממשרה מלאה, ולא זו בלבד אלא שהע-
בודה מופרעת ע"י שירות מילואים, כך שנותר
לרשותם רק מעט פנאי ומרץ לפעילות ציבורית.

William A. Glaser and David L. Sills, (eds.), *The Government of Associations*, (Totowa, 10 New Jersey: Bedminster Press, 1966), 1. 3, and Gabriel A. Almond and Sidney Verba, *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*, (Boston: Little, Brown & Co., 1965), pp. 2-20, 29-35

11 היבט זה של התרבות הישראלית נדון בפרסום *Development and Participation: Operational Implications for Social Welfare*. דו"ח זה הוגש לוועידה הבינלאומית השבע-עשרה לשירותים סוציאליים. ניירובי, קניה, על ידי הוועדה הממלכתית לשירותים סוציאליים בשיתוף עם משרד הסעד, ירושלים, יולי 1974. ראה גם: Elihu Katz, "Culture and Communication in Israel: The Transformation of Tradition," *Jewish Journal of Sociology* 15 (June 1973): 5-21 and Ralph M. Kramer, *Community Development in Israel and The Netherlands*, (Berkeley, California: Institute of International Studies, University of California, 1970), pp. 6-13; 114-16; 131-8

Gustave A. De Coq, *Citizen Participation: Doomed to Extinction or Last Foothold of Democracy?* (Leyden: The Netherlands, A. W. Sijthoff, 1969). לפעילות אזרחית ביוזמה וב-
מימון ממשלתיים בארה"ב, ראה: John J. Strange, "Citizen Participation in Community Action and Model City Programs," *Public Administration Review* 32 (September 1972) 655-69; Hans B. C. Spiegel, "Citizen Participation in Federal Programs: A Review," *Journal of Voluntary Action Research*, Monograph No. 1, 1971; Violet M. Sider, "Volunteers" *Encyclopedia of Social Work* (New York: National Association of Social Workers, 1971) 1525-34

תפקידם של המתנדבים הוא לשמש מקור למשאבים שונים, כגון — יוקרה, גושפנקה חוקית, תמיכה כלכלית, סיוע בניהול ובמתן שירותים, וכי אין ארגונים אלה וולונטריים אלא במובן זה. כיוון שכך, נראה שבעתיד נוכל למיין את הארגונים הוולונטריים על פי סוגיהם ומידתם של המשאבים הוולונטריים עליהם הם מסתמכים.¹⁴

הממצאים על אופן הביצוע של תפקיד שומר הערכים יש בהם כדי לעזור בזיהוי גורמים העשויים לתרום לעידוד ההתנדבות. נראה כי מחויבות מקצועית עמוקה לשימוש במתנדבים או מעורבות גדולה של הצרכנים בקביעת המדיניות הם שני גורמים התורמים להגברת הפעילות ההתנדבותית ולשיפוריה. יתכן, כי אילו הכירו מקצועות השירותים האנושיים בערכו של מקור משאבים זה וידעו לנצלם כהלכה, היה הדבר מביא להגברת השימוש במתנדבים לצורך מתן שירות ישיר. בדומה, אותם ארגונים המנוהלים בידי הצרכנים, מן הראוי שיגבירו את שיתוף החברים במתן שירותים.¹⁵

לבסוף, סוג נוסף של גורמים שיש בהם כדי

הארגונים הוולונטריים על פי מידת הדמוקרטיה הפנים-ארגונית, אלא על פי תרומתם לפלורליזם של החברה ככלל.¹³ ברם, יתכן שהמחיר של נטייתם לשלטונם של מעטים עולה על תרומתם לפלורליזם, ואולי אף מונע בעדם מלתרום עבורו. למשל, התחלופה המעטה בקרב המנהיגות עלולה לגרום לבעיות רציניות, כגון — קשיים במציאת יורש, חוסר הענות ארגונית, תחום התענינות צר, חוסר גמישות, והתנגדות לשינויים — ויתכן, כי חסרונות אלה יהיו שקולים כנגד מעלותיהם הרבות של הארגונים הוולונטריים. המבנה האוליגרכי של הארגונים הוולונטריים והעדר תמיכה אידאולוגית או מעשית בהתנדבות, מערערים את הקשר שבין הארגונים הוולונטריים לבין ההתנדבות. אך לא די בכך, גורמים אלה מעידים גם שתפקידם של הארגונים הוולונטריים בשמירת הערכים הדמוקרטיים של החברה, הוא יותר תפקיד של חזוקה מאשר של יוזמה ותמורה חברתית. משמעו של דבר הוא, כי לצורכי מחקר, ארגון וולונטרי ייחשב כחלוץ או משפר, אך ורק אם הוא מטיף במפורש להתנדבות. לפיכך, נראה ש-

13 ביטוי להשקפה זו, ראה: Charles Perrow, "Members as Resources in Voluntary Organizations," in *Organizations and Clients: Essays in the Sociology of Service* ed. William R. Rosengren and Mark Lefton, (Columbus, Ohio: Merriwell, 1970), pp. 93-116. כמה מן הליקויים התפקודיים של הפלורליזם כפי שהם משפיעים על קבוצות שונות נדונים אצל: H. Lowi, *The End of Liberalism: Ideology, Policy and the Crisis of Public Authority* (New York: W. W. Norton, 1969), pp. 238-73. הסוגיות בנושא "חוק האוליגרכיה" ותרומת הגופים הוולונטריים לפלורליזם מסוכמות אצל: Smith and Friedman, pp. 33-76; Blau and Scott, pp. 45-9; Bernard Barber, "Participation and Mass Apathy in Associations," in *Studies in Leadership*, ed. A. W. Gouldner, (New York: Harper, 1950), pp. 477-504.

14 Perrow, pp. 93, 101-16. שימוש זה במתנדבים בתחזוקת הארגונים הוולונטריים מהווה חלק ממודל מערכות, כפי שמציע: Amitai Etzioni, "Two Approaches to Organizational Analysis: A Critique and a Suggestion," *Administrative Science Quarterly* 5 (September 1960) 257-78.

15 ניתוח ההשלכות של הגזלת המקצועיות והרשמיות של הארגונים הוולונטריים, ראה: Wolf Wolfensberger, "The Third Stage in the Evolution of Voluntary Associations for the Mentally Retarded," The International League of Societies for the Mentally Handicapped and the National Institute on Mental Retardation, Toronto, Canada, 1972, pp. 15-17; Alfred H. Kath, *Parents of the Handicapped* (Springfield, Illinois: Charles C. Thomas, 1961), pp. 124-35. See also John E. Tsouderos, "Organizational Change in Terms of a Series of Selected Variables," *American Sociological Review* 20 (April 1955) 206-10.

רק אחד מבין חמש תוצאות אפשריות של תפקיד החלוץ.

חמישה אופנים של תפקידי החלוץ¹⁷

1. הארגון הוולונטרי מזהה את הצורך בשיירות מסוים ומנסה להשפיע על הממשלה שתקים את השירות מן היסוד, ללא הנחיות מצד הארגון ו/או מבלי שהיתה לו תוכנית נסיונית קודמת.

2. הארגון הוולונטרי עורך פרויקט נסיוני, מתוך כוונה למסור את התוכנית לידי הממשלה בבוא העת, בין שכוונה זו נוסחה במפורש ובין שהוסכם עליה באופן לא רשמי.

3. הארגון הוולונטרי משתמש בתוכנית שלו כדי לשכנע את הממשלה לאמץ את השירות או להרחיב את השירות ללקוחותיו. הארגון הוולונטרי מצליח לשכנע את הממשלה, וזו מקבלת על עצמה את מימונם של רוב השירותים לאוכלוסייה זו, וכמו כן רוכשת או מסבסדת תוכניות אלה או דומות להן, כאשר הארגון הוולונטרי ממשיך לספק את השירותים. התוצאה היא כפילות מסוימת בתוכניות. בדרך זו, הארגונים הוולונטריים

לתרום להגברת ההתנדבות הם תרבות אורח חית ומבנה חברתי מתאימים. במילים אחרות, תנאי היום יום, הקובעים את צורת הניצול של שעות הפנאי, צריכים להיות כאלה שיסייעו לקידום הפעילות הציבורית והמעורבות הציבורית. במובן זה, התנאים שהגדירו גלסר וסילס נראים תקפים.

תפקיד החלוץ

חלוציות, חדשנות, ניסוי והעזה, אלה הם התפקידים שהודגשו יותר מכל על ידי אנשי המקצוע בישראל. השקפה זו מקורה בדעה שתפקידם ההיסטורי של הארגונים הוולונטריים הוא ללכת לפני המחנה ולסלול את הדרך למוסדות הממשלתיים, אשר יבואו בעקבות הארגונים הוולונטריים, יאמצו מידיהם את השירותים וירחיבו אותם, וזאת כדי שהארגונים יוכלו להמשיך ביזום תוכניות חדשות. אף שבארה"ב חדלו אנשי המקצוע לפעול לפי השקפה זו, רבים עודם דוגלים בה כדרך אידאולוגי¹⁶.

כאשר בחנו את גלגוליהם של אותם שירותים אשר היוזמה להם באה מצד הארגונים הוולונטריים, מצאנו, כי הדגם הקלאסי של התוויית הדרך למען השירותים הממשלתיים הוא

16 לדעות החולקות על תפקידם החלוצי של הארגונים הוולונטריים, ראה: Alvin L. Schorr, "The Tasks for Voluntarism in the Next Decade," *Child Welfare* 49 (October 1970): 431-2. See also Herman Levin, "Voluntary Organizations in Social Welfare," *Encyclopedia of Social Work* (New York: National Association of Social Workers, 1970) pp. 1518-25; Samuel Mencher, "The Future for Voluntarism in American Social Welfare," in *Issues in American Social Work*, ed. Alfred J. Kahn, (New York: Columbia University Press, 1959), pp. 219-41; Donald N. Michael, "Influencing Public Policy: The Changing Roles of Voluntary Associations," *Journal of Current Social Issues* 9 (Autumn, 1971):3-7; *Social Policy Goals for Voluntary Social Agencies*, Social Policy Commission, National Association of Social Workers, 1966), and *Voluntarism and Human Welfare*, Interim Report of the Voluntarism Project, Institute of Community Studies, United Community Funds and Councils of America, New York, January, 1968.

17 את חמשת הסוגים הללו אפשר לתאר גם בצורת רצף שתחילתו בתפקיד המשפר. מן הראוי לציין שתפקידים אלה אינם בהכרח מאפיינים את הארגון כולו, אלא רק את תוכניות השירותים שלו. שירותים אלה עשויים להשתייך לאחת או יותר מן הקטגוריות הללו, וכן לנוע בין הקטגוריות במשך הזמן. על רצף דומה המתאר את הבחירה בין בעלות ממשלתית לבין יוזמה פרטית, ראה: Robert A. Dahl and Charles E. Lindblom, *Politics, Economics and Welfare* (New York: Harper & Row, 1953), p. 10.

לונטרניים מסייעים לממשלה במתן שירותים שאין היא יכולה או אינה מעוניינת לספקם בכוחות עצמה.

4. שירותים משלימים הם אותם שירותים הניתנים בידי הארגונים הוולונטריים ל-קבוצות שאינן זוכות לשירות מן הממשלה, אם משום שאין לממשלה אחריות חוקית כלפי קבוצות אלו; אם משום שטרם הונהג שירות ממשלתי מתאים; אם משום שהשירות הממשלתי קיים אך לא כל הנזקקים זכאים לו; ואם משום שהוא לקוי. בדרך זו, יתכן כי הממשלה והארגון הוולונטרי יספקו אותו שירות אבל לאוכלוסיות שונות, או שהם יספקו שירותים שונים לאותה אוכלוסיה. ההבדל בין התפקיד השלישי והרביעי הוא בכך שבאחרון ישנה פחות כפילות והארגון המתנדב אינו מתכנן להעביר את השירות לידי הממשלה.

5. הארגון הוולונטרי הוא בראש ובראשונה בתורת מוכר, או ספק פרטי של שירותים ממשלתיים, והוא מקבל את רוב לקוחותיו תיו/או משאביו מן הממשלה. הממשלה משתמשת בארגון הוולונטרי כמעט אך ורק כתחליף לתקמת שירות משלה, משום ששירות כזה היה יקר יותר או פחות טוב (אמנם מבחינה אנליטית זוהי קטגוריה נפרדת, אך למעשה זוהי וריאנטה של הסוג השלישי, והיא נבדלת ממנו במשך התלות בממשלה ובמידתה).

תפקידיהם המקבילים של הארגון הוולונטרי ושל הממשלה בכל אחד מאופני הביצוע של תפקיד החלוצי מופיעים להלן:

ארגון וולונטרי ממשלה

1. מדרבן	מיסד
2. מורה דרך	מעביר את השירות
3. מסייע	מאמץ
4. משלים	תומך
5. מוכר	קניין

נדירים הם המקרים בהם הארגון הוולונטרי משמש מורה דרך לממשלה. גם אם השירותים של הארגון הוולונטרי הם "חדשניים" ¹⁸ מתחילה, הרי רק לעתים רחוקות מאמצת אותם הממשלה. לרוב אין הארגונים הוולונטריים משמשים לגילוי פרצות וסתימתן, אלא עיקר פעולתם הוא בהרחבת השירותים שהם עצמם יסדו. בסופו של דבר, זוכים הארגונים הוולונטריים בדרך כלל בתמיכה ממשלתית עבור תוכניותיהם, אם על ידי סובסידיה אם על ידי תשלום עבור השירותים, ולעולם אין השירותים עוברים לידי הממשלה. הארגונים הוולונטריים פועלים, איפוא, בראש ובראשונה כמערכות שירות מסייעות (3) או משלימות (4), עבור ציבור לקוחות, שהם מוצאים בו עניין מיוחד.

אופן זה של ביצוע תפקיד החלוצי קשור באופיה של המדיניות הציבורית ובשיטת המימון של הארגונים הוולונטריים, וכן בסביבה החברתית והפוליטית הכללית בה הם פועלים. נוסף לכך יתכן כי ישנם גורמים מבניים או גורמים הקשורים במנהיגות.

אחד הדברים המאפיינים את המדיניות הציבורית בישראל הוא העדר תכנון לטווח ארוך והעדר סדר עדיפויות. אחת התשלכות של

18 כלומר — בהנחה שהתוכנית שנחנכה היא חדשה לפחות לגבי הארגון עצמו. בספרות הדנה במבנים ארגוניים, יש ערבוב ניכר בין המושגים הבאים: חידוש, המצאה, שינוי תוכניות, ותוכניות חדשות. ראה: Lawrence B. Mohr, "Determinants of Innovation in Organizations," *American Political Science Review* 53 (March 1969): 11-26. לגבי המושגים — שינוי ארגוני, היענות, כושר הסתגלות ואפקטיביות. השוואה בין המחקרים הארגוניים היא קשה, משום ריבוי המודלים ויחידות הניתוח, כגון — תוכנית, מערכת, מדיניות, תהליכים של קביעת מדיניות וכוח קביעת המדיניות. ביקורת דומה נמתחת עליידי: Selwyn W. Baker and Thomas L. Whistler, "The Innovative Organization: A Selective View of Current Theory and Research," *Journal of Business* 40 (October 1967): 462-9, and James Q. Wilson, *Political Organizations* (New York: Basic Books, 1973), pp. 12-13

ליקויים אלה היא שאין כל מדיניות לגבי "יוזמה מונחה". בארה"ב, למשל, מקצה הממשלה כספים מיוחדים כתמריץ עבור ה-ארגונים הוולונטריים, כדי ל"פתותם" לעסוק בתחומים מסוימים, אשר להם ניתנה עדיפות גבוהה, אך לא כן בישראל. אולם בעוד שה-ממשלה אינה מקצה כספים למטרות ניסוי או העלאת הרמה של השירותים, הרי היא משתתפת במימון של רוב התוכניות הקיימות, תוך הטלת מגבלות קטנות מאוד על חופש פעולתם של הארגונים הוולונטריים. אין תימה, איפוא, שהארגונים הוולונטריים מפתחים אינטרס חזק בתוכניות, ובמיוחד באותן תוכניות הזוכות לאהדה בקרב ציבור התורמים, ואין הם ששים להעביר את תוכניותיהם לידי גופים ממשלתיים, אשר לרוב גם אינם מעוניינים או אינם ערוכים כדי ליטול את התוכניות לידיהם. סיבה נוספת לשמירת ה-תוכניות וליסודן על ידי הארגונים הוולונטריים, היא הסטיגמה המיוחסת לחלק מן ה-משרדים הממשלתיים. התדמית השלילית של משרד הסעד, לדוגמה, שימשה לכמה ארגונים וולונטריים נימוק להקמת שירותים מקבילים לשירותים הממשלתיים, כדי לאפשר ללקוחות לעקוף את משרד הסעד. סיבה אחרת בגללה אין הארגונים הוולונטריים מעוניינים להעביר את התוכניות לידי הממשלה נעוצה בהבדלי השקפות ביניהם. בעוד שהארגונים הוולונטריים דוגלים בשירותים בעלי רמת התמחות גבוהה המיועדים לקבוצה מצומצמת, הרי משרדי הממשלה מעדיפים שירותים רב-קטגוריים. וכך, מדיניות המימון של הממשלה וצורכיהם הכספיים של הארגונים הוולונטריים

חוברים יחדיו, כדי לשמור את הארגונים הוולונטריים בתפקידי עזר או השלמה, במקום שימשו חלוצים.

העדפת הממשלה לתמוך בתוכניות של ארגונים וולונטריים במקום לאמץ אותן, נובעת מטעמים מעשיים ולא מטעמים אידאולוגיים: שיקולים תקציביים והמערך הפוליטי הבין-משרדי, וליתר דיוק הקפאת המשרות הממשלתיות והחשש שמא הגדלת תקציבו של משרד מסוים תפר, את מאזן הכוחות הבין-משרדי. בקצרה — גורמים תקציביים ופוליטיים הם המקשים על הנהגתן של תוכניות חדשות בתוך הממשלה. התמיכה בשירותיהם של הארגונים הוולונטריים מאפשרת למשרדים הממשלתיים לעקוף את המכשולים הבין-רוקרטיים הכבדים, ובאותה עת לרכוש את נאמנותו של ציבור אנשים בו יוכלו להסתייע בעתיד כדי להשפיע על האוצר או על הכנסת. יתרון אחר במדיניות זו — מלבד הרחבת היקפו הכלכלי של המשרד — הוא בכך שהיא מאפשרת לממשלה להראות כי משהו נעשה, וכי היא נושאת באחריות לתחום זה או אחר, ובדרך זו להקטין את הלחץ למען שיפור השירותים או הרחבתם.¹⁹

גורמים אלה מקבלים חיזוק מן המערך המישקי הכולל, וליתר דיוק מעירוב התחומים בין המגזר הפרטי והציבורי — עירוב המשאבים, תחומי הפעולה, הסמכויות והאחריות. אין תימה, איפוא, כי הממשלה והארגונים הוולונטריים יכולים שניהם לזקוף לעצמם את הבעלות על אותו שירות עצמו. אחת התוצאות השליליות של התלות ההדדית בין המיגזרים היא קירבה יתרה ביניהם.²⁰ קירבה זו פוגעת

19 פירוש דומה של התנהגות הארגונים הוולונטריים מציג: Charles Perrow, *Complex Organizations: A Critical Essay* (Glenview, Ill: Scott, Foresman & Co. 1972), p. 188

20 הפער הסוציאלי בין ביורוקרטיות וארגונים אחרים הפועלים בסביבתם נדון אצל: Eugene Litwak and Henry J. Mayer, "A Balance Theory of Coordination Between Bureaucratic Organizations and Community Primary Groups," *Administrative Science Quarterly* 11 (June 1966): 33-58. לפי "תורת האיזון" ליקויים תפקודיים עלולים לנבוע הן מקירבה יתרה בין הביורוקרטיות לבין קבוצות דוגמת הארגונים הוולונטריים, והן מניתוק יתר ביניהם. מחירים סוציאליים אחרים הנגרמים עקב טשטוש התחומים בין הארגונים הממשלתיים לבין הארגונים הוולונטריים, מציין Brilliant עמ' 2-391.

יותר על קסם אישי ויוזמה אישית מאשר על מבנה ביורוקרטי. תלות זו במשתנים אישיים יש בה כדי להבהיר את דבריו של גיימס ק. וילסון כי "ארגונים שאינם כלכליים חייבים לשאת מידה לא קטנה של טפשות אם רצונם להמשיך להתקיים"²². דבר זה יש לו השלכות רציניות לגבי המחקר בעתיד. משמעותו היא שעל החוקרים יהיה להקדיש תשומת לב רבה יותר למערכת ההנהגה של הארגונים הוולונטריים ולקשרים שבינה לבין גורמים סביבתיים וגורמים פנים-ארגוניים²³.

ממצאי המחקר קוראים לבחינה מחדש של שתי הנחות הטמונות ביסודה של התפיסה המסורתית והנורמטיבית של תפקיד החלוץ: אחת — שהשירות צריך לעבור במרוצת הזמן לידי הממשלה; ושתיים — שיש למנוע כפילות בין השירותים. אשר להנחת הראשונה, הרי התוכנית הנסיונית עשויה שלא להתאים לצורכי הממשלה, אם משום שהיא מתוכננת עבור מספר קטן מדי של אנשים מכדי שתצדיק הקמתו של שירות ממשלתי כזה, ואם משום שהתוכנית יעילה בקנה מידה קטן בלבד ואינה טובה להפעלה על בסיס אוניברסלי עבור כל הנזקקים. מלבד היקף השירות, התוכנית הנסיונית עשויה שלא להתאים להפעלה ממשלתית בשל הערכים הגלומים בה,

בעצמאותו של המגזר הפרטי ולפיכך בכוחו וביחודו, ועל ידי כך מחלישה את יכולתו ליזום, ליטול סיכונים וליצור אלטרנטיבות לשירותים הממשלתיים. לכאורה, הן הממשלה והן הארגונים הוולונטריים יוצאים נשכרים מן ההסדר הזה. אולם אם הארגונים כולם נשכרים, הרי החברה מפסידה, וליתר דיוק אותם אנשים שאינם זוכים לשירות, משום שהשירותים הוולונטריים אינם מגיעים לקהילותיהם. הנזק אינו מסתכם בכך שקהילות מסוימות אינן זוכות לשירות, אלא יותר מזה; הקירבה היתרה בין המגזרים מקטינה את התמריץ של הארגונים הוולונטריים להשפיע על הממשלה להרחיב את השירותים.

מלכתחילה שיערנו, על סמך מחקרים קודמים, כי יתכן שגורמים מבניים כמו — מורכבות, רשמיות וריכוזיות — קשורים בדרך פעולתם של הארגונים הוולונטריים²¹. אולם הניתוח שלנו הראה כי משתנים אלה, כשלעצמם, אינם בעלי השפעה משמעותית ביותר, וכי חשיבותם נופלת מזו של הגורמים — גודל התקציב של הארגון ומידת המעורבות של הצרכנים. מנקודת מבט מחקרית, ספק אם ישנה משמעות למושגים מבניים כמו — מורכבות, רשמיות או ריכוזיות — כאשר מדובר בארגונים וולונטריים קטנים שמנהיגותם מושחתת

Jerald Hage and Michael Aiken, *Social Change in Complex Organizations*, (New York: 21 Random House, 1970); Joseph A. Olmstead and Harold E. Christensen, "Study of Agency Work Contexts: Implications for Administration," Program Publication Report No. 2, *National Study of Social Welfare and Rehabilitation Workers, Work and Organizational Contexts*, (Washington, D.C.: Department of Health, Education and Welfare, Social and Rehabilitation, December, 1973); *Comparative Organizations: The Results of Empirical Research*, ed. Wolf V. Heydebrand, (Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice Hall, 1973). James Q. Wilson, "Innovation in Organization: Notes Toward a Theory," in *Approaches 22 to Organizational Design*, ed. J. D. Thompson, (Pittsburg, Pennsylvania: University of Pittsburg Press, 1966) p. 210. לא-חומרניים כמו הארגונים הוולונטריים מייצגים בצורה מוגזמת את המגמות המנוגדות הקובעות את כושר החידוש של כל ארגון". כנ"ל, עמ' 209.

T. Barr Greenfield, "Organizations and Social Inventions: Rethinking Assumptions about 23 Change," *Journal of Applied Behavioral Science* (1973): 551-73; David Silverman, *The Theory of Organizations: A Sociological Framework*, (New York: Basic Books, 1971), pp. 153-4, 212-3; Ralph M. Kramer, "Ideology, Status and Power in Board-Executive Relationships," *Social Work* 10 (1965): 108-14.

כמו ערכים דתיים, קבוצתיים, מפלגתיים, ערכים השנויים במחלוקת או שאינם מקובלים וכדו'. סיבה מעשית יותר היא העדיפות הנמוכה שניתנה לשירות מסוים או לבעיה מסוימת במסגרת המדיניות הממשלתית. לבסוף, יתכן שייבצר מן הממשלה לאמץ את התוכנית מטעמים פוליטיים, מנהליים, ארגוניים, ובראש ובראשונה מטעמים כספיים.²⁴

אשר להשקפה שיש למנוע כפילות בין ספקי השירותים הסוציאליים, הרי שזו מושתתת על הטענה, כי מניעת הכפילות חיונית על מנת לייעל את השירותים ולהבטיח ניצול מירבי של המשאבים ההתנדבותיים המוגבלים. אך טענה זו פגומה מעיקרה משום שהיא טומנת בחובה סתירה הגיונית. בעוד שבתחום הכלכלי נחשבת התחרות לרצויה, הרי בתחום הרווחה הסוציאלית היא נתפסת כתופעה שלילית והיא בבחינת "כפילות", "ריבוי" ו"פיצול". אך אין זה הנימוק היחיד לכך

שהכפילות אינה בהכרח חופפת לבזבז, הוסר יעילות או סרבול. ראשית, היא מאפשרת נגישה גדולה יותר, ושנית היא משמשת אמצעי בטיחות, ומאפשרת משום כך להגמיש את השירות ולנסות אפשרויות חדשות.²⁵

דומה, אם כן, שההשקפה המסורתית, הרואה בארגונים הוולונטריים מעין תלוצים, יש בה יותר מיתוס מאשר אמת. יתכן שהמונח חלוץ הוא מוטעה או מופרז מעיקרו. הדינמיקה של התפתחות השירותים הממשלתיים והמימון הממשלתי היא סבוכה למדי. מעטים הם המקרים בהם הממשלה מנהיגה שירותים בעקבות שירותים ניסויים של הארגונים הוולונטריים, או המקרים בהם הממשלה עושה עתה את אשר עשו הארגונים הוולונטריים בעבר.²⁶ אם אין הארגונים הוולונטריים משמשים מקור השראה עבור הממשלה, הרי דומה שהשניים מהווים פשוט שתי מערכות ארגוניות שאף אחת מהן אינה חדשנית באופן מובהק. שתיהן

24 המידה בה תפקיד החלוץ הוא רצוי, תלויה גם בהנחה שבעלות ממשלתית טומנת בחובה כיסוי אוניברסלי ואחיד המעוגן בחוק וכפוף לביקורת. אך יתרונות אלה אינם תמיד ממומשים במלואם, בגלל ליקויים במדיניות, גרעונות תקציביים, מחסור בכוח אדם מקצועי ומינהלי הולם, או פוליטיזציה גבוהה של מוסדות השירותים הסוציאליים. השאלה באיזו מידה שירות ממשלתי או מימון ממשלתי הם עדיפים על פני בעלות וולונטרית של השירותים, תלויה בהערכת השפעתם של השירותים, בתנאים הארגוניים והכספיים ובתנאים אחרים המאפיינים כל מצב. ראה: Bertram M. Beck, "Governmental Contracts with Non-Profit Social Welfare Organization," pp. 213-29 in ed. Bruce L. R. Smith, *The Dilemma of Accountability in Modern Government*, (1971); Ralph M. Kramer, "Voluntary Agencies and the Use of Public Funds: Some Policy Issues," *Social Service Review* 40 (March 1966): 15-26; Gordon Manser, "Implications of Purchase of Service for Voluntary Agencies," *Social Casework* (June 1972): 335-40; Felice D. Perlmutter, "Public Funds and Private Agencies," *Child Welfare* 50 (May 1971): 264-70; Darrell J. Vorwaller, "The Voluntary Agency as a Vendor of Social Services," *Child Welfare* 51 (July 1972): 436-42.

25 Martin Landau, "Redundancy, Rationality, and the Problem of Duplication and Overlap," *Public Administrative Review* 29 (July-August 1969): 369-58. במודל אחר של מערכת אספקת השירותים, יכולה הממשלה להבטיח פלורליזם וגיוון על ידי עידוד הכפילות של השירותים.

26 סקירה היסטורית תראה בודאי כי "הזרימה של המצאות פרטיות אל הממשלה" קרתה בשלב מוקדם יותר בהתפתחות מערכת הארגונים הוולונטריים. לדוגמה, דויד סילס מדבר על פיתוחם של שירותים לעניים, לחולים, לקשישים וליתומים, על-ידי ארגונים וולונטריים, אך דברים אלה מתייחסים כולם למאה התשע עשרה. בימינו, את עיקר התוכניות והחידושים מנהיגה הממשלה. ראה: David Sills in his article on "Voluntary Associations" in *The International Encyclopedia of the Social Sciences*, (New York: MacMillan Co. and Free Press, 1968), pp. 375-6. מסקנה דומה מסיק גם: Waldermar A. Neilson, *The Big Foundations* (New York: Columbia University Press, 1972).

פועלות כמערכות פתוחות בהקשר בין-ארגוני-גי, כאשר פעם הן משתפות פעולה, פעם מתחרות זו בזו, פעם מתנגשות האחת ברעויה-תה, פעם הן מסייעות זו לזו ופעם משלימות זו את זו. את חמשת תפקידי החלוץ אפשר לערוך על פני רצף עולה של סמכות ממשלתית ומימון ממשלתי. בקצה האחד ימצא תפקיד המשפר (1) בו הממשלה בהשראת הארגונים הוולונטריים מקימה שירות מן היסוד. בקצה השני ימצא תפקיד מוכר הישיר-רותים (5), בו הארגונים הוולונטריים תלויים בממשלה כמעט לגמרי מבחינת המימון או צרכני השירות. רצף התפקידים מייצג את הדרגה בה הארגון הוולונטרי — מדרבן, מורה דרך, מסייע, משלים או מהווה תחליף לממשלה. המידה, בה ממלא הארגון סוג זה או אחר של תפקיד החלוץ, תלויה בגורמים פנימיים וחיצוניים שנותחו במחקר ראשוני זה. אך מובן כי כדי לזהות את השפעתם המדויקת של כל אחד מן הגורמים, יהיה צורך במחקרים נוספים.

תפקיד המשפר

כיוון שיזום תוכניות ועידוד ההתנדבות הם דברים בהם עוסקת הממשלה, דומה כי תפקידם המיוחד של הארגונים הוולונטריים הוא תפקיד המשפר החברתי — כאשר הוא טומן בחובו קידום ערכים חברתיים, פיקוח, ביקורת ועידוד. מבחינה היסטורית, דגלו מאז ומתמיד הארגונים הוולונטריים ברפורמה חברתית, אף שבמקרים רבים היתה זו יותר אידיאולוגיה מאשר דרך פעולה²⁷. יתכן כי בישראל לוב-שים תפקידים אלה משנה חשיבות, בשל הכוח הרב המרוכז בידי הביורוקרטיה הממשלתית ואופיה המפלגתי, העושים אותה רגישה פחות ללחצים ציבוריים. כמו בארצות אחרות, כן גם בישראל, הארגוני-

נים הביורוקרטיים מבקשים להשפיע על הכנסת, על משרדי הממשלה ועל הרשויות המקומיות. הקשרים החיצוניים של הארגונים הוולונטריים עם הממשלה התרכזו בשני תחומים: התחום האחד היה בקשת הטבות כספיות ישירות עבור הארגון או ציבור לקוחותיו, והתחום האחר נגע לשינויים בחוק, במדיניות, בתקנות ובדרכי הפעולה, בדרג הממלכתי והמקומי. ברם, רק במקרים מעטים עסקו הארגונים הוולונטריים בשינוי המדיניות הממשלתית או תיקון דרכי הפעולה של הממשלה. פרט למקרים יוצאים מן הכלל, אין הארגונים הוולונטריים בישראל מרבים לעסוק בשתדלנות פוליטית ובפעילות תחיקתית. מעטים הם הארגונים הפועלים כמבקרים, פקחים, או כיתושים טורדניים שאינם נותנים לממשלה מנוח. אותם ארגונים שיש להם אוריינטציה פוליטית, מדברים על פי רוב בשמה של קבוצת לקוחות קטנה, ולא בשם ציבור רחב יותר. מגעיהם של הארגונים הוולונטריים עם הממשלה קשורים לרוב בענייני כספים, ורק לעתים רחוקות בהבדלי השקפות באשר לאופי השירותים, סדר העדיפויות, היעדים והשיטות. ככל שהסוגיה פוליטית יותר, כן הארגונים הוולונטריים אפקטיביים פחות.

רק שניים מן הארגונים הוולונטריים נקטו אי פעם קווי פעולה הנוגדים את הקו הממשלתי. תי. רובם נוהרים מללכת בדרכים החורגות יתר על המידה מן הקו הממשלתי. כנגד זאת, הם נכונים יותר להיאבק בשלטון המקומי ולנסות להשפיע עליו, בעזרת אנשי המקצוע המקורבים לשלטון; אך כאשר דרך זו גם היא אינה מועילה הם אף מוכנים לקום ולפעול נגד רצונו של השלטון המקומי. המגעים של הארגונים הוולונטריים עם השלטונות נעשים על בסיס אינדיבידואליסטי, כאשר כל ארגון חותר לקידום מטרותיו שלו בלבד, ללא שום התארגנות משותפת ביניהם. לפיכך, מגעים

Lubov 27 ראה גם: Clark A. Chambers, *Seed Time for Reform: Social Service and Social Action 1918-1933*, (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1963) and Nathan E. Cohen, *Social Work in the American Tradition* (New York: Henry Holt-Dryden Press, 1958)

אלה מתנהלים על דרך המיקוח בין קבוצות קטנות אשר אנשיהן מוכרים היטב זה לזה. מערכות סגורות ובין-אישיות אלו הן חלק מריקמת יחסים סימביוטית בין הממשלה לבין הארגונים הוולונטריים, הניזונה מכוחם של חילופי משאבים, כשזה נהנה וזה איננו חסר.

היכולת המוגבלת של הארגונים הוולונטריים למלא את תפקיד המשפר נעוצה בגורמים סביבתיים וארגוניים אשר יתוארו להלן. רא-שית, המדיניות הציבורית נקבעת בחלקה הגדול בתוך משרדי הממשלה, ולא על ידי הרשות המחוקקת. כיוון שכך, הארגונים הוולונטריים נדרשים לעסוק פחות בענייני תחיקה, אבל כנגד זאת הם נתבעים להיות מעורים בביורוקרטיה הממשלתית. הסבר אחר נעוץ באופי הארגוני של הארגונים הוולונטריים עצמם: בעובדה שהם בלתי מפלגתיים ובשיתוף המועט של הצרכנים בקביעת המדיניות. השאיפה לשמור על עצמאותם הארגונית והפוליטית היא בעוכריהם של הארגונים הוולונטריים במגעיהם עם הממשלה. אך עצמאות פוליטית זו יש בה גם תועלת מסוימת, שכן התיקים הממשלתיים עתידיים לעבור ממפלגה אחת לשניה כל אימת שמתקיימות בחירות.

אומנם הארגונים בעלי האוריינטציה הפוליטית ביותר היו גם אלה עם מעורבות הצרכנים הגבוהה ביותר, כמו — ארגון התורים לילדים מפגרים וארגון נכי צה"ל — אך חוסר השיי-

תוף של הצרכנים אין בו כשלעצמו כדי להסי-ביר מדוע ממעטים כל כך הארגונים הוולונטריים לעסוק בשיפור חברתי. אפשר שעניין אישי עמוק בתוכניות הארגון הוא תנאי הכרחי לפעילות מחייבת יותר, אך בוודאי שאין זה תנאי מספיק. הכשרים הארגוניים של הלקוחות ורמתה של המנהיגות המנהלית גם הם גורמים חשובים, ואלה קשורים באופיה של המוגבלות ובמעמדם של הנפגעים.²⁸

גם שיטת המימון מקשה, בעקיפין, למילוי המשימות של שינוי חברתי ויזום תוכניות. תחזוקת הארגון צורכת משאבים כה רבים, עד שלא נותר לו פנאי לעסוק במשימות אחרות. הארגונים הוולונטריים עסוקים כל-כך במקח וממכר על כיסוי גרעונותיהם ועל השגת הקלות מס עבור לקוחותיהם, עד שלא נותר ברשותם די זמן, כוח-אדם או מרק, כדי ללחוץ על הממשלה שתרחיב את היקף שירותיהם או תשפר את רמתם. נוסף על כך, חייבים מנהיגי הארגונים הוולונטריים להקדיש הרבה מזמנם לאיסוף תרומות ולארגון מגביות, ופעולות אלה גוזלות גם את מרבית זמנם של המתנדבים האחרים.²⁹

הצורך במשאבים התנדבותיים כה רבים נובע מן העובדה שהארגונים הוולונטריים עוסקים במתן שירות ישיר לטווח ארוך. לכן, נתבקשו, למשל, האגודות למען המפגרים, על ידי ה"התאחדות הבינלאומית שלהן, שלא לספק "שירותים, מתקנים או כספים, אשר הרשויות המקומיות צריכות לספקם, אלא לעשות כל

28 היבטים של נכות שיש להם השלכות לגבי המדיניות הציבורית ותפקידיהם של הארגונים הוולונטריים, הם: (1) מגמות בתחולת הנכות, האופי האפידמולוגי של הפגיעה ומעמדם הסוציו-כלכלי של הנפגעים; (2) תווית האבחון, דהיינו המידה בה המום מוגדר כרפואי או חברתי; (3) מודעות ותפיסה של הציבור, כמו סוג הסטיגמה או מידת הפיקוח הסוציאלי הדרוש; (4) השלכות כלכליות של המום; (5) מידת הידע והטכנולוגיה; (6) אפשרות האבחון, ההכשרה, החינוך, השיקום והמניעה; (7) המשאבים הדרושים. חשיבותו של מכלול גורמים זה התברר במהלך המחקר, אך יש צורך במחקר נוסף כדי להבין את השפעותיהם. יתכן שתורת הריבוד ותורת התיוג יוכלו להבהיר תופעות אלו.

29 את מיסודם של צרכי התחזוקה אפשר לראות כחלק מן המחיר שעל הארגונים הוולונטריים לשלם, כדי לשפר את יציבותם הכלכלית; שכן בגלל חוסר הבטחון התקציבי, עליהם להשקיע משאבים רבים בהשגת כספים, ביחסי ציבור וביצירת תדמית בציבור.

שביכולתן כדי להבטיח שאלה יסופקו על ידי הגורם המתאים³⁰. ההתנדבות להפעלת שירותים בידי הארגונים הוולונטריים ולתלות כלכלית גדולה בממשלה, מקורה במידה רבה בחשש מפני הסתפחותם לשירותים הממשלתיים ואובדן עצמאותם. מובן שיש מידה מסויימת של הסתפחות, אך זו אינה קשורה בתלות הכספית בממשלה. אף שכל הארגונים הוולונטריים מלבד אחד קיבלו כספים מן הממשלה, אין כל ראיה כי כספים אלה פגעו בחופש ההחלטה של הארגונים הוולונטריים או בפעילות החברתית שלהם. הסיפוח על ידי מימון היא תופעה מורכבת, ונראה שהיא קשורה להיקף הכספים ולמטרה לה הם מוקצים, וכן למידת הפיקוח הממשלתי³¹. בישראל, אל, הכספים הממשלתיים מיועדים כמעט תמיד לכיסוי גרעונות של תוכניות קיימות, ולא להקמת שירותים חדשים או לשיפור רמתם של שירותים קיימים. כיוון שהמימון הממשלתי אינו מהווה אלא 10% עד 20% מכלל התקציב של הארגונים הוולונטריים, הרי כוח ההשפעה שעשויה הממשלה להפעיל אינו רב. לבסוף, הפיקוח שמטילה הממשלה על הארגונים הוולונטריים אינו חמור או קפדני ביותר, וכפי שביטא זאת פקיד ממשלה פלוני: "איננו מעוניינים לדעת יותר מדי, מפני שלו היינו יודעים יותר, בוודאי היינו צריכים לשלם יותר".

הקשרים הכספיים בין הממשלה לבין הארגונים הוולונטריים כרוכים בעסקי חליפין "הדו-קיים למדי", כפי שהכריז אחד המרואיינים: "בישראל, שלא כמו בארה"ב, אין הארגונים הוולונטריים והממשלה מסוגלים להסתדר האחד בלי השני". לגבי דידם של הארגונים הוולונטריים, הכספים הממשלתיים הם תנאי חיוני ואולי אף הכרחי לקיומם, כיוון שהכנסו-

תיהם ממגביות אינן מספיקות לצורכיהן. יתר על כן, הסדרים כספיים אלה מקנים לארגונים הוולונטריים תוקף חוקי ויוקרה, מהלכים ואפשרות להשפיע על המדיניות הציבורית. בכללו של דבר, נראה שמדיניות הכספים הממשלתית מגבירה את בטחונם של הארגונים הוולונטריים, את יוקרתם ואת עצמאותם — בטחון, משום הידיעה שבעת משבר כספי תחלץ הממשלה לעזרתם; יוקרה, משום הכרה שהם מוסדות חשובים די הצורך כדי להצדיק תמיכה ממשלתית; ועצמאות, משום ההגבלות והתקנות המעטות המוטלות עליהם. לכן הסכנה העיקרית הטמונה בדפוס המימון של הארגונים הוולונטריים אינה הסיפוח אל הממשלה, אלא כילוים של משאבים שאפשר היה לנצלם למטרות אחרות.

מסקנות

הממצאים שהועלו במחקר זה מורים על כמה לקחים לגבי תפקידם של ארגוני השירותים הוולונטריים בשיפור פני החברה בישראל ובארצות אחרות. ככל שהשירותים הסוציאליים במדינות הרווחה יהיו אוניברסליים יותר, כן יקטן תפקידם של הארגונים הוולונטריים במתן שירות, ואולי יגבר אז תפקידם בהגנה על זכויותיהם של קבוצות חלשות ואוכלוסיות במצוקה, אשר נשכחו או נעלמו מעיני הממשלה. כיוון שהן המערכת הממשלתית והן המערכת הוולונטרית עוסקות ביזום תוכניות חדשות ושתייהן מעסיקות עובדים מתנדבים, דומה שתפקידם המיוחד של הארגונים הוולונטריים טמון בשינוי החברתי. יתר על כן, ספק אם הארגונים הוולונטריים יוכלו להמשיך זמן רב בהפעלת שירותים לטווח ארוך

30 מצוטט על-ידי Wolfensberger, עמ' 65 מתוך: Proceedings of the International League of Societies for the Mentally Handicapped, (Strasbourg, 1967) ראה גם שם עמ' 11-22.
31 הסתפחות היא רק אחת משש דרכים להתמודדות עם הסכנות הנובעות מתלות בארגון אחר, ראה: S. L. Elkin, "Comparative Urban Politics and Interorganizational Behaviour," *Comparative Urban Research* 2 (1974):5-22.

בשל הנטל הכספי הכבד הכרוך בכך והסכנה הטמונה בתלות יתרה במימון ממשלתי. מהותו המדויקת של תפקיד השינוי שיוטל על הארגון הוולונטרי, תיקבע על פי מידת האוניברסליות של התוכניות הממשלתיות. תחום בו יש לממשלה שירות אוניברסלי, שם יוכלו הארגונים הוולונטריים לשקוד על ביקורת ופיקוח על רמת השירות הממשלתי. תפקיד זה יטמון בחובו: מאבקים להנהגת ביקורת סדירה על רמת השירותים וניהולם הכספי תוך התחשבות בהערכתם של גורמים חיצוניים, מיסודו של שירות לטיפול בקובלנות, הטלת איסור על עסקות סודיות, שיתוף הצרכנים בניהול התוכניות, הנהגת מערכת היזון חוזר מן הלקוחות, והקמת ועדות בלתי תלויות שתפקידן יהיה לייעץ או לפקח על השירותים. אם מאידך גיסא, לא תהיה התוכנית הממשלתית אוניברסלית אלא להלכה, מחובתם של הארגונים הוולונטריים כמשפריים יהיה להאיץ בממשלה שתעניק זכויות והטבות אחדות לכולם. כל ארגון זקוק למקורות השראה חיצוניים לשם הנהגת שינויים, וכיוון שכך, מילוי תפקיד המשפר על ידי הארגונים הוולונטריים יוכל לתרום לשיפור פעולתה של מערכת השירותים הסוציאליים כולה.³²

יתר על כן, אם מאמינים אנו כי נחוץ מיגזר לא-ממשלתי חזק ועצמאי כדי שיאיץ ויפקח על מערכות ביורוקרטיות לאות ועצלות, וכדי שיגן על זכויותיהם של קבוצות אזרחים שונות, עלינו להכיר בחשיבותם של הארגונים הוולונטריים כמשפריים חברתיים. טשטוש התחומים בין המגזרים בישראל פוגע בתו-עלם של הארגונים הוולונטריים כנציגיהן של קבוצות מיעוט. במערכות סוציו-פוליטיות ריכוזיות כמו בישראל, בהן קיימת תלות חזקה בין המגזרים, מאבדים ניגודי העמדות מערכם ומעוצמתם. הפרדה ברורה יותר, עשויה לסייע לכל אחת מן המערכות בהגשמת כישוריה המיוחדים. יתר על כן, ללא התמסרות עמוקה

של הארגונים הוולונטריים למשימות של שיינוי חברתי, ניזוקות האוכלוסיות הנוזקות נזק כפול. תלות הממשלה בשירותים של ארגונים וולונטריים עלולה לגרום לקיפוחן של קבוצות נזקקים שאינן מצויות בתחום פעולתם של ארגונים אלה, או להפקרתם בידי ארגונים הכפופים לביקורת ציבורית מעטה. שנית, הקירבה היתרה בין המערכות והפעלת שירותים בידי הארגונים הוולונטריים עלולה לגזול מארגונים אלה את התמריץ או המשאבים הדרושים כדי לדרבן את הממשלה להרחבת השירותים הציבוריים או לשפרם.

ואולם, אם מצאנו טעמים רבים למתן עדיפות לשינוי החברתי, הרי ספק אם בפועל יוכלו אותם ארגונים, שיתמסרו לשיפור החברתי, להשיג לעצמם תמיכה ציבורית מספקת. המוניטין שקנו להם הארגונים הוולונטריים והתרומות שקיבלו באו להם בזכות השירותים שהם נותנים. ספק אם ארגוני השירותים הוולונטריים יוכלו לזכות בתמיכה כספית ובהקלות מס, אם יהפכו מנותני שירותים לקבוצות לחץ דוגמת ארגוני מתנדבים אחרים. ולא די בכך, אלא שהרחבת תפקיד המשפר עשויה לפגוע בתפקידם האחר של ארגוני השירותים הוולונטריים, דהיינו — יזום תוכניות חדשות והנהגתן. הנסיון מלמד שקשה לשלב בכפיפה אחת את שני היעדים הללו של שינוי בני האדם ושינוי מערכות חברתיות, אך יתכן, כי ניתן למצוא איזון חדש ביניהם.

הדעת נותנת, שאותם ארגונים בהם הצרכנים הם קובעי המדיניות העיקריים ואשר לקוחותיהם הם בעלי השפעה ניכרת, ימשיכו לעסוק במשימות של שינוי חברתי יותר מן הארגונים האחרים. חרף הקשיים, דומה שהמחלף בין שני התפקידים הללו של משפר וחלוץ הוא הוא שיעצב את דמותם של ארגוני השינוי הוולונטריים בעתיד, הן בישראל והן בארצות אחרות.

Wolfensberger, pp.25-35. 32 Daniel Katz and Robert L. Kahn, *The Social Psychology of Organizations* (New York:Wiley & Co., 1964), pp. 390-451, and Donald N. Michael, *op. cit.*, pp. 6-7

ההתערבות הטיפולית בשלביה הראשונים של תקופת האבלות - אצל אלמנות מלחמת יום הכיפורים - נוי, נותי ובאלו תחומים? *

מאת ויקטור פלוריאן **

לינדמן (1944) טוען כנגד הגישה הרואה בש" כול גורם להיווצרות הפרעות נפשיות על רקע פסיכוגני. לדעתו, יש לנתח ולפרש היטב את הסימפטומים המופיעים בתהליך האבל, ורק אז להחליט באיזו מידה התופעות הנצפות הן נורמליות או נוטות לפתולוגיה.

בולבי (1961) מתייחס אל האבל על מות קרוב כאל תהליך עם חוויות סובייקטיביות, שניתן להבחין בו מספר שלבים שונים שעל המתאבל לעבור. לפיו, השלב הראשון מאופיין בכעס ובחרדה, העלולים להמשיך גם בשלב הבא, המאופיין בעיקרו על-ידי כאב ויאוש. בשלב האחרון מגיע הפרט, בחלק מן המקרים, להסגלות המלווה בתקווה. כפי שמסתבר מן ה"מודל של בולבי, התגובות של הפרט המתאבל בשלבים הראשונים הן התגובות הקשות.

גולן (1969), בהסתמך על תאוריה של קפלן, מדגישה, כי כאשר המנגנונים השגרתיים לפתרון בעיות אינם פעילים, אין הבעיה ניתנת לפתרון על-ידי מנגנונים אחרים; המתח ה"נפשי של הפרט עלול לעלות, ואז יכול להתפתח במהירות תהליך המוביל לחוסר שיווי-משקל. תופעה זו של העדר שיווי משקל מושי-פעת במידה רבה מן העובדה שהתקופה הראשונה לאחר מות בן-הזוג הינה תקופה של

רקע תאורטי

המושג "משבר" מתייחס למצבו של הפרט, המגיב לארוע המהווה stress. זה הוא מצב של זעזוע, בו מופיעים סימנים אמוציונאליים כגון: מתח, חרדה, בושה, אשמה או עוינות.

ההנחה היא, כי משבר תובע פתרון חדש, אשר אינו עומד לרשות הפרט או המשפחה במסגרת הרגילה של מנגנונים לפתרון בעיות. אפשר לראות את המשבר כמצב בעל פוטנציאל של גדילה, בתנאי שגורמים חיוביים מסויימים יתקיימו ויפעלו בו. במילים אחרות, תוצאת המשבר עשויה להיות הגברת כוחו של האני, ובריאות נפשית טובה יותר, ולאן דווקא ירידה או פתולוגיה (רפפורט, 67).

מקובל להכליל בין מצבי-המשבר את גיל ה"התבגרות, גיל המעבר, גרושין, פרישה מן העבודה, הגירה או פציעה. אחד מסוגי המשבר החריפים הוא אבל על אובדן כתוצאה ממוות. שכול (bereavement) הינו מצב רגשי-התנהגותי, המתפתח בעקבות חווית פרוד כתוצאה ממות אדם קרוב שמילא צורכי תלות, ובעיקר צרכים הקשורים באינטראקציה אמו-ציונאלית.

* מחקר זה מומן על-ידי משרד הבטחון, אגף השיקום. תודתנו נתונה לגב' נעמי בק וצוותיה המטפלים במשפחות שכולות — לשכת השיקום של משרד הבטחון בחיפה — על עזרתם הרבה בביצוע מחקר זה. תודה מיוחדת לד"ר י. להב — אגף השיקום, משרד הבטחון תל-אביב — על הערותיו הפוריות, שתרמו רבות לעיצוב צורתו הסופית של המחקר הנוכחי.

** המגמה השיקומית, המחלקה לפסיכולוגיה, אוניברסיטת בראילן.

שבירת נורמות (אנומיה). האלמנה נמצאת בתחילתה של דרך חיים חדשה ואינה יודעת כיצד להתנהג; מה משמעותו של המצב החדש, ומה לצפות מעצמה וזמן הסובבים אותה. בת-קופה זו נודעת לגורם הטיפולי המתערב חשיבות לא רק לגבי המשבר המידי, אלא גם לגבי השלכותיו של המשבר לטווח ארוך.

לדעת גולן (1969) עזרה מקצועית מוגב-לת, המכוונת לזמן הקריטי, הינה לעתים אפק-טיבית יותר, מעזרה אינטנסיבית הניתנת בזמן בו אין נחיצות חריפה. עם זאת, התערבות ב-מועד המתאים מהווה רק חלק מן האסטרטגיה האופטימלית של טיפול במתאבלים.

לפי גרובר (1969) אמנם השכול הינו התנסות אישית המערבת בתוכה רגשות עזים, אך מנ-קודת ראותה של בריאות הנפש הציבורית יש להתעלם מן הטיעון, כי רצוי להתיר לאבל להתאבל ביחידות. חשוב להתערב באופן מק-צועי, כיוון שהטראומה הנגרמת בעקבות ה-מוות משפיעה על התפקוד הנורמלי של כל אחד מבני המשפחה. הוא מביא נימוק נוסף המחייב התערבות מקצועית דווקא. לדבריו, העזרה המוגשת על-ידי בני משפחה וידידים בשלושת החודשים הראשונים לאחר המוות, אינה מוכחת בדרך כלל כיעילה במניעתן או בהפחתתן של תגובות של הסתגלות לקויה. לחינוך טיעוני מובא סקר, שנערך במרכז ה-רפואי על שם מונטיפיורי בניו-יורק. מתוך 24 אלמנות של חולי-סרטן וחולי-לב, 18 אלמנות הסכימו לקבל עזרה מקצועית. רובן נימק את הסכמתן לעזרה זו בכך שנתחוור לו, כי קרובי משפחה וידידים קרובים לא היו מסוגלים ל-ספק את הסיוע הדרוש, וכי הבעיות האמוציו-נאליות אשר אמורות היו להיפתר מאליהן — כפי שסברו האלמנות — לא באו על פתרונן. בעקבות סקר זה הוקם שירות של צוות-מק-צועי, במטרה לטפל בבני משפחתם של החו-לים שנפטרו בבית-החולים. בתחילת תהליך הטיפול פונה הרופא למשפחה ומציע את ה-עזרה, ויזמונה ימים לאח המוות, וכמובן לאחר שיגור המכתב, מתקשר רופא המשפחה כדי

להציע את השירות המקצועי המיוחד. העזרה שהוגשה על-ידי שירות זה התמקדה ב-5 תחומים עיקריים:

1. מתן אפשרות לפונה לבטא במילים את הכאב והצער, הקשורים בשכול, כולל יחסים עם הנפטר, ורגשות אשמה כלפיו.

2. ביצוע תוכניות לצורך הפעלת ה-פונה, או עריכת סידורים להפעלת תוכ-ניות כאלו, על-ידי ידידים וקרובים מת-אימים.

3. עזרה לפונה בהתמודדות עם בעיות קונקרטיות, כמו טיפול בילדים ובעיות הקשורות בחוק.

4. קשר עם גורמים רפואיים, במטרה להפחית מתח ולהמריץ לפעילות, ולמנוע נדודי שנה ודכאון.

5. סיוע בארגון תוכניות לעתיד.

על פי נסיון שנרכש עד הפעלת התוכנית, שירותו של עובד-סוציאלי נתפס כדרוש רק לאחר שהסיוע השגרתי נכשל, והבעיה הפכה לחריפה.

ממצאי הסקר העידו, כי רק 2 מתוך 18 המש-פחות, שהסכימו לקבל את השירות, ציינו, כי השירות לא עזר ביותר.

— 10 אמרו, כי השירות היה "מאד עוזר" או "עוזר", והסיוע יעיל, וכי טוב היה לשוחח עם אדם שאינו קרוב משפחה או חבר.

— 8 ציינו, כי מפאת ההזדמנות שניתנה להם לדבר עם אדם מקצועי, נצטמצמו חרדו-תיהם.

— 6 האחרות גרסו כי השירות עזר בתחו-מים אחרים, כמו: יצירת אפשרות לצאת מה-בית ולפגוש אנשים חדשים, וכן סייע לא לחשוב כל-כך הרבה על העבר.

מסקר זה מסתבר, כי האלמנה תהא מוכנה לקבל עזרה מקצועית כבר שבועיים לאחר האסון.

בניגוד לגישה שהוצגה לעיל, מביאים סילברמן

ייחס אל העתיד ולחשוב על בניית חיים חדשים.

החשוב בשלבים המוצגים הוא סדר התרח- שותם, ויש להתייחס פחות למועדי הופעתם המשתנים מפרט לפרט.

מתוצאות הסקר מתקבל, כי עוזרת רצויה, לדעת האלמנות, היא אלמנה ותיקה, שכן יש ביניהן מכנה משותף, המסייע ליצירת קשר של עזרה הדדית.

בהמשך לסקר זה מדווחת סילברמן (1971) — על ממצאי סקר שנערך במשך 3 שנים וכלל 400 אלמנות: במרפאה לפסיכיאטריה קהילתית, המסונפת לבית-הספר של אוניבר- סיטת הארוורד, פותח שירות בשם "אלמנה לאלמנה", המבוסס על העיקרון, שאלמנה תתקבל על-ידי אלמנה צעירה כחברה וידידה מבינה, משום שהיא עצמה עברה אותה הת- נסות.

לדעת חמש האלמנות הוותיקות, שהשתתפו בביצוע הסקר, אלמנה לעולם אינה מחלימה (recover), אלא רק מסתגלת למצב החדש, ולפי ממצאיהן תהליך הסתגלות זה אורך כשנתיים.

ההתקשרות הראשונית של שירות מיוחד זה לאלמנות החדשות נעשתה באמצעות מכתב פניה של האלמנות הוותיקות, בו הוסבר תפקיד השירות ומטרתו. בין הגורמים שהשפיעו על תגובות האלמנות למכתב היה נכונותן להכיר בעובדת אלמנותן. חלקן חשב שזה "כגוי איום", והניחו את המכתב בצד. אחרות חשבו שהן חלק מרשימה כללית, ואילו קבוצה אחרת הביעה הפתעה מעצם הרעיון, כי לאנשים איכפת ממצבן. לעומתן היו כאלו שהסכימו לקבל את השירות, כי לא עמד להם הכוח להתקשר ולהביע את סרובן.

האלמנות מצאו, כי ביקור במשך שלושת הש- בועות הראשונים מסייע לאלמנה. בשלב הצער האקוטי אין האלמנה החדשה מזדהה עם המת- נדבת, שאף היא אלמנה, משום שהיא עדיין

(1967) ואברהמס (1972) שיטת התייחסות, המבוססת על העיקרון של התערבות גורמים לא מקצועיים. מתוך סקירה ומיון של שירותי בריאות-הנפש, שהיו זמינים לאוכלוסית ה- אלמנות והאלמנים בבוסטון, מסווגת סילברמן את השירותים על-פי הצורך להתערבות בש- לבי האבל הראשונים. השלב הראשון מתחיל מן היום הראשון לאחר קבלת הידיעה על האובדן ונמשך כשישה חודשים, ולעתים אף יותר. בתקופה זו חש המתאבל כאדם אבוד, ואינו יודע מה לעשות. מדווחים על קשיים בריכוז, אדישות לצרכים מידיים, וחוסר אמו- נה, כי המת לא ישוב. הדמויות העוזרות, ב- עיקר, בשלב זה הן: המשפחה ואנשי הדת. הללו עונים לצרכים האמוציונאליים הקשורים באבל. חשיבות מיוחדת נודעת לבני משפחה וידידים קרובים בתקופה זו. עליהם לעמוד לרשות המתאבל, לנהל את משק ביתו אם יש צורך בכך, להוות תמיכה מוסרית ואמוציונא- לית ולהעניק לו הרגשה שאינו בודד. לאנשי הדת תפקיד מוגדר ופורמלי בעת הלוויה. דמויות עוזרות אחרות בתקופה זו הם עורכי דין ועובדים סוציאליים. אלה מטפלים בב- עיותיו האדמיניסטרטיביות של הפונה.

השלב השני מתחיל כחודש לאחר המוות, ואורך עד כשנה, ולעתים המעבר בין השלב הראשון לבינו אינו ברור. בשלב זה מתלוננות האלמנות על קיומו של קומץ קטן של בני אדם עימהם הן מסוגלות לשוחח. חלקן מביע העדפה לשוחח עם אלמנות אחרות. המטפלים מדווחים על קשיים בקשר הטפולי בשלב זה, כאשר האבלים מביעים את מלוא עומק כאבם וצערם. המטפלים חרדים מפני רגשות אלה שמא ידבקו בהם עצמם, והקשר בינם לבין הפונים מתרופף. סילברמן (1967) מביאה זאת כהסבר לעובדה שאלמנות ותיקות מסוגלות לעזור לאלמנות החדשות במידה הגדולה ב- יותר בשלב זה.

השלב השלישי מתרחש כחודשיים לאחר המוות, והוא עשוי להימשך אף כשלוש שנים לאחר מכן. בשלב זה מתחיל המתאבל להת-

- ב. בדידות — בקשה לפגוש אנשים — 37%
 ג. בקשה לאינפורמציה מסויימת — 22%
 ד. בקשה לדעת יותר על השירות — 16%
 ה. הצעה לשמש כמתנדבים — 5%

הנושאים העיקריים שהועלו בפניות הטלפון-גיות דנו בבעיות הינוכיות הקשורות למצב האלמנות כהורה בודד, ובבעיות חברתיות למיניהן. הסתבר, כי בעלות משרות קבועות ביקשו יותר עזרה ביצירת קשרי ידידות עם אחרים, והמסקנה הנובעת מכאן היא, כי הב-דידות הקשורה בשכול אינה פתוחה אצל אל-מנה עובדת, שכן במסגרת יחסי העבודה חסרה האינטימיות, שהיא כה נחוצה להחלמה לאחר הפרה כה עמוקה של שיווי המשקל האישי והחברתי.

בתשובה לשאלה: "מי עזר לך במידה הרבה ביותר עם הצער והקשיים להסתגל מחדש?"

- 46% — השיבו קרובים.
 22% — השיבו חברים.
 3% — השיבו כומר.
 4% — השיבו בעלי מקצוע אחרים.
 4% — השיבו במועדון החברים (club).
 21% — השיבו איש לא עזר.

מן המידע מסתבר, כי לרוב האנשים קרובי המשפחה עוזרים מאד בשלב הראשון של האבל, ולאחר מכן נוצרים יחסים של עזרה משמעותית מידידים או במועדונים.

כפי שמתברר, המחקרים אינם מצביעים על קו אחיד בכל הנוגע לזהותה של הדמות הטי-פולית הרצויה ביותר להתערבות בשלב ה-ראשוני של תקופת האבלות. וכן, קיימות דעות שונות לגבי המועד הרצוי ביותר לת-חילת ההתערבות, והתחומים בהם חשוב ל-התמקד. בעינת מקצועיות אלו עמדו גם במרכז

מתייחסת לעצמה כאל אשה נשואה. הנושא של אלמנות משותפת עולה תוך כדי שיחה אודות הבעיות הפיננסיות של האלמנה. ב-שיחות על ביטוח סוציאלי ותגמולים מתארת המתנדבת כיצד היא עצמה התמודדה עם ה-בעיות הללו. מוכנות המתנדבת לספר מנסיונה האישי עוזר לאלמנה הצעירה לחשוף את עצמה.

לפי תפיסת המתנדבות, אין תפקידן לשנות את אישיותה של האלמנה החדשה, אלא לסייע בידה לעבור ממצב בו היא רואה את עצמה כאשה נשואה למצב בו היא מקבלת את עצמה כאלמנה. בתהליך זה ניתן לראות 3 שלבים עיקריים:

- א. היכולת להתליט באופן עצמאי.
 ב. הלמידה להיות לבד.
 ג. הכרה בצורך הגובר להתיידד עם אנשים חדשים.

סילברמן (1972) מדגישה את חשיבות העזרה ההדדית, ולדעתה סוג זה של עזרה תואם ביותר את מדיניות ההתערבות המונעת.

המודל של עזרה הדדית מופעל בצורות שו-נות, אם כי המטרה המרכזית זהה. שיטה אחרת של התערבות כזו מתוארת על-ידי אברהמס ב-1972, במחקר שנעשה באחד השירותים של הארגון הכללי לעזרה הדדית בין אלמנות — (Widow — Service — Line W.S.L.). תוכנית מיוחדת זו התבצעה תחת פיקוח המח-לקה לפסיכיאטריה קהילתית של בית-הספר לרפואה באוניברסיטת הארוורד. במקרה זה, הפניה לשירות נעשתה באמצעות הטלפון, ש-מספרו פורסם באמצעי התקשורת ההמונית.

567 פניות טלפוניות, שהתקבלו במשך 18 החודשים באזור העירוני של בוסטון, מוינו ל-5 קטגוריות על-פי הבקשה העיקרית שהו-עלתה בהן:

- א. בדידות — בקשה לקשר עם אדם מקשיב — 20%.

לות של האלמנה כעבור שנה לפחות לאחר האסון, כפי שנתפסה על-ידי עובד השיקום הישיר.

שאלות המחקר

1. מה הוא סדר העדיפויות של האלמנה לגבי הדמות המרכזית, אשר מתפקדה להתערב בשלבים הראשוניים של תהליך התגובה לאבדן.
2. מה הוא המועד האופטימלי להתערבות הטיפולית בתקופה הראשונה של האבל.
3. מה הוא סדר העדיפויות של התחומים הרלוונטיים בהם יש לטפל בתקופה הראשונה לאחר השבעה.
4. מה הוא הקשר בין משתנים דמוגרפיים לבין דרגת ההסתגלות של האלמנה בתחומים השונים, לפי תפיסת עובד השיקום הקבוע.

שיטה

מדגם

אוכלוסיית המחקר כללה את כלל אלמנות מלחמת יום הכיפורים, אשר באיזור טיפולה של לשכת השיקום של משרד הבטחון באזור חיפה. לפי הנתונים הרשמיים של משרד הבטחון כוללת קבוצה זו 243 אלמנות, בישובים עירוניים ובישובים כפריים.

בגלל השוני המהותי באופיים של סוגי התישבות אלה, נבחרו למחקר הנוכחי אלמנות המתגוררות בישובים עירוניים בלבד — מחיפה בדרום ועד קרית שמונה בצפון. לפיכך, מדגם המחקר הנוכחי מורכב מכלל 124 אלמנות המתגוררות בישובים עירוניים.

ממדגם זה השתתפו במחקר רק 72 אלמנות אשר החזירו שאלונים מלאים. האפיונים העיקריים של המדגם הם:

מוצא האלמנות: 32.9% ממוצא מזרחי, 67.1% ממוצא מערבי.

ההתלבטות של הגורמים הטיפוליים בישראל, אשר עסקו בסיוע לאלמנות מלחמת יום הכיפורים בתקופה הראשונה.

עוד ב-1949, מיד לאחר קום המדינה, חוקקה הכנסת חוק מיוחד בדבר הטיפול במשפחות השכולות כתוצאה ממלחמה. חוק זה, תגמול לים ושיקום 1949, עבר מספר תיקונים במשך השנים, וכיום הוא מוצא לפועל על-ידי עובדי השיקום של משרד הבטחון. בין יתר התפקידים כפי שמציינת וינר (1974), קיים גם התפקיד של פגישת הפונה סמוך ככל האפשר למועד קבלת הידיעה על נפילת הבעל. בפגישה זו, ובפגישות הבאות לאחריה, מוטל על העובד לספק מידע על הזכויות והדרכים למימושן. יחד עם זאת, עליו ליצור קשר טיפולי במטרה לעזור לאלמנות החדשות בפתרון הבעיות הנוגעות הנובעות ממצבן החדש. ההסתעה ואי-המוכנות ששררה במדינת ישראל בפרוץ מלחמת יום הכיפורים, לא פסחה גם על אגף השיקום של משרד הבטחון. מסיבה זו נאלצו העובדים הקבועים להעזר בכוחות מקצועיים ואחרים, שהתנדבו לסייע במתן טיפול לכמות הרבה של המשפחות הנפגעות. עד עתה לא נערך מעקב על תוצאות התערבות זו, ולפיכך טרם נתקבלה תמונה ברורה על האופן בו קיבלו האלמנות את המטפלים השונים, מועד התערבותם והתחומים בהם עסקו.

מטרת המחקר

המחקר הנוכחי נועד לבדוק את עמדותיהן של אלמנות מלחמת יום הכיפורים לגבי ארגון ההתערבות הטיפולית בשלבי האבל הראשוניים, היינו — מיד לאחר קבלת ההודעה על אבדן הבעל.

הושם דגש על בדיקת דעותיהן של האלמנות לגבי קבלת עזרה מקצועית בתחומים: כלכלי, חברתי, נפשי וטיפול בילדים. כמו כן נערך נסיון לבדוק את הקשר, במידה שהוא קיים, בין משתנים שונים לבין דרגת ההסתג-

גיל האלמנות: 42.8% בין 19—24, 45.7% בגיל 25—34, 11.4% בנות 35 ומעלה.

מספר הילדים: 20% — ללא ילדים, 1.1% 27 — עם ילד אחד, 38.6% — עם שני ילדים, 14.3% עם שלושה ילדים ויותר.

דת האלמנות: 28.6% מסורתיות, 71.4% חילוניות.

רמת ההשכלה: 20% — בעלות השכלה עמ'מית, 38.6% — בעלות השכלה תיכונית, 41.4% — בעלות השכלה גבוהה.

מקצוע: 60% — בעלות מקצוע, 40% — חסרות מקצוע.

תעסוקה לפני האסון: 44.3% עבדו לפני ה'אסון, 55.7% — לא עבדו לפני האסון.

כלים

בהתבסס על ממצאים קודמים ולאור שאלות רבות, שהתעוררו תוך כדי טיפול באלמנות מלחמת יום הכיפורים, מוקדו מספר נושאים מרכזיים לבדיקה אמפירית. על סמך ראיונות פתוחים ובלתי ממוקדים עם מספר אלמנות נבנה שאלון, שנועד להכיר את דעותיהן של האלמנות בנושאים השונים של המחקר. באמצעות התשובות לשאלון הראשוני, נאסף ה'מידע הדרוש, אשר שימש לבניית השאלון הסופי, שהוא שאלון סגור. שאלון זה מורכב מ-14 שאלות סגורות, ועל הנשאלת לבחור בכל שאלה את התשובה המתאימה לה, או לדרג את התשובות על-פי סדר העדיפויות שלה. נוסף לכך התבקשו האלמנות להשיב על מספר פרטים אישיים, אשר נראו כרלוונטיים להבנה טובה יותר של ניתוח התוצאות. כדי ללמוד את מידת ההסתגלות של האלמנות בהזדהות, הורכבו 5 סקאלות פשוטות ב'נושא ההסתגלות: האישית-נפשית, חברתית, תעסוקתית, טיפול בילדים, ועמדת האלמנה לגבי שירות השיקום של משרד הבטחון, ש'נבחר כמדד חלקי להסתגלות מבחינת הקשר עם המוסד הטיפולי הישיר ע"י החוק. הסקאלות הללו דורגו, על ידי עובדי השיקום ה'

ישירים בלשכת חיפה, מ-1 כגרוע ביותר ועד 10, כטוב ביותר — לגבי כל אלמנה בנפרד.

בניתוח הגורמים על חמש הסקאלות נמצא ששני גורמים עיקריים מסבירים כ-81% מה'שונות. לכן, בניתוח תוצאות המחקר, השת'משנו בשני הקריטריונים העיקריים בלבד והם:

(1 רמת ההסתגלות הכללית המורכבת מארבע הסקאלות הראשונות.

(2 העמדה לגבי משרד הבטחון המת'בטאת בסקאלה החמישית.

עם זאת יש לציין שעקב התחלופה הרבה של העובדים, אשר טיפלו במישרין באלמנות לא'חר המלחמה, אפשרות התגובה לסקאלת ה'הסתגלות געשתה עפ"י התרשמות כללית ו'לפעמים מתוך עיון בתיק הפונה בלבד. לפיכך יש להתייחס בזהירות לסולמות ההסתגלות ולכל היותר לראות בהן הערכה כללית.

ניתוח תוצאות

כדי לענות על שאלות המחקר נערכו ארבעה מיני עיבודים סטטיסטיים:

א. טבלאות התפלגות המסכמות את תשובו'תיהן של האלמנות לשאלות מסוימות על-ידי הצגת שכיחות התשובות ועל ידי ציון האחו'רים של תשובה מסוימת.

ב. ניתוח סולמות, בו נבדקה התאמת העד'פותיהן של האלמנות לסולם גוטמן שהינו חד'מימדי. האפיון הבסיסי של הסולם הוא, ש'מידיעת הציון הכללי שיש לכל אדם על גבי הסקאלה ניתן לנבא את מקומו המדויק ביחס לפריטים האחרים בסקאלה. הדרישות העיק'ריות מסולם כזה הן:

1. הפריטים המרכיבים אותו יהיו שיי'כים לאותו עולם תכן.

2. ניתן יהיה לדרג את הפריטים לפי דרגת קושי או העדפה.

minimal marginal reproducibility 2. גודלו צריך להיות מעל 0.60.

ג. ניתוחי שונות וניתוחי T-TEST, שנעשו לצורך השוואת ממוצעייהן של קבוצות שונות. כאשר היו שתי קבוצות בלבד בוצע ניתוח T-TEST. כאשר היו יותר קבוצות נערך ניתוח שונות.

ד. ניתוחי X² שנעשו רק במקרה מסוים בו המשתנים היו נומינליים. טבלאות (א) 1-5 מתייחסות לשאלת המחקר הראשונה בדבר זהותה של הדמות המקצועית, הרצויה להתערבות בתקופת האבל הראשונה.

לפיכך, מקום פריט אחד בסקאלה יוכל להרי- אות את החשיבות המדורגת בסדר עולה או יורד. ניתן לבדוק את התאמתן של סדרות שונות של פריטים לסולם זה, על-פי תכנית מחשב, שנבנתה על-ידי גוטמן עצמו. לשם כך יש צורך בשני קריטריוני התאמה, הניתנים במישרין על-ידי התכנית:

1. מקדם השחזור — coefficient of reproducibility בודק את מידת הנבוי של התשובות מתוך ציון שיש לאדם על הסקאלה. גודל מקדם מתאם זה צריך להיות מעל 0.80.

טבלה א-1: התפלגות המבקרים מטעם משרד הבטחון אצל האלמנות בתקופת הראשונה על-פי זהותם המקצועית

זהות המבקר	עובדי-סוציאלי	פסיכולוג	מתנדב	קצין צבא	סה"כ
N	46	2	12	3	63
%	73	3.2	18	5.8	100

טבלה זו מתארת את העדפותיהן של האל- מנות לגבי המבקר הרצוי בתקופת הראשונה. הדרוג הוא מהרצוי ביותר (1, עובד משרד הבטחון) — 80% מהאלמנות רואות מבקר זה (כרצוי) ועד מבקר שאינו רצוי (8, רבנים — רק 7.1% רואות מבקר זה כרצוי). אפשר לחלק את הטבלה לשלושה חלקים: הראשון, המבקרים הרצויים ביותר, עובדי משרד הבט- חון וחברים מיחידת הבעל, ובהתאמה: 80%, 71.4% רואות מבקרים אלה כרצויים. השני — המבקרים שלגביהם דעות האלמנות חלו- קות — קצין מיחידה, אלמנה ותיקה, הפסי- כולוג, ובהתאמה: 57.1%, 48.6%, 42.9%. השלישי, המבקרים שאינם רצויים: מתנדבים לא מקצועיים, רופאים, רבנים, ובהתאמה: 12.9%, 8.6%, 7.1% מהאלמנות רואות אותם כרצויים.

הדרוג בטבלה מתאים לסולם גוטמן: coefficient of reproducibility = 0.91; minimal marginal reproducibility = 0.74

73% מן המבקרים היו עובדים סוציאליים. 18% — היו מתנדבים, ואילו 3.2% היו פסי- כולוגיים. רק 5.8% היו קציני צבא. לעומת ממצאים אלו המתארים את המצב שהיה, מוצגות בטבלה א-2 העדפותיהן של האלמנות בדבר הדמות הרצויה בביקורים ה- ראשונים.

טבלה א-2: דרוג העדפותיהן של האלמנות את המבקרים הרצויים בתקופת הראשונה

דרוג	זהות המבקר		רצוי
	N	%	
1	56	80	עובדי משרד הבטחון
2	50	71.4	חברים מיחידת הבעל
3	40	57.1	קצין מיחידה
4	34	48.6	אלמנה ותיקה
5	30	42.9	פסיכולוג, פסיכיאטר
6	9	12.9	מתנדבים לא מקצועיים
7	6	8.6	רופאים
8	5	7.1	רבנים

על העובדות הקבועות, מתעוררת השאלה — למי ניתן לפנות בבקשת עזרה בתקופת האבל הראשונה, וזאת מבלי לבקש מראש את רשותה של האלמנה.

טבלה א-5: האנשים אליהם ניתן לפנות לעזרה מבלי לבקש רשות, על-פי דרוג האלמנות

דרוג	ההיתר — הזכות	
	N	%
1	30	42.9
2	22	31.4
3	20	29
4	20	28.6
5	15	21.4
6	11	15.7
7	7	10.1

מבט כללי על פני הטבלה מראה, שאין האל-מנות רואות בעין יפה את הפניה לאחרים ללא רשותן. אפילו לבני משפחה, מסכימות רק 42.9% לעומת 57.1% השוללות פניה זו. הדרוג בטבלה זו מתאים לסולם גוטמן: $\text{coefficient of reproducibility} = 0.89$; $\text{minimal marginal reproducibility}$. כמו כן נמצאו מספר הבדלים הנוגעים לשאלה זו בין אלמנות דתיות לחילוניות: בדבר פניה לידידים ($X^2=6.32 P<.02$), רק 5% מה-דתיות מסכימות לכך, לעומת 38.8% מן החי-לוניות. בדבר פניה לבני משפחה ($P<.05$) $X^2=4.74$, רק 20% מהדתיות לעומת 52% מהחילוניות מסכימות לפניה זו.

כאן יש לציין, שמלבד הדת לא נמצא כל קשר משמעותי בין המשחנים הדמוגרפיים האחרים לבין הנושא הנדון.

שאלת המחקר השניה עוסקת במועד תחילת ההתערבות הטיפולית בתקופת האבל הראשונה אצל אלמנות מלחמת יום הכיפורים.

טבלאות ב-6—9 מתארות את הממצאים בנושא זה. טבלה ב-6 מציגה את תדירות הביקורים בתקופה הראשונה של האבל.

מתוצאות אלו מסתבר, שאלמנות מעדיפות לא להיפגש בביקורים הראשונים עם מתנדבים לא מקצועיים. עם זאת, לאור העובדה שבמלחמת יום הכיפורים סייעו גם אנשי מקצוע מתנדבים בטיפול במשפחות השכולות, חשוב לברר בנפרד כיצד מתייחסות האלמנות לעצם העסקתם של מתנדבים מקצועיים במקום עובד קבוע.

טבלה א-3: התפלגות התייחסותן של האלמנות לשאלה — האם מתנדב מקצועי יכול למלא תפקיד של עובד משרד הבטחון

מילוי תפקיד	כן		סה"כ
	לא	N	
		39	67
%	41.8	58.2	100

58.2% טוענות שמתנדב מקצועי יכול למלא תפקיד של עובד קבוע בביקורים הראשונים. 41.8% טוענות שאין מתנדב כזה יכול למלא את תפקיד העובד הקבוע. נוכח תשובה זו מעניין לברר מהי עמדתן של אלמנות מלחמת יום הכיפורים בדבר פגישות עם אלמנות ותיקות.

טבלה א-4: התפלגות תשובותיהן של האלמנות על-פי מידת חרצון להיפגש עם אלמנה ותיקה

ביקור אלמנה	לבדה		סה"כ
	עם עובד	אינו רצוי	
N	29	20	69
%	42	29	100

מתוצאות טבלה זו מסתבר, כי 42% היו רוצות בביקורה של אלמנה ותיקה לבדה; 29% היו רוצות בביקור האלמנה עם עובד משרד הביטחון, ו-29% לא היו רוצות כלל בביקור זה. כלומר — במרבית המקרים פגישה עם אלמנה ותיקה רצויה, אם כי חלק מהאלמנות מעדיפות, כי בפגישה כזו ישתתף גם העובד הקבוע. משום כך ובהתחשב בעומס הטיפול המוטל

טבלה ב-6: תדירות הביקורים של המבקר הראשון מטעם משרד הבטחון

תדירות	אחת לשבוע	אחת לשבועיים	אחת לחודש	לא קבועים	ביקור יחיד	סה"כ
N	6	8	12	10	33	69
%	8.6	11.4	17.1	14.3	47.1	100

חלק קטן מן האלמנות (20%) נערכו ביקורים קבועים פחות או יותר, אחת לשבוע אל לשבועיים. לאור תוצאות אלו מתעוררת השאלה — מה עמדת האלמנות מבחינת שביעות הרצון ממצב נתון זה.

מן התוצאות מתברר, כי 47.1% מן האלמנות דיווחו על ביקור אחד בלבד, 17.1% על ביקור אחד לחודש, ואצל 14.3% היו הביקורים פחות תכופים ובלתי קבועים. התמונה הכללית המצטיירת היא איפוא ביקור אחד בלבד, או לכל היותר ביקור אחד לחודש. רק לגבי

טבלה ב-7: התפלגות האלמנות על-פי עמדותיהן לגבי תכיפות הביקורים הרצויה של עובד השיקום, הן באופן כללי והן במקרה הספציפי שלהן

תכיפות הביקורים	כל יום — יומיים	אחת לשבוע	לעיתים רחוקות	לפי פניה	סה"כ
N	1	14	31	24	70
%	1.4	20	44.2	34.3	100
באופן כללי					
N	1	13	26	30	70
%	1.4	18.6	37.2	42	100
במקרה הספציפי שלהן					

כללי וגם במקרה הספציפי רואות ביקור כל יום — יומיים כרצוי. מממצאי הטבלאות ב-6 וב-7 לא מתקבלת תמונה לגבי עמדת האלמנות בדבר המועד המדויק הרצוי לביקורים הראשונים של המיטפלים הישירים. לכן, נערך נסיון בטבלה ב-8 למקד את המועד האופטימלי לקיום הביקור הראשון.

44.2% מן האלמנות רואות כרצוי, שעובד השיקום יבוא לעיתים רחוקות (37.2% סבו-רות כך במקרה הספציפי שלהן). לדעת 34.3% ראוי שהעובד יבוא לפי פניה מן האלמנה. 42% היו רוצות כך במקרה הספציפי שלהן. 20% מן האלמנות רואות כרצוי ביקור אחד לשבוע, ובהקבלה במקרה הספציפי רק 18.6%. מיעוט מבוטל (1.4%) מן האלמנות גם באורח

טבלה ב'8: התפלגות העדפויות של האלמנטים לגבי המועד הרצוי לביקורו הראשון של עובד השיקום

הזמן	בשבעה	לאחר השבעה	לאחר השלושים	בכלל לא	סח"כ
N	12	38	16	4	70
%	17.1	54.3	22.9	5.7	100

הטבלה מתארת את דרוג התפקידים מן הרצוי ביותר (1) — התיחסות לקשיים סידוריים (עקב המצב) ועד לרצוי פחות (8) — תכניות לעתיד). ניתן לחלק את הטבלה לשלושה חלקים. הראשון כולל את התפקידים הרצויים: התיחסות לקשיים הסידוריים והסברת החוק (בהתאמה: 72.9% 68.6% רואות תפקידים אלה כרצויים). החלק השני כולל את התפקידים שדעותיהן של האלמנטים נחלקות לגביהם: יעוץ בהתיחסות לילדים, והתיחסות לשיקום מקצועי, טיפול בבעיות נפשיות, ומילוי טפסים. (בהתאמה: 55.7% 52.9% 47.1% רואות תפקידים אלה כרצויים). בחלק האחרון נמצאים התפקידים, אשר לדעת האלמנטים אין צורך לעובד השיקום להתעסק בהם: הבעת השתתפות באבל ותכניות לעתיד. (בהתאמה: 35.7% 30% רואות תפקידים אלו כרצויים).

הדרוג על-פי הטבלה מתאים לסולם גוטמן: $\text{coefficient of reproducibility} = 0.86$; $\text{minimal marginal reproducibility} = 0.61$ לגבי כל תפקיד בטבלה זו נערכה השוואה בין אלמנטים דתיות ללא דתיות, ונמצאה הקבלה בדעותיהן לגבי כל התפקידים, מלבד הסברת החוק ($X^2=5.77 P<.02$) ומילוי טפסים ($X^2=4.34 P<.05$). לגבי הסברת החוק רק 48% מן הדתיות רואות צורך בתפקיד כזה לעומת 78% מן האלמנטים שאינן דתיות. לגבי מילוי הטפסים, 25% מן הדתיות רואות צורך בתפקיד כזה לעומת 56% מן החילוניות.

כאן המקום לברר ביתר פירוט את התיחסות האלמנטים לתפקידים הספציפיים.

54.3% מן האלמנטים מעדיפות שהמבקר יבוא לאחר השבעה. 22.9% מעדיפות שהמבקר יבוא לאחר השלושים. 17.1% מעדיפות שהמבקר יבוא בזמן השבעה. 5.7% אינן רוצות שהמבקר יבוא בכלל.

מן הטבלה מסתבר, כי מרבית האלמנטים מעדיפות ביקורים לאחר השבעה, או לאחר השלושים. מיעוטן בלבד מעדיפות ביקורים בזמן השבעה.

כאן המקום לבדוק במפורט כיצד תופסות ה'אלמנטים את חשיבותם של תחומי ההתערבות המקובלים באגף השיקום של משרד הבטחון. טבלאות ג'9—14 מתייחסות לשאלת המחקר השלישית בדבר תפקידיהם של המטפלים ב'אלמנטים בתקופת האבל הראשונה.

טבלה ג'9: דרוג התפקידים הרצויים, שעל עובד משרד הבטחון לבצע על-פי דעותיהן של האלמנטים

דרוג	תפקיד	רצוי	
		N	%
1	התיחסות לקשיים סידוריים עקב המצב	51	72.9
2	הסברת החוק	48	68.6
3	יעוץ בהתיחסות לילדים	39	55.7
4	התיחסות לשיקום המקצועי	37	52.9
5	טיפול בבעיות נפשיות	33	47.1
6	מילוי טפסים	33	47.1
7	הבעת השתתפות באבל	25	35.5
8	תכניות לעתיד	21	30

טבלה ג'11: דעותיהן של האלמנות על חשיבות היעוץ המשפטי עלידי עובד השיקום

סה"כ	לא חשוב	חשוב	חשוב מאד	חשיבות היעוץ
69	14	32	23	N
100	20.4	46.4	33.3	%

ממצאי הטבלה מתברר, כי 79.7% סבורות, כי יעוץ משפטי חשוב, לעומת 20.3% שאינן סבורות כך. מכאן שבתחום היעוץ המשפטי, הכולל את הזכויות החוקיות של האלמנה, מוטל על עובד השיקום לגלות התמצאות וידע רב.

תחום טיפול זה קשור עם הנושא הביורוקרטי של מילוי הטפסים המתאימים, הנדרשים לשם מימוש הזכויות.

טבלה ג'10: דעותיהן של האלמנות על היעוץ הניתן עלידי משרד הבטחון לגבי מנהגי אבלות

סה"כ	לא חשוב	חשוב	חשוב מאד	חשיבות היעוץ
70	43	22	5	N
100	61.4	31.4	7.1	%

מטבלה ג'10 מסתבר, כי 61.4% אינן רוצות יעוץ מעובד משרד הבטחון ביחס למנהגי האבלות. 38.5% מציינות כי יעוץ כזה היה חשוב. מכאן, ששאלות הקשורות במנהגי אבלות, אינן בעיות עיקריות בכל הקשור ל- תחום טיפולו של עובד השיקום בביקורו הראשון.

תפקיד נוסף המקובל כחלק מתחום התערבותו של עובד השיקום, הוא היעוץ המשפטי.

טבלה ג'12: דעותיהן של האלמנות לגבי הטיפול בטפסים עלידי עובדי משרד הבטחון

סה"כ	המתנה לאלמנה	הזמנה למשרד	משלוח בדואר	אישית ע"י עובד	טפסים
70	2	7	16	45	N
100	2.9	10	22.9	64.3	%

טבלה ג'13: התפלגות דעותיהן של האלמנות בקשר לקבלת יעוץ בנושא ההתייחסות לילדים

סה"כ	לא חשוב	חשוב	חשוב מאד	חשיבות היעוץ
69	18	29	22	N
100	26.1	42	31.9	%

לפי טבלה ג'13, סבורות 73.9% כי חשוב לקבל יעוץ בענין ההתייחסות לילדים, ורק כ- רבע מהן ציינו, כי היעוץ אינו חשוב. מכאן חשיבותו הרבה של המידע בנושא זה, אותו חייבים לרכוש עובדי השיקום של משרד ה-

מטבלה ג'12 מסתבר, כי 64.3% מן האלמנות היו מעדיפות, שהטפסים יובאו אליהן אישית עלידי עובד משרד הבטחון; 22.9% הביעו הסכמה שהטפסים יישלחו בדואר; 10% בלבד היו מבכרות הזמנה למשרד הבטחון לשם מילוי הטפסים, ורק 2.9% העדיפו מילוי הטפסים לפי יוזמתן. מכאן, שברוב המקרים מעדיפות האלמנות, כי הטפסים יובאו באופן אישי, ורק מיעוטן, כ- 20% מעדיפות, כי הם יישלחו אליהן באמצעות הדואר.

עד כה התמקדנו בצרכים האישיים של הטיפול באלמנה. מענין עתה לבדוק כיצד מתייחסות האלמנות לנושא הרגיש של היעוץ בקשר לטיפול ולגישה אל הילדים.

התאמת הדרוג לסולם גוטמן היא גבוהה: $\text{reproducibility} = 0.9$; $\text{minimal marginal reproducibility} = 0.77$ קרוב ל-50% מן האלמנות אינן רוצות ביוזמה כלשהי מצד אחרים בנושא העדין של יעוץ לילדים. אותן אלמנות, המסכימות ליוזמה מדמות כלשהי, מעדיפות בעיקר אנשי מקצוע כפסיכולוגים. מענין לציין כאן את העובדה, שרק אחוז קטן (11.4) מן האלמנות הביעו הסכמה, שהורה הבעל יהיה שותף ביוזמה ל-יעוץ בנושא רגיש זה.

שאלת המחקר הרביעית מתייחסת לתפיסתם של עובדי השיקום את ההסתגלות הכללית של האלמנות ועמדתן כלפי אגף השיקום של משרד הבטחון. מרבית האלמנות (65.5%) דורגו בשליש העליון של סקאלת ההסתגלות הכללית. כמו כן, רוב האלמנות (80%) דורגו כבעלות עמדה חיובית כלפי אגף השיקום של משרד הבטחון.

בבדיקות הראשוניות נערך נסיון לברר את מהות הקשר בין המשתנים הדמוגרפיים ה-שונים לבין רמת ההסתגלות המדווחת על-ידי עובדי השיקום. רק שני משתנים נמצאו רלבנטיים. המשתנה הראשון, הרלבנטי לרמת ההסתגלות, הוא מספר הילדים. לשם כך, חולקו האלמנות לארבע קבוצות, כמצוין ב-טבלה ד-15.

בטחון. על מנת להבין בבהירות רבה יותר את סוגית הגישה לילדים חשוב לבדוק איזו ממכלול הדמויות הטיפוליות צריכה ליזום יעוץ בנושא זה.

טבלה ג-14: דרוג יזמי היעוץ לאלמנה בענין החתיחסות לילדים על-פי דעותיהן של האלמנות

דרוג	יוזמי היעוץ	רצוי	
		N	%
1	האלמנה עצמה	37	53.6
2	פסיכולוג	37	52.9
3	עובד משרד הבטחון	20	28.6
4	אלמנה ותיקה	18	25.7
5	הורי האלמנה	10	14.3
6	הורי הבעל	8	11.4
7	מתנדבת לא מקצועית	3	4.3
8	ידידים ושכנים	2	2.9

ממצאי טבלה 14 מסודרים כך שהדרוג נעשה מן היוזמים הרצויים ביותר: האלמנה עצמה (53.6%), ולאחריה הפסיכולוג (52.9%). ל-עומתם רק 2.9% היו מעוניינות, כי ידידיהם או שכניהם יהיו יזמי היעוץ.

טבלה ד-15: ממוצעי רמת ההסתגלות של האלמנות עפ"י מספר הילדים

הקבוצות	מס' האלמנות בקבוצה	ממוצע ההסתגלות	סטיית התקן
א. אלמנות +1	15	27.93	6.29
ב. אלמנות +2	22	26.23	6.97
ג. אלמנות +3	8	20	8.62
ד. אלמנות ללא ילדים	13	20.46	5.32

בניתוח שנעשה לגבי עמדת האלמנות כלפי משרד הבטחון, לא נמצא הבדל בין 4 הקבוצות צות ($F=0.459, P>0.1$).

המשתנה השני, שנמצא כבעל משמעות לגבי רמת ההסתגלות, הוא רמת השכלתה של האלמנה.

האלמנות נחלקות לשלוש קבוצות: (א) אלמנות שהשכלתן יסודית. (ב) אלמנות שהשכלתן תיכונית. (ג) אלמנות שהשכלתן גבוהה.

מכסימום ציון ההסתגלות האפשרי מצרופיהן של 4 הסקאלות לסקאלה הכללית הוא 40. גודל ה-F בין הקבוצות: 4.559 בדרגות חופש 3.54 אזי $P<0.01$, כלומר — ההבדל בין הקבוצות משמעותי. בניתוח נוסף שנעשה ע"י מבחן SCHEFFE נמצא שקיים הבדל בין קבוצה א' ו-ב' (ילד 1 ו-2) לבין קבוצה ג' ו-ד' (ללא ילדים ו-3 ויותר). כלומר — נראה שאלמנות ללא ילדים, או בעלות 3 ויותר מת-קשות יותר בהסתגלות למצבן.

טבלה ד-16: ממוצעי רמת ההסתגלות של אלמנות לפי קטגוריות השכלה

הקבוצות	N	ממוצע הסתגלות	סטטיית התקן
השכלה יסודית	11	18.18	8.91
השכלה תיכונית	24	27.50	5.37
השכלה גבוהה	22	24.68	6.57

חילוניות בנוגע למשתני ההסתגלות והעמדה. לגבי משתנה ההסתגלות ($T=10.1, P>0.1$). לגבי משתנה העמדה כלפי משרד הבטחון ($T=0.98, P>0.1$).

ד י ו ן

המחקר הנוכחי מהווה חלק מגסיונות ראשונים להפיק את לקחי ההתערבות הטיפולית במשפחות שכולות לאחר מלחמת יום הכיפורים. אוכלוסית המחקר כללה אלמנות עירוניות ול-פיכך הדיון והמסקנות מתייחסות לאוכלוסיה העירונית בלבד. עקב מספר החללים הגדול במלחמה זו, נאלצו לשכות השיקום של משרד הבטחון להעזר במתנדבים מקצועיים ובלתי מקצועיים שונים לטיפול ראשוני. שאלת ה-מחקר הראשונה התייחסה לסוגיית הדמויות השונות, אשר התערבו בתקופת האבל הרא-

ה- $F=7.481$ בדרגות חופש 2.54 $P<0.01$ — ההבדל בין הקבוצות משמעותי. בניתוח נוסף (SCHEFFE) נמצא ששתי הקבוצות, השכלה תיכונית וגבוהה, שייכות לאותה אוכלוסיה. ואילו אלמנות שהשכלתן יסודית שייכות לאוכלוסיה אחרת. מכאן, שאלמנות בעלות השכלה גבוהה יותר נוטות לרמת ההסתגלות גבוהה יחסית.

לא נמצא הבדל בין רמות ההשכלה השונות בהקשר לעמדה כלפי משרד הבטחון, כפי ש-היא נתפסת ע"י העובדים הקבועים ($F=0.051, P>0.1$).

כמו כן, מעניין לציין, כי לא נמצא קשר בין המוצא והדת של האלמנות לבין רמת ההסתגלות. לא נתגלה הבדל בין האלמנות ממוצא מזרחי לבין אלמנות ממוצא מערבי בהקשר להסתגלות ($T=1.51, P>0.1$), ובהקשר לעמדה כלפי משרד הבטחון ($T=0.4, P>0.1$). כן, לא נמצאו הבדלים בין אלמנות דתיות ל-

שונה. מסתבר, שברוב המקרים (73%) העובד הסוציאלי במקצועו' (לא בהכרח של לשכת השיקום) היה המבקר הראשון אצל האלמנות. ממצא זה מעודד, בעיקר נוכח המאמץ הניכר שנעשה בזמן המלחמה לשתף דמות מקצועית כלשהי בביקורים הראשונים. רק אצל 18% מן האלמנות ביקרו מתנדבים לא-מקצועיים ובכך הם היוו אחוז קטן יחסית ממערך ההתערבות הכללי. ממצא זה חשוב, לאור העדפת האלמנות את הדמות הרצויה ביותר להתערבות בתקופת האבל הראשונה. בעוד שתרוב המכריע (80% מהאלמנות) רצו בביקור של עובד קבוע של משרד הבטחון, רק 12.9% ראו במתנדבים מבקרים רצויים בתקופה הראשונה. יתר על כן, האלמנות הבדילו בצורה משמעותית בין מתנדבים לא מקצועיים לבין אנשי מקצוע, שהתנדבו לעזור בשעת המלחמה. לעומת האחוז הקטן של אלמנות שהעדיפו ביקור של מתנדב לא מקצועי, הרי רוב האלמנות (58.2%) מסכימות לכך שמתנדב, איש מקצוע, מסוגל לשמש בתפקיד של עובד שיקום קבוע ממשרד הבטחון (טבלה 3).

כמו כן, מעניינת גישתן של האלמנות כלפי הפסיכולוגים. בעוד שבביקור הראשון הפסיכולוגים היוו רק כ-3.2% מהמבקרים, הרי לגבי העדפה של הדמות הרצויה להתערבות בתקופה הראשונה, 42.9% מן האלמנות העדיפו פסיכולוגים.

הממצאים הללו מחזקים את גישתו של גרובר (1969) בדבר חשיבות הכוחות המקצועיים בהתערבות הטיפולית אצל האלמנות.

עם זאת ראוי לציין תופעה, אשר, אולי, מאפיינת היא אלמנות מלחמה, ובמיוחד את אלמנות צה"ל. הכוונה היא להעדפת ביקורי-הם של חברים וקצינים מהיחידה בתקופה הראשונה של האבל. בעוד שרק 5.8% מן האלמנות דיווחו על ביקור של קצין מהיחידה, הרי 57.1% מהאלמנות היו רוצות בביקורים כאלה, ו-71.4% העדיפו כי בביקורים הראשונים ישתתפו חברים מיחידת הבעל. הממצאים הללו מדגישים ביתר תוקף את חשיבות הקשר

בין אנשי היחידה בה שירת החלל לבין האלמנות, לפחות בתקופה הראשונה של האבל. בהתאם לממצא זה, נראה כי חשוב לתת את הדעת לעידוד ולהסברה מתאימה ביחידות הצבא השונות.

בספרות המקצועית מודגשת הגישה, שביקורי אלמנה לאלמנה עשויים לתרום רבות להתמודדות עם מצב המשבר. במחקר זה 42% מן האלמנות מוכנות לביקורה של אלמנה ותיקה, ללא ליווי של איש מקצועי, בתקופת האבל הראשונה. לעומתן, 29% מן האלמנות היו מוכנות לביקור כזה רק בליווי של עובד קבוע של משרד הבטחון, ו-29% שוללות לחלוטין פגישה עם אלמנה ותיקה. ממצאים אלה עשויים להצביע על חששות מצד חלק מן האלמנות מפגישה ישירה עם דמות העלו-לה לסמל את "סופיות האובדן".

תוצאות אלה עומדות בסתירה מסוימת לדי-ווחיה של סילברמן (1972), לפיהם דווקא התערבותה של אלמנה ותיקה רצויה בתקופת האבל הראשונה, וזאת, לאור טענתה של סילברמן, כי בתקופה הראשונה רואות האלמנות תחדשות את עצמן עדיין כנשואות, ולכן מפגש עם האלמנות הוותיקות עשוי להקל על תקופת המעבר. תוצאות המחקר הנוכחי אינן תומכות בגישה זו, אולם יתכן, כי עם חלוף הזמן, השינויים הפסיכולוגיים והחברתיים החלים באלמנה החדשה ובסביבתה, מקלים על המפגש עם האלמנה הוותיקה, ואז, לאחר תקופת האבל הראשונה, יש מקום למפגשים הדדיים.

על מנת לעמוד ביתר בהירות על האפשרויות השונות, הפתוחות בפני עובד השיקום בבואו להעזר בדמויות שונות בשעת משבר חריף, כמו מלחמה, נבדקה הסכמתן של האלמנות בדבר פניה לגורמים שונים. מתברר, כי מרביתן אינן מוכנות, שהעובד יפנה לאנשים שונים ללא הסכמתן.

נראה, כי משפחת האלמנה עומדת בראש סדר העדיפויות לפניה במצבים הללו. אך גם כאן

פחות מ-50% מן האלמנות הביעו נכונותן לפניה למשפחה ללא הסכמתן.

בנושא זה קיים הבדל בגישתן של אלמנות דתיות לעומת חילוניות. בעוד שחלק קטן מן הדתיות (20%) מסכימות לפניה לעזרת משפחתן, הרי 52% מן החילוניות הביעו את הסכמתן להרשות לעובד השיקום לפנות לעזרת משפחתן ללא הסכמת מראש מצידן. ממצא זה, יכול להצביע על קשר משפחתי חזק יותר במשפחות האלמנות החילוניות. מצד אחר יתכן, כי האלמנות הדתיות מעדיפות לפנות למשפחתן ללא תיווך של עובד השיקום. כמו כן מגלות האלמנות הדתיות התנגדות לגבי פניה לעזרת ידידים. בהשוואה ל-38% מן האלמנות החילוניות המביעות נכונות לקבלת עזרה מידידים, הרי רק 5% מן הדתיות מסכימות לכך.

בערך 1/3 מן האלמנות מסכימות, כהעדפה שנייה, שיפנו אל אלמנת ותיקה ללא הסכמתן. לכאורה, ממצא זה עומד בסתירה עם התוצאות הקודמות, אך אם נתבונן היטב נראה שהתוצאות עקביות. בעוד ש-42% מהאלמנות הביעו עניין בפגישה עם אלמנת ותיקה, הרי רק 31.4% מסכימות שעובדי משרד הבטחון יפנו ללא הסכמתן לאלמנות ותיקות. לפיכך נראה, כי מידת האמון כלפי האלמנות הוותיקות איננה רבה, נהפוך הוא — פוחתת.

מעניין לציין שגישת האלמנות למתנדבים עקבית ורק מיעוט (15.7%) מסכימות שאלו ישמשו כתובת לפניה לעזרה ללא הסכמתן המוקדמת.

כללית מתברר כי לכל היותר, במצבי משבר, ניתן לפנות לעזרת המשפחה בכל הנוגע לסיוע לאלמנות מלחמה. ממצא זה, בדבר החשיבות היחסית של פניה למשפחה, תואם במידה מסויימת את דיווחה של אברהמס (1972).

לסיכום שאלת המחקר הראשונה, נראה שהגישת לגייס כוחות עזר מחוץ לעובדי משרד הבטחון, כסיוע בתקופות חרום, אינה מקבלת

תמיכה אמפירית. בהתאם לממצאי המחקר הנוכחי, נראה שקיימת העדפה ברורה של עובדי משרד הבטחון על פני גורמים מתנדבים לא מקצועיים למיניהם. כמו כן, מחזקים הימנעויות את הרעיון של עידוד הקשר בין אנשי יחידתו של החלל לבין האלמנה, לפחות כאשר מדובר בתקופת האבל הראשונה.

מועד ותדירות הביקורים האופטימאליים עומדים במרכז שאלת המחקר השנייה. הפתיחות והמספר הרב של חללים במלחמת יום הכיפורים גרם, בין היתר, לעומס ניכר על המבקרים בתקופת האבל הראשונה.

ואכן, ממצאי המחקר הנוכחי מצביעים על כך, כי אצל 47% מן האלמנות נערך ביקור אחד בלבד. כאן יש לציין, שמדובר בדיווח סובייקטיבי שנעשה כעבור כשנה לאחר האסון, ולכן יתכן כי בשל הזמן שחלף נשכח חלק מן העובדות. עם זאת, יש להתייחס אל הנתונים כמו שהם, מפני שהם מהווים את תפיסתן "האמיתית" של האלמנות.

ניתן לשער, כי תדירות כה קטנה של ביקורים אינה מצב אופטימלי לטיפול נאות. אולם תוצאות טבלה 7 מצביעות על כך, כי מרבית האלמנות מעדיפות ביקורים לעיתים רחוקות (37.2%), או עפ"י פנייתן (42%), הן באופן כללי והן במקרה הספציפי שלהן.

ביחס למועד הביקור הראשון נמצא, כי מרבית האלמנות מעדיפות ביקור לאחר השבעה או השלושים (54.3% ו-22.9% בהתאמה), ורק מיעוטן מצדדות בביקור במשך השבעה (17.1%). ממצא זה תואם במידה מסויימת את דיווחה של סילברמן (1972). אם כי אינה מביאה מועדים מדוייקים, גם היא מציינת שאין להקדים את הביקורים לשבוע הראשון של האבל.

תוצאות המחקר הנוכחי עשויות להוות בסיס להנחה בדבר המועד והתדירות הרצויים לביקורים. יתכן, כי רגישות יתר היא הדוחפת לביקורים מיידיים ותכופים. אולם עפ"י נסיון של אלמנות יום הכיפורים מתברר, שאין ל-

הקדים במועד ולהרבות בתדירות הביקורים. סביר להניח, כי בתקופה הראשונה המהווה ה"לם פסיכולוגי, מבכרות האלמנות להישאר ללא ביקורים רשמיים.

במשך השנים התפתחה תפיסת מקצועית, מוגדרת פחות או יותר, ביחס לתפקידים השונים שעל עובד השיקום לבצע.

בשאלת המחקר השלישית נעשה נסיון לבדוק את התייחסותן של אלמנות מלחמת יום הכיפורים אל התפקידים הללו.

מן התוצאות מתברר (טבלה 9), כי בעיני האלמנות השירותים החשובים ביותר שעל עובד השיקום לספק, הם טיפול בקשיים סידוריים (72.9%), והסברת הזכויות בהתאם לחוק (68.6%). יתר על כן, בניית נוסף (טבלה 11) נמצא, כי 80% מן האלמנות רואות את היעוץ המשפטי כתפקיד בעל חשיבות ממדרגה ראשונה.

ממצאים אלה מצביעים על גישה מציאותית של האלמנות. הן רואות עצמן כעומדות בפני מצב חדש, שיש לנסות להתמודד איתו בצורה היעילה ביותר מבחינה טכנית. לפיכך נראה, כי כעיקרון, יש לצייד את עובדי השיקום במידע מפורט ומתאים, וביכולת טיפול מעשית בתחומים אלה.

תפקיד הקשור ישירות לנושא של קשיים סידוריים הוא טיפול בכל הקשור בסוגיה הביו-רוקרטית של מילוי הטפסים. כמו כל תחום ביורוקרטי, מילוי הטפסים דורש התמצאות ידע וסבלנות. ואכן, 47% מן האלמנות רואות בסיוע מצד עובד השיקום למילוי טפסים תפקיד בעל חשיבות רבה עבורן. יתר על כן, 64.3% היו רוצות שהטפסים יובאו אליהן אישית ע"י העובד, כפי הנראה כדי למלאם יחד. רק מיעוט, 22%, מסכימות לקבל את הטפסים באמצעות הדואר.

כאן מעניין לציין הבדל בגישתן של אלמנות דתיות לעומת חילוניות לגבי התחומים הפורמליים. בעוד שרוב האלמנות החילוניות (78%) רואות חשיבות בכל הקשור בהסברת

החוק, הרי רק 48% מן הדתיות רואות חשיבות בתפקיד זה. הוא הדין לגבי העזרה במילוי טפסים: 56% מן החילוניות מחייבות סיוע זה, לעומת 25% מהדתיות. כפי הנראה, הן נושאים הפורמליים הללו משניים בחשיבותם בעיני האלמנות הדתיות.

רק במקום השני בסדר החשיבות עומדים התפקידים הקשורים בטיפול בבעיות אישיות לטווח ארוך יותר כגון: התייחסות לילדים, שיקום מקצועי וטיפול בבעיות נפשיות. כפי הנראה, התחומים הללו הופכים לחשובים רק עם חלוף הזמן, ואינם חשובים בתקופה הראשונה של האבל. עם זאת חשוב לציין ש-55% מן האלמנות רואות בסוגית הטיפול בילדים תפקיד בעל חשיבות. אולם בניית נוסף (טבלה 14) מתברר, שרק מיעוטן (28.6%) רואות את עובד השיקום כיוזם רצוי ליעוץ בנושא זה. מרביתן מעדיפות שהיוזמה ליעוץ, בהתייחסות לילדים, תבוא מצד האלמנה עצמה או פסיכולוג (52.9% ו-53.6% בהתאמה).

קיימת הסכמה, כמעט מלאה, בין האלמנות, שאין עובדי משרד הבטחון צריכים להביע השתתפותם באבל (64.3%) או ליעוץ לאלמנה בכל הקשור למנהגי אבלות (61.4%). כמו כן מתברר, שבניגוד לדיווחה של פלגי (1973) משתני הדת והמוצא העדתי אינם מהווים גורם מבדיל בסוגיה זו.

לגבי הנושא של תכנון תכניות בעתיד קיימת הסכמה רבה בין האלמנות. רוב האלמנות (70%) סבורות, שאין זה מתפקידו של עובד השיקום לעסוק בנושא של תכנון תכניות בעתיד. כאן המקום להדגיש, שעל עובד השיקום להימנע מלעסוק בנושא זה, כל עוד אין מוכנות ופניה מפורשת מצד האלמנה.

מבט כללי על ממצאי הטבלאות 19—14 מגלה, שאלמנות יום הכיפורים תופסות את תפקידו של עובד השיקום, בעיקר כמסייע בפתרון בעיות וקשיים בהתמודדות היום-יומית. הן מעדיפות את עזרתו של עובד השיקום בהספקת מידע על זכויותיהן ועזרה במילוי

כמתפקדות ברמת הסתגלות נמוכה יחסית לאלמנות בעלות השכלה תיכונית וגבוהה. מסתבר, איפוא, כי השכלה תורמת לרמת ההסתגלות, אם כי לא ברור מהו ההסבר המדויק לתופעה זו. יתכן שממצא זה קשור להטיה מתודולוגית של המחקר. הדרוג לרמת ההסתגלות נעשה ע"י עובדי שיקום שונים. לכן, קשה לקבוע בוודאות אם השיפוטיות ה"שונים לדרוגים נעשו על אותו בסיס. הנושאים הללו טעונים בירור מחקרי נוסף, ואם שוב יוכחו אמפירית, יש כפי הנראה לשים את הדגש הטיפולי באותן קבוצות של אלמנות, אשר בהן ההסתגלות היא איטית וקשה.

לבסוף מעניין לציין, כי לא נמצא כל קשר בין משתנים דמוגרפיים לבין ההתייחסות למשרד הבטחון, כפי שנשפטה ע"י עובדי ה"שיקום. כללית, עובדי השיקום מעריכים בצורה חיובית את עמדת האלמנות לגבי אגף השיקום.

סיכום ומסקנות

טיפול במספרן הרב של המשפחות השכולות, כתוצאה ממלחמת יום-הכיפורים, היוותה עבור אגף השיקום של משרד הבטחון משימה קשה ומורכבת.

המחקר הנוכחי בא לבדוק את ההתערבות הטיפולית באלמנות המלחמה העירוניות, כאשר במוקד המחקר עמדו 3 סוגיות יסוד:

1. כיצד התייחסו האלמנות אל הדמות הטיפולית, שהתערבה בתחילת תקופת האבל?
2. כיצד התייחסו האלמנות למועד ולתכני פזת הביקורים באותה תקופה?
3. מהו סדר העדיפויות של התפקידים השונים, שעובד השיקום צריך למלא במסגרת ההתערבות בשלבים הראשונים של האבל?

מושן. מרביתן נמנעות מלראות בעובד השיקום כמסייע ראשי בתחומים האישיים נפשיים. תופעה זו חזקה במיוחד בכל הקשור ליעוץ בהתייחסות לילדים. בתחום זה האלמנות מעדיפות יוזמה עצמית או יוזמה של פסיכולוג. מתוצאות אלה משתמע, כי על עובד השיקום לנקוט במדיניות של דלת פתוחה, היינו – להיות רגיש ופתוח לבעיות האישיות והנפשיות הכרוכות במצב ההתאלמנות, אולם להותיר בידי האלמנה את הבחירה בהעלאת הנושא ולאפשר לה, בעת הצורך, פניה לגורם מקצועי מוסמך.

חיזוק לטענה זו ניתן למצוא בגישתו של קפלן. לדבריו, לא בכל מקרה של אבלות יש צורך בהתערבות טיפולית.

על מנת לבחון באיזו מידה, אכן סבירה טענה זו, נבדקה בשאלת המחקר הרביעית תפיסת עובדי השיקום את רמת ההסתגלות הכללית של האלמנות.

באופן כללי התברר, כי שנה לאחר האסון מדווחים עובדי השיקום על רמת ההסתגלות גבוהה אצל האלמנות (שליש עליון של סקאלת ההסתגלות). בנסיון למצוא קשר בין רמת ההסתגלות לבין משתנים דמוגרפיים, נמצא שרק מספר הילדים ורמת ההשכלה היו בעלי משמעות מבחינה. עפ"י התוצאות הנוכחיות, אלמנות עם ילד אחד או שניים דורגו ע"י עובדי השיקום כמתפקדות ברמת הסתגלות גבוהה יותר, מאשר אלמנות ללא ילדים או עם 3 ילדים ויותר.

כפי הנראה, הימצאותו של ילד מהווה גורם מאזן לאובדן, ובכך מקל על חומרת השפעת האסון. מאידך, אם מספר הילדים בבית גדול (3 ומעלה), יתכן כי יש בכך מעמסה אובייקטיבית המקשה על הסתגלות תקינה. תמיכה להסבר זה ניתן לקבל מממצאיה של אברהמס (1972), המדווחת על בעיות וקשיים מצד האלמנות בטיפול ובחינוך ילדים רבים.

אשר לרמת ההשכלה נמצא, שאלמנות בעלות השכלה יסודית, דורגו ע"י עובדי השיקום

72 אלמנות, שהן כ-60% מאלמנות המלחמה המתגוררות בישובים עירוניים באזור הצפון, השתתפו במחקר הנוכחי, וענו על שאלון סגור, שהורכב במיוחד למחקר זה.

מן התוצאות מתברר, כי במרבית המקרים המבקר הראשון היה עובד סוציאלי, ובכך יש לראות הישג מנקודת הראות של ההתערבות המקצועית. רוב רובן של האלמנות העדיפו, כי בתקופה הראשונה תעשה ההתערבות ע"י עובדי משרד הבטחון ולא ע"י מתנדבים למיניהם.

עם זאת, האלמנות הבחינו בין איש מקצוע שהתנדב לעזרה בזמן המשבר לבין מתנדבים אחרים, לא מקצועיים.

כמו כן מתברר שלא קיימת הסכמה בין האלמנות לגבי הסתייעות באלמנות ותיקות, לפחות כאשר מדובר בתקופת האבל הראשונה. לכל היותר האלמנות מסכימות שעובד השייך קום יעזור ע"י משפחותיהן, ופחות ע"י גורי-מים אחרים.

חשוב לציין את המשקל הרב שהאלמנות מייחסות לקשר עם אנשי יחידת החלל — החיילים והקצינים, בתקופה הראשונה לאחר האסון.

בכל הקשור למועד ההתערבות הרצוי ביותר, הרי מרבית האלמנות מעדיפות שהביקורים ייעשו למן סוף השבעה ועד תום החודש הראשון. כמו כן בולטת העדפת ביקורים לא תכופים, ובעיקר התחשבות בפניה הישירה של האלמנה.

אלמנות יום הכיפורים העדיפו שעובדי השייך קום יתרכזו בתפקידים הקשורים בסידורים הפורמליים, כגון: יעוץ משפטי, מילוי טפסים וכדו', ופחות יתערבו בנושאים האישיים-נפשיים, המהווים, כפי הנראה, נקודה רגישה בתקופה הראשונה.

מתוצאות המחקר הנוכחי ניתן להסיק את המסקנות הבאות:

1. רצוי שאגף השיקום יכין צוות עובדים

קבועים, אשר בשעת הצורך יהוו את הבסיס להתערבות ברוב המקרים שיידקקו לשירות השיקום.

2. כיוון שהאלמנות מעדיפות באורח ברור, כי בביקורים הראשונים ישתתפו חברים וקצינים מיחידת הבעל, יש לתת את הדעת ביתר תוקף לעידוד ולהסברה מתאימה ביחידות הצבא השונות.

3. רצוי שמועד הביקורים ייקבע כללית ע"י פניות מצד האלמנות, ומכל מקום, שלא יוקדם מתקופת השבעה. כמו כן, יש להשתדל שתדירות הביקורים תיקבע בתאום עם האלמנה בהתאם לצרכיה, ולא תיעשה לפי תחושות רגשיות של עובדי השיקום.

4. בגלל החשיבות הרבה שאלמנות מייחסות לפתרון של קשיים סידוריים הנובעים מן המצב, יש להקל עליהן, עד כמה שניתן, את כל הפרוצדורה של מילוי טפסים וידיעת הזכויות עפ"י החוק. לשם כך יש לצייד את עובדי השיקום במידע רחב בנושאים הללו ובכושר תמרון בפתרון הבעיות המיידיות. כמו כן, חשוב להדגיש, כי העובדים צריכים לגלות הבנה ורגישות לבעיותיהן של אלמנות עם ילדים, אם כי, לפי דעת האלמנות, לא עליהם יש להטיל את היוזמה בכל הקשור לגישה מתאימה בטיפול בילדים.

ראוי לציין כאן, כי האלמנות אינן מצפות שעובדי השיקום יביעו השתתפותם באבל מ"תוקף תפקידם או יעצו בכל הקשור למנהגי אבלות. כמו כן קיימת הסכמה בין האלמנות, שאין לעסוק בתכניות לעתיד, לפחות כאשר מדובר בתקופה הראשונה של האבל.

לבסוף, יש להדגיש כי מחקר זה התבצע באוכלוסית אלמנות עירוניות מאזור הצפון, ולפיכך יש להתייחס להכללת הממצאים בזירות, לאור העובדה שלא נבדקה התאמת אוכלוסיה זו לכלל אלמנות צה"ל בארץ.

כמו כן ראוי להזכיר, כי למרות ההבדל המסוים

תיו עשויים להתאים להתערבות טיפולית
באלמנות מלחמה, כלומר — בריכוז גדול של
פונים בעת ובעונה אחת. יש לבדוק בנפרד
מסקנות אלו, וליישמן לאותם מקרים יחידים,
שאינם בעת מלחמה.

בין השכלת האלמנות במדגם, לבין ההשכלה
באוכלוסית כלל האלמנות, נמצא, בניתוח
הסטטיסטי, שאין כל קשר בין רמת השכלה
לבין התגובה לשאלון.
נראה לנו, כי ממצאי המחקר הנוכחי ומסקנו-

ביבליוגרפיה

1. Blauner, Robert. Death and social structure, *Psychiatry*, 1966, Nov.
2. Bowlby, John. Processes of mourning, *The International Journal of Psychoanalysis*, 1961, 13, 317-340.
3. Gerber, Irwin. Bereavement and acceptance of professional service, *Community Mental Health Journal*, 1969, 5, 487-496.
4. Golan, Naomi. When is a client in crisis, *Social casework*, 1969, July.
5. Lindeman, Erich. Symptomatology and management of acute grief, *American Journal of Psychiatry*, 1944, 51, 141-148.
6. Mandelbaum, David. G. Social uses of funeral rites, In H. Feifel (ed.): *The Meaning of Death*, New-York: Mc Graw Hill, 1959, 139-217.
7. Palgi, P. The sociocultural expressions and implications of death, mourning and bereavement arising out of the war situation in Israel. *The Israel Annals of Psychiatry and Related Disciplines*, 1973, December, vol. 11, no. 4.
8. Parker, C. M., Brown, R. Health after bereavement; a controlled study of young Boston widows and widowers. *Psychosom. Med*, 1972, 34.
9. Rappaport, Lydia. Crisis oriented short term casework, *Social Service Review*, 1967, XL 37.
10. Ruby Banks Abrahams. Mutual help for the Widowed, *Social Work*, 1972, Sep.
11. Silverman, Phyllis, R. Factors involved in accepting an offer of help, *Archives of the Foundation of Thanatology*, 1971, in press.
12. Silverman, Phyllis, R. Services to the widowed: First steps in a program of preventive intervention, *Community, Mental Health Journal*, 1967, 3, 37-44.
13. Silverman, Phyllis, R. Widowhood and preventive intervention, *The Family Coordinator*, 1972, January.
14. Vollman, Rita, et al. The reactions of family systems to sudden, unexpected death, *Omega*, 1971, May, 2. 101.
15. Winner, Anita. Work with bereaved Israeli families, *Social Casework*, 1974, November.

התייחסות הסביבה להורים שכולים

מאת ד"ר יואל ינון ואברהם כרמלי *

מבוא

לעובדת אובדנה של הנפש היקרה לו, ובכך הוא נכנס לשלב התלות והיאוש (ב), המאופיין ע"י יסורים נפשיים אינטנסיביים, אפטיה, הסתגרות, ולעתים רחוקות יותר, דווקא ע"י פעילות יתר כפייתית. מחשבותיו של האדם השכול חוזרות תמיד אל הנפטר; אין הוא יכול להתרכז במטלות היום-יומיות או בייזון מן של פעילויות חדשות. אופיניות גם תלונות גופניות שונות, כגון: הפרעות בעיכול, ירידה במשקל, נדודי שינה. מתעוררים רגשות של חרדה, אשמה ועוינות. כל הסימפטומים הללו נעלמים לאיטם במשך שלב ההתאוששות (ג) בו השכול מסתגל לאובדן הנפטר, ומתחיל לפתח יחסים עם אנשים חדשים (ראה, Marris, 1958; Lindemann, 1944; Parkes, 1965; Gorer, 1965; Bowlby, 1961). (1965).

אפשר להסתכל על האבל כדפוסי התנהגות, שמטרתם לעזור לאדם להתגבר על הכאב שבצער. העזרה מתבטאת בכך, שהתרבות (א) מספקת לאדם השכול אמונות הקשורות בשאלות היסוד של חיים ומוות, ומנסה לעזור לו להבין את משמעות האסון. (ב) דורשת ממנו התנהגויות ספציפיות במצב, בו האדם השכול הוא חסר אוריינטציה. (ג) תומכת בו מבחינה חברתית ע"י הפעלת גורמות המייצגות את האנשים הסובבים את השכול, כגון: ניתוח אבליים.

לאחר מלחמת יום הכיפורים התעורר הצורך לחקור נושאים שונים הקשורים לתחום הריגיש של צער ואבל, וזאת עקב השכול שפקד משפחות רבות בישראל שאיבדו את יקיריהן. בספרות הפסיכולוגית נוטים להבחין בין התנהגות של אבל שמקורותיה תרבותיים — ועל כן קיימות ציפיות מצד החברה כלפי המתאבל להתנהגויות מסוימות שהן בבחינת נורמות, לבין הבעות צער שאינן תלויות, יחסית, במנהגים חברתיים כלשהם. אפשר לזהות תגובות צער טפוסיות אצל מרבית האנשים, שמקורן פסיכולוגי או פיזיולוגי והן תוצר של האבולוציה הביולוגית (ראה, Averill, 1968).

כמה חוקרים הגיעו לתיאור אחיד למדי של התפתחות תגובות הצער, ואיפיינו אותה על-פי שלושה שלבים: (א) שלב ההלם וחוסר האמונה, בו האדם השכול אינו יכול לנתק את מחשבותיו והרגליו מן הנפטר. ההתכחשות למציאות המרה יכולה בשלב זה להיות כה מושלמת עד שאין רואים לעתים כל סימנים חיצוניים, המעידים על האסון שפקד את האדם השכול. מצב זה יכול להימשך שבועות ואף יותר, אולם בסופו של דבר עושה המציי את את שלה; השכול נעשה יותר ויותר מודע

* אוניברסיטת בריאן.

תודת המחברים נתונה למרים ברלין, יוסף גולדנברג, יוסף יוגב, אהרון צינר, דן קליין ויהודית ריבנר שתרמו רבות בשלבים השונים של המחקר.

שהם עדיין שרויים בצער. ישנם מספר חוקרים (למשל 1958; Marris, 1965; Parkes) המציינים שהתנגדות זו משקפת יותר את עמדתיהם של החוקרים, מאשר את אלו של השכולים. הם מצאו במחקריהם כי אנשים השרויים בצער עקב אובדן יקירם, מביעים לעתים קרובות את הערכתם החיובית כאשר ניתנת להם ההזדמנות לשתף מישהו אחר בבעיותיהם.

סביר להניח, כי חשיפת ציפיותיהם ההדדיות של שני הצדדים הנוגעים בדבר, תביא לכך שיווצרו דפוסי התנהגות שיקלו על המשפחות השכולות לשאת באסונן, ויגבירו את הלכידות החברתית.

מטרת המחקר הנוכחי היתה לברר מהן צפיות החברה הלא-שכולה לגבי התנהגויות שונות אפשריות של הורים שכולים; מה לדעת האזרחים שאינם שכולים, מוטל על המדינה לעשות למען ההורים השכולים, ומהם הרגשות הפועלים בקרב הלא-שכולים כלפי השכולים. מלבד זאת, נעשה נסיון לברר — האם ציפיות, עמדות ורגשות אלה, נבדלים על-פי מאפיינים דמוגרפיים שונים של הנחקרים.

השיטה

נבדקים:

143 נחקרים שנבחרו באופן הזדמנותי. כדי להעריך את הממצאים, מן הראוי להציג מספר מאפיינים של המידגם:

מין:

48% מן הנחקרים היו גברים ו-52% מהם נשים.

גיל:

9% מן הנחקרים היו בגיל 16—19.
60% מהם היו בגיל 20—29.
15% היו בגיל 30—39.
16% היו בגיל 40 ומעלה.

במחקר שנערך ע"י פוריסמן (1972) על הסתגלותם של הורים שכולים, נמצא שרוב ההורים השכולים שנחקרו הביעו את הצורך בחברת אנשים אחרים. אלה שהיו להם ידידים, מצאו בהם עידוד ותמיכה מעשית בתקופה הקשה שעברה עליהם. הם ציינו כי הבדידות היא מועקה קשה למתאבלים והיא מגבירה את התעסקותם בזכרונות המכאיבים. נראה כי התפקיד המוטל על חברים בעת כזו, אינו פשוט כלל ועיקר. דורשים מידיד שיהיה סבלני ומבין, יוזם אך לא מטריד, סלחן אך לא פוגע. לא תמיד ניתן לעמוד בדרישות אלו ואז מתעוררים אצל המתאבל אכזבה ומרירות, הנוספים להרגשתו ולכאבו, עקב האסון. רוב ההורים השכולים דווחו על שינוי באורח חייהם החברתיים, המתבטא במיעוט יציאתם מן הבית. ברור איפוא, כי שמירת הקשרים איתם דורשת הקרבה רבה מן הרגיל.

ממצאים אלה אופייניים בכך שהם מייצגים את חקר התנהגותם של ההורים השכולים וציפיותיהם מסביבתם החברתית. מחקרים דומים על הסתגלותם של אנשים שכולים נערכו גם בארה"ב (ראה למשל, Hollingshead & Redlich, 1958; Coleman, 1964; Kiser, 1964; Parkes, 1972; Stern et al, 1965). במחקרים אלה נבדקו הבדלי הסתגלות בין גברים ונשים, בין אנשים משכבות כלכליות-חברתיות שונות, וכד'. אולם בספרות אין מחקרים הבודקים את יחס הסביבה אל המשפחה השכולה. יש לשער, כי כשם שלהורה השכול ישנן ציפיות לגבי התנהגותם של הסובבים אותו, כן ישנן ציפיות מצידם כלפי האדם השכול. יתכן שעקב רגישותו של הנושא, לא נחשפות ציפיותיהם של ההורים השכולים מן הסביבה, ועל כן קיימת אי בהירות בקשר להתנהגות המתאימה מצד הסביבה אליהם.

בספרות הפסיכולוגית נשמעות תלונות על מיעוט המחקרים בנושא הצער, ומייחסים זאת להתנגדות החברתית והמוסרית לחקור אנשים שאירע להם אסון בסביבתם הטבעית, בזמן

18% מהם השתתפו במלחמה, אך לא היו תחת אש.
48% לא השתתפו במלחמה.
7% אין נתונים.

כלים:

שאלון המכיל שאלות בנושא עמדות כלפי הורים שכולים, שהתבסס בחלקו על החוברת: "זכויות המשפחות השכונות", בהוצאת משרד הבטחון.

הליך:

צוות המחקר פגש את הנבדק בביתו או במקום אחר כלשהו (תחנת רכבת, אוניברסיטה, וכו'), והגיש לו את השאלון למילוי. אם התקשה הנבדק בקריאת השאלון, קרא לו הנסיין את השאלות והנבדק ענה או סימן את תשובתו על הסולמות השונים. התברר, כי אחוז גבוה של נשאלים שסרב לענות על השאלון היה מבוטל.

תוצאות

ממצאי סקר זה נותחו בכמה שלבים. תחילה חושבו המתאמים בין התשובות לקבוצות השונות של השאלות העוסקות באותו נושא. התברר כי מתאמים אלה נמוכים ואינם מצדיקים חיבור מספר שאלות לאינדקסים. לפיכך נערכו הניתוחים הסטטיסטיים על כל שאלה בנפרד.

הצעד הבא היה נסיון למצוא השפעות אינדיקטוריות של משתני רקע שונים (כגון: גיל, מין, ארץ מוצא, מצב משפחתי, מידת דתיות והשתתפות במלחמת יום הכיפורים) על התשובות לשאלות השונות. הבדיקה נערכה באמצעות ניתוחי שונות דו-כיווניים, בהם הופיעו כמשתנים בלתי-תלויים כל הזוגות האפשריים מתוך ששת המשתנים הנ"ל. כל הניתוחים הללו לא הביאו לתוצאות משמעותיות.

מוצא עדתי (לפי ארץ לידת האב):

64% מן הנחקרים היו מיוצאי עדות המערב.
28% היו מיוצאי עדות המזרח.
5% היו בנים לילידי הארץ.
3% חסרי נתונים.

מצב משפחתי:

47% מן הנחקרים היו רווקים.
49% מהם נשואים.
2% היו גרושים או אלמנים.
2% חסרי נתונים.

השכלה:

2% מן הנחקרים היו בעלי השכלה יסודית.
13% מהם היו בעלי השכלה תיכונית.
49% בעלי השכלה גבוהה.
33% היו בעלי השכלה אחרת (ישיבה, סמינר, מקצועית, וכו').
3% חסרי נתונים.

מקצוע:

24% שירותים (פקיד, ספרן, וכו')
14% מקצועות חופשיים
11% מורים
4% טכנאים (מכונאי, שרטט, וכו')
5% בעלי מלאכה (מסגר, נגר, וכו')
6% משק בית (עוזרות, מטפלות)
חסרי מקצוע (חיילים,
סטודנטים וכו')
10%
26% אין נתונים

מידת דתיות:

25% מן הנחקרים הגדירו עצמם כדתיים.
35% מהם הגדירו עצמם כמסורתיים.
41% הגדירו עצמם כחילוניים.

מעורבות במלחמת יום הכיפורים:

27% מן הנחקרים השתתפו במלחמה והיו תחת אש.

תיות. יש לציין, שלא נערכו ניתוחי שונות תלת (או יותר)-כיווניים, עקב מיעוט מספר הנחקרים, שהיה נופל בכל אחד מן התאים.

התוצאות המפורטות להלן מתבססות, איפוא, על התפלגויות תשובות הנבדקים על השאלות השונות, וכן על בדיקת קשריהם הנפרדים של 12 המשתנים הבאים, אל תגובותיהם של ה- נבדקים: מין, גיל, ארץ מוצא, ארץ מוצא האב, מצב משפחתי, מספר ילדים, מצב כלכלי, השכלה, מקצוע, מידת דתיות, חברות בעבר בתנועת נוער, השתתפות הנחקר או בעל הנחקרת במלחמת יום הכיפורים.

א. סימני אבל חיצוניים

הנבדקים נשאלו לדעתם על התנהגויות שבי-צוען או הימנעות מהן נחשבות כהבעות אבל. הם התבקשו להתייחס להורים שכולים ולומר באיזו מידה כל אחת מהתנהגויות אלו רצויה. התשובה ניתנה על סולם בן 5 דרגות, מ"מאד לא רצוי" = 1, עד "רצוי מאד" = 5. בטבלה 1 מוצגים ממוצעים וסטיות התקן של ציוני עמדות הנחקרים על כל אחת מן השאלות הללו.

טבלה 1: ממוצעים וסטיות תקן של ציוני עמדות הנחקרים כלפי התנהגויות אבל של חורים שכולים

התנהגות	ממוצע	סטיית תקן
הבעת מצב רוח טוב	3.68	.84
לבוש צנוע	3.63	.85
בילוי רציני (מוזיאון וכד')	3.58	.93
בילוי קל (סרטים וכד')	3.19	.95
השתתפות בשמחות	2.83	1.00
בגדים שחורים	2.52	1.03

מטבלה 1 ניתן להיווכח, לאור סטיות התקן הקטנות יחסית, כי הציונים הממוצעים משק-

פים את דעת כלל הנחקרים בצורה מדויקת למדי. הנחקרים רואים כרצוי, כי הורים שכולים לא יימנעו מגילוי של מצב רוח טוב, כי לבושם יהיה צנוע, וכי יבלו בצורה מאופקת (מוזיאון, סרטים רציניים בטלביזיה וכד'). אשר לבילוי קל (סרטי קומדיה, תוכניות בידור קלות וכד'), העמדה היא נייטרלית. אין הנחקרים מוכנים לומר במפורש אם זוהי התנהגות רצויה או שמא אינה רצויה. לעומת זאת, השתתפות בשמחות ולבישת בגדים שחורים נחשבות כבלתי-רצויות. כאשר נבדקו עמדותיהן של תת-קבוצות שונות של נחקרים לגבי התנהגויות אלו לא נתגלה כל הבדל ביניהן בהתייחסות להבעת מצב רוח טוב או ללבוש צנוע. אולם לגבי שאר ההתנהגויות נמצאו מספר הבדלים בין תת-קבוצות של נחקרים:

(א) בילוי רציני: נחקרים חילוניים רואים את הבילוי הרציני כרצוי יותר (3.81) מאשר רואים אותו נחקרים דתיים (3.34), או מסורתיים (3.48), $P < .05$.

(ב) בילוי קל: נחקרים ממוצא מזרחי רואים את הבילוי הקל כפחות רצוי (2.65), מאשר רואים זאת נחקרים ממוצא מערבי (3.14) או ילידי הארץ. (3.32), $P < .01$.

(ג) השתתפות בשמחות: הן נחקרים ממוצא מזרחי (2.52) והן נחקרים ממוצא מערבי (2.62), רואים את ההשתתפות בשמחות כפחות רצויה, מאשר רואים אותה ילידי הארץ. (3.01), $P < .001$.

(ד) לבישת בגדים שחורים: לגבי התנהגות זו נתגלו הבדלים הן על-פי המוצא העד-תי של הנחקר והן על-פי מידת דתיותו, ללא השפעה אינטראקטיבית של שני משתנים אלו. נמצא, שנחקרים ממוצא מזרחי רואים את לבישת הבגדים השחורים כרצויה יותר (3.22), מאשר רואים אותה יוצאי עדות המערב (2.31) או ילידי הארץ. (2.37), $P < .001$. כמו כן, נחקרים דתיים רואים לבישת בגדים

שחורים כפחות רצויה (1.97), מאשר רואים אותה נחקרים מסורתיים (2.76) או חילוניים (2.60), $P < .001$.

ב. הערכת זמן התאוששות

הנבדקים נתבקשו להעריך את תקופת הזמן הדרושה להורים שכולים כדי להתאושש מן האסון, במונחים של שבועות, חודשים או שנים. בטבלה 2 מוצגות התפלגות השכיחויות

של הערכות הזמן של הנחקרים לגבי ביטויי ההתאוששות השונים.

מטבלה זו ניתן לראות, כי לדעת הנבדקים ההתאוששות מתחילה עם שיבה לחיי עבודה והתעניינות בנעשה בעולם. לאחר מכן, נעל-מים סימני עצב חיצוניים והחזרה השכול מסוגל לדבר על הבן שנפל בצורה רגועה יחסית. לבסוף, באה החזרה לחיי חברה ויציאה לבילויים.

טבלה 2: שכיחות הערכת הנחקרים את הזמן הנדרש לביטויי התאוששות שונים של הורים שכולים (באחוזים) (N = 143)

ביטוי התאוששות	שבועות	חודשים	שנים	ס"ח
התעניינות בנעשה בעולם	58	38	4	100
חזרה לחיי עבודה תקינים	50	44	6	100
העלמת סימני עצב חיצוניים	26	58	16	100
שיחה על הבן בצורה רגועה	21	49	30	100
חזרה לחיי חברה תקינים	7	60	33	100
יציאה לבילוי ובידור	1	60	39	100

ששים מהר יותר, נימקו את הערכתם כלהלן:

20% ציינו את עובדת היותם של ההורים הצעירים עסוקים יותר — כסיבה להתאוששות מהירה יותר.

14% ציינו את האפשרות ללדת ילדים נוספים כסיבה להתאוששות.

16% ציינו הסתגלות טובה יותר של ההורים הצעירים למצבים קשים.

14% טענו שעתיד ההורים הצעירים עוד לפנייהם, או שחיו עם הבן זמן קצר יותר.

36% לא נימקו את תשובתם.

הנחקרים שסברו כי הורים מבוגרים מתאוששים מהר יותר, טענו לרוב, כי הורים מבוגרים מאופקים יותר ונוטים להשלים עם גורלם.

נוסף לכך, נמצא שנחקרים ילידי הארץ ויוצאי עדות המערב מצפים להעלמותם של סימני העצב החיצוניים תוך שבועות, לעומת יוצאי עדות המזרח המדברים במונחים של חודשים ($F(2,130) = 3.76, P < .05$).

אשר לשאלה — מי מתאושש מהר יותר, הורים צעירים או הורים מבוגרים, התפלגו תשובות הנחקרים, כלהלן:

- הורים מבוגרים מתאוששים מהר יותר 4%
 - אין הבדל בהתאוששות 45%
 - הורים צעירים מתאוששים מהר יותר 51%
- הנחקרים הסבורים, כי הורים צעירים מתאוש-

ג. עמדה כלפי זכויות הניתנות להורים שכולים

עזרה רפואית, עזרה ברכישת רכב, עסק, דיור, עזרה במסים, והספקת כרטיסי חינוך למופעים.

בחלק ניכר למדי, התייחס השאלון לעמדות כלפי זכויות הניתנות להורים שכולים על-ידי המדינה. הגבדקים נשאלו לדעתם ביחס לזכויות בנושאים כמו עזרה נפשית, עזרה כספית,

מתוך השאלות הרבות נתקבלה התמונה המ- תוארת בטבלה 3, כאשר השאלות מאוחדות למספר נושאים עיקריים.

טבלה 3: התפלגות דעות הנחקרים לגבי הזכויות המגיעות מהמדינה להורים השכולים (באחוזים)

אחוז המחייבים	
90	א. מימון הוצאות מיוחדות (חקשורות באסון)
61	ב. עזרה כספית לזקוקים לכך, או עזרה לפתיחת עסק
56	ג. הספקת כרטיסי חינוך למופעים המאורגנים ע"י גופים ציבוריים (מוזיאונים, מצעדי-צה"ל וכו')
96	ד. סיפוק עזרה נפשית חינוך להורים שכולים או פניה להורים שכולים בהצעה כזו
35	ה. תגמול כספי גם לאלה שאינם זקוקים לכך

4% אמרו שהם מוכנים לכך במידה מועטת או בכלל לא.

נוסף לכך קיבלו הנחקרים רשימה של רגשות, העשויים להיות מופנים כלפי הורים שכולים, והתבקשו לדרג את מידת עוצמתם של רגשות אלו על סולמות בני 5 דרגות. ממוצעי דרוגים אלו וסטיות התקן שלהם מוצגים בטבלה 4.

טבלה 4: ממוצעים * וסטיות תקן של ציוני עוצמת רגשות שונים המופנים אל הורים שכולים

רגש	ממוצע	סטיית-תקן
רחמים	3.91	1.06
אינוחות	3.62	1.03
קירבה	3.34	1.20
הערכה	2.79	1.50
הכרת-תודה	2.52	1.51
אשמה	1.89	1.52

* ציון גבוה מורה על עוצמת רגש חזקה יותר.

כאשר הושוו עמדות הנחקרים לעמדות הנח- קרות, בנושא הזכויות הניתנות להורים שכו- לים, נמצא כי נשים נוטות לצדד במתן עזרה כספית יותר מאשר הגברים. $(F(1,139) = 3.32; P < .07)$. לעומת זאת הגברים מצדדים יותר במתן עזרה בדיור מאשר הנשים. $(F(1,134) = 3.98; P < .05)$.

לגבי פריט אחד בלבד, נמצאו הבדלים בין הנחקרים על-פי מוצאם. הן יוצאי עדות המע- רב והן יוצאי עדות המזרח טוענים בזכות הסיוע בדיור בהשוואה לילידי הארץ. $(F(2,129) = 9.64; P < .001)$.

ד. התייחסות רגשית של הנחקרים אל הורים שכולים

כאשר נשאלו הנחקרים באיזו מידה הם מוכ- נים להיות סובלניים יותר מן הרגיל כלפי הורים שכולים, השיבו 72% שהם מוכנים לכך במידה רבה מאד או במידה רבה; 24% אמרו, כי הם מוכנים לכך במידה מסוימת, ורק

3.64 ; בהתאמה. ($F(1,132)=6.62, P<.05$) ;
 $F(1,131)=7.08, P<.01$; בהתאמה.)

לשאלה — עד כמה צריך האזרח הבודד לעזור להורים שכולים, סברו 33% מן הנחקרים, כי על האזרח להגיש עזרה להורים שכולים רק במידה שפונים אליו. 64% מהם טענו, כי על האזרח לחפש בעצמו דרכים, בהם הוא יכול לעזור להורים שכולים. למעשה אחוז מבוטל (3%) סבר כי המדינה היא המייצגת את האזרח, ולכן אין הוא צריך לעזור להורים שכולים בעצמו.

ה. היכרות ומגע עם הורים שכולים

במישור ההתנהגותי נשאלו הנחקרים מספר שאלות שבדקו באיזו מידה מכירים הם הורים שכולים, מהי מידת הקירבה המשפחתית ביניהם, ובאיזו מידה קיימו עימם קשר מיד לאחר האסון ובתקופה בה נערך המחקר, דהיינו — כתשעה חודשים לאחר מלחמת יום הכיפורים. תשובות הנחקרים לשאלות אלו מוצגות בטבלה 5.

מטבלה זו ניתן להיווכח, כי הרגשות החזקים ביותר המופנים כלפי הורים שכולים הם רחמים ואי-נוחות. הנחקרים חשים גם במידה מסוימת של קירבה אל התורה השכול, ובמידה פחותה הערכה והכרת-תודה. לעומת זאת, לא חשים הנבדקים, אלא מידה קטנה ביותר של אשמה בהתייחסותם אל הורים שכולים.

בנתונים נוספים נמצא, כי לגבי שני רגשות ישנם הבדלים בין הנחקרים על-פי ארץ לידתם. בני עדות המזרח חשים הערכה כלפי התורה השכול (3.47) יותר מאשר יוצאי המערב (2.62) או ילידי הארץ (2.61). ($F(2,128)=2.95, P<.06$). בני עדות המזרח גם מכירים יותר תודה להורים השכולים (3.28) מאשר בני עדות המערב (2.77) או ילידי הארץ. (2.13) ($F(2,125)=5.69, P<.005$). כמו כן, נמצאו הבדלים בין המינים לגבי עוצמת הרגשות של אי-נוחות ורחמים כלפי הורים שכולים. נשים מרגישות יותר אי-נוחות (3.83) ורחמים (4.13), מאשר גברים (3.38) ;

טבלה 5 : התפלגות הנחקרים לפי מידת ההיכרות והמגע עם הורים שכולים (אחוזים)

מידת היכרות	%	איכות הקשר	%	מגע בשבוע שלאחר האסון	%	מגע לאחר 9 חודשים	%
לא מכירים	31	לא מכירים	31	לא מכירים	31	לא מכירים	31
מכירים במידה מועטה	27	קרובים	9	לא באו במגע	29	אין מגע	36
מכירים במידה רבה או בינונית	42	ידידים	20	בקרו בשבעה שווחו עם החורים כללית או על הבן	15	מגע רופף	5
		שכנים או מכרים	40	מגע כמו לפני האסון	15	ביקורים קבועים	19
		ביקרו יום-יום	10	ויחס מיוחד	9		
ס"ח	100		100		100		100

מן הטבלה ניתן לראות, כי על אף ההיכרות של הורים שכולים מצד 70% בקירוב מן הנחקרים, רק כ-30% מהם דיווחו על מגע כלשהו עם ההורים בעת עריכת המחקר, ומ-10% רק לערך דיווחו על מגע אינטנסיבי יחסית. אומנם 40% מן הנחקרים דיווחו על מגע כלשהו עם הורים שכולים בשבוע שלאחר האסון, אך ההבדל בין שכיחות המגע בטווח הקצר לבין זו שבטווח הארוך יותר, אינו משמעותי.

לשאלה מהן הסיבות לכך שאנשים מעדיפים להימנע ממגע עם הורים שכולים, ציינו 43% מהנבדקים אי-נוחות, אשמה, פחד מתגובות ההורים, חשש מפגיעה בהורים ופחד מתגובות עצמם. 13% ציינו, כי אנשים אינם נפגשים עם הורים שכולים בגלל אגואיזם ובריחה מ-המציאות, והשאר (44%) לא ענו על השאלה, או שלא יכלו לציין סיבות מוגדרות להימנעות ממגע עם הורים שכולים.

דיון

מן הראוי לשים לב לעובדה, שרק 3 מתוך 12 המאפיינים הדמוגרפיים והחברתיים שנבדקו, נמצאו קשורים בצורה כלשהי לתגובות הנבדקים. מאפיינים אלו הם מין, מוצא עדתי ומידת דתיות של הנחקר. גם הקשר של שלושת המאפיינים הללו אל תגובות הנחקרים אינו מקיף את כל הנושאים שנחקרו ואינו נראה שיטתי.

ההבדלים בהתייחסות אל ההורים השכולים בין יוצאי העדות השונות בולט כאשר מדובר בהתנהגויות אבל (כגון: לבוש שחורים, בילויים וכד'), הקשורות במנהגים המעוגנים בתרבות. גם הצפיה של בני עדות המערב להתאוששות מהירה יותר של ההורה השכול בהשוואה לצפיה של בני עדות המזרח, יכולה להתפרש כמשקפת הבדלים תרבותיים הקשורים בהתנהגות של צער. נראה, כי תהליך הצער בתרבות המערבית על כל שלביו נתפס

כקצר יותר מאשר בתרבות המזרח. אין להניח, כי שוני זה הוא תוצאת ההבדלים בהשכיחותם של הנבדקים, כיוון שלא נמצאה אינטראקציה משמעותית בין מוצא עדתי להשכלה במקרה זה.

גם ההבדלים בהתייחסותם של נחקרים דתיים וחילוניים נוגעים אך ורק למנהגי אבלות חיצוניים, שיש להלכה מה לומר לגביהם. זוהי כנראה הסיבה להתנגדותם של הנחקרים הדתיים ללבוש שחורים הנחשב בהלכה כמניגד של גויים.

בנושא הזכויות הניתנות מטעם המדינה להורים שכולים, נמצא שישנה הסכמה בקרב הנחקרים, כי זכויות אלו אומנם מגיעות להורה השכול, ואין בהן הגזמה.

לא ברור מדוע נמצאו הבדלים בין המינים ביחס למתן עזרה כספית או עזרה בדיור להורים השכולים. לעומת זאת, עמדתם החיובית יותר של נחקרים שאינם ילידי הארץ לגבי סיוע בדיור להורים שכולים, בהשוואה לילידי הארץ, יכולה אולי לשקף את העובדה שהאחרונים לא הוטרדו בבעיות דיור במשך חייהם, באותה מידה בה מוטרדים מהגרים הנקלטים בארץ חדשה.

במישור ההתייחסות הרגשית, נמצא, כי יוצאי המזרח חשים יותר הערכה והכרת תודה כלפי ההורים השכולים מאשר יוצאי המערב או ילידי הארץ. יתכן כי זוהי תוצאה של תהליכי סוציאליזציה שונים בשתי התרבויות. לעומת זאת, סביר להניח שההתייחסות הרגשית יותר של הנשים (אי-נוחות ורחמים) בהשוואה לגברים משקפת את הצפיות הנורמטיביות מבני שני המינים.

באורח כללי, נמצא, כי הנחקרים מצתירים על נכונותם לגלות סובלנות רבה מן הרגיל כלפי הורים שכולים. נראה מהממצאים שהמרחק בין הצהרה על כוונות טובות לבין הוצאתן אל הפועל הוא רב.

במחקר זה נמצא, כי למרות ש-69% הצהירו כי הם מכירים הורים שכולים, הרי שבשבוע

הראשון לאחר האסון, באו רק 40% מהם במגע עם ההורים השכולים, כאשר רק 10% מתוכם באו לביקורים יומיומיים. בעת העברת השאלון רק 19% קיימו קשרים רגילים עם הורים שכולים, כמו לפני האסון, ומיעוט קטן (9%) באו לביקורים קבועים וגילו כלפי ההורה השכול יחס אישי. כלומר — למרות ש-64% טענו כי על האזרח לחפש בעצמו דרכים לעזור להורים שכולים, רק 9% עזרו להם ממש. מהי הסיבה לפער זה בין העמדה המוצהרת לבין ההתנהגות?

יתכן מאד כי הדבר נעוץ בתחושות האמו-ציונליות, המתעוררות מן המיפגש עם ההורים השכולים, והגורמות להירתעות ממגע. למרות קיומם של רגשות חיוביים, נראה, כי הרגשות הבלתי נעימים הם המסיטים את לשון המאז-ניים ומונעים מגע עם הורים שכולים.

לסיכום, נראה, כי קיים בחברה רגש חובה ואפילו רצון לעזור להורים שכולים. אסונם של הורים שכולים בעטייה של המלחמה המת-מדת על קיומנו נוגע לכולנו. אך החברה

אינה יודעת בדיוק כיצד ובמה לעזור להורים אלו. אין החברה מבינה, שעיקר בעייתם של ההורים השכולים היא הבדידות. במחקר שנע-רך בארץ (פוריסמן, 1974) נמצא כי רוב האבלים הביעו צורך עז בחברת אנשים וציינו את הבדידות כמועקה קשה, המגבירה את הת-עסקותם בזכרונות המכאיבים. כנראה שקיים כאן מעגל קסמים. החברה רואה את ההורים השכולים השקועים באבלם, הושבת כי הם עדיין לא התגברו על השלבים הראשונים בתהליך הצער, ולכן חוששת ליצור עימם מגע. החברה חוששת לפגוע בהורים אלו, ומניחה להם להתאושש בכוחות עצמם. זוהי התייחסות מוטעית כיון שקשה מאוד להת-אושש ללא תמיכה חברתית.

מכאן, שיש להביא לידיעת הציבור את בע-יית בדידותם של הורים שכולים ואת רצונם בחברת אנשים. אין ספק שהבהרות מעין אלו תתרומנה רבות לחיזוק הקשר בין הסביבה להורים השכולים. הרצון למגע מצד שני הצ-דים יבוא לידי ביטוי מעשי, ובעקבותיו להסתגלות טובה יותר של הורים שכולים.

1. פוריסמן, ר., כמה היבטים של הסתגלות אצל הורים שכולי מלחמה, עבודת גמר לתואר שני, המחלקה לפסיכולוגיה, אוניברסיטת ת"א, 1974.
2. Averill, J. R., Grief, Its nature and significance *Psychological Bulletin*, 1968, 70, 6, 721-748.
3. Bowlby, J., "Process of Mourning". *International Journal of Psycho-Analysis*, 1961, 42, 317-340. (Reprinted: In G. E. Daniels, Ed., *New perspectives in psychoanalysis*. New York: Grune & Stratton, 1965)
4. Coleman, J. C., "Abnormal psychology in modern life". Chicago: Scott, Foresman, 1964.
5. Gorer, G., "Death, grief, and mourning." London: Cressent Press, 1965.
6. Hollingshead, A. B. and Redlich, F. L., *Social class and mental illness*. Wiley & Sons, N. Y., 1958.
7. Kiser, W. G., "The disorganized personality". Mc Graw-Hill, N.Y., 1964.
8. Lindemann, E., "Symptomatology and management of acute grief". *American Journal of Psychiatry*, 1944, 101, 141-148. (Reprinted: In R. Fulton, Ed., *Death and Identity*. New York: Wiley, 1965)
9. Marris, P., "Widows and their families". London: Routledge & Kegan Paul, 1958.
10. Parkes, C. M., "Bereavement and mental illness", Part 1. A clinical study of the grief of bereaved psychiatric patients; and Part 2. "A classification of bereavement reactions." *British Journal of Medical Psychology*, 1965, 38, 1-12, 13-26.
11. Parkes, C. M., "Bereavement studies of grief in adult life". *International University Press, Inc.*, N.Y., 1972.
12. Stern, K., Williams, G. M. and Prados, M., "Grief reactions in later life". In Fulton, R. (Ed.), "Death and identity", New York: Wiley, 1965.

כוח-אדם סיעודי בישראל - היבטים וסוגיות

מאת פרופ' רבקה ברגמן ורות רוז *

שירות הסיעודי המקצועי האחראי והכ-
שיר ביותר.

ב. אח/ות מעשי/ת, או רמת הביניים —
עובדי סיעוד המספקים טיפול כללי לחו-
לים במצבים מורכבים פחות — בבתי"ח
ובשירותי בריאות אחרים — ועושים
זאת, עקרונית, בפיקוחה של אח/ות
מקצועי/ת. עובדים אלה חסרים את ה-
השכלה והאימון המלאים של אח/ות
מקצועי/ת.

ג. עוזר לאחות, או הרמה הבסיסית — עוב-
דים הממלאים תפקידים לא-מקצועיים
נבחרים, במוסדות או במרכזי בריאות
קהילתיים, בפיקוח סיעודי. לרוב ניתנת
להם הכשרה קצרה תוך-עבודה.

הבעיות הקשורות במחסור הקיים בכוח-אדם
סיעודי מעסיקות את העולם כולו, וישראל
אינה יוצאת דופן בכלל זה. אם המחסור
האמור אכן קיים, ואינו רק תוצאה של ניצול
בלתי יעיל של העובדים הקיימים, הוא עלול
לסכן מאוד את בריאות הקהילה.

הצעד הראשון לצורך ליבון הבעייה הוא
לאמת קיומו של מחסור בכוח האדם, וזאת
במושגים של הענות לצורכי בריאות. בשלב
שני יש לערוך מיפוי (רישום) של מערכות
האספקה (היצע) והצרכים (ביקוש) ולבחון
את הנקודות הקריטיות. יש לנתח בזהירות
את נקודות המיפגש החלשות בין האספקה
והצרכים, ולפתח תכניות, לרבות אלטרנטי-
ביות, ולהעריכן בקביעות. תכנון מחדש ומע-

* * *

הסיעוד הוא כיום הקבוצה המקצועית הגדולה
ביותר בשירותי הבריאות, וקרוב לוודאי ש-
היא עוד תגדל בעתיד, שכן אחיות מקבלות
על עצמן תפקידים נוספים על המסורתיים —
בטיפול בריאותי ראשוני וביחידות מיוחדות.
עובדי הסיעוד מעניקים טיפול לבודדים, ל-
משפחות ולקבוצות — חולים ובריאים —
במגוון רב של שירותים ומערכות, וברובם
במשך 24 שעות ביממה, 7 ימים בשבוע.

הסיעוד כמקצוע, מרחיב את סמכויותיו ותחו-
מי אחריותו לחינוך ולעשייה, וכן מתמקד
בפיתוח מיומנויות של פתרון בעיות, חיזוי,
הערכה ומנהיגות.

קיימות רמות שונות של עובדים בסיעוד.
עובדה זו מחייבת תיאום תוך-מקצועי רב,
בצד התאום הנדרש עם דיסציפלינות וגורמים
קהילתיים שונים.

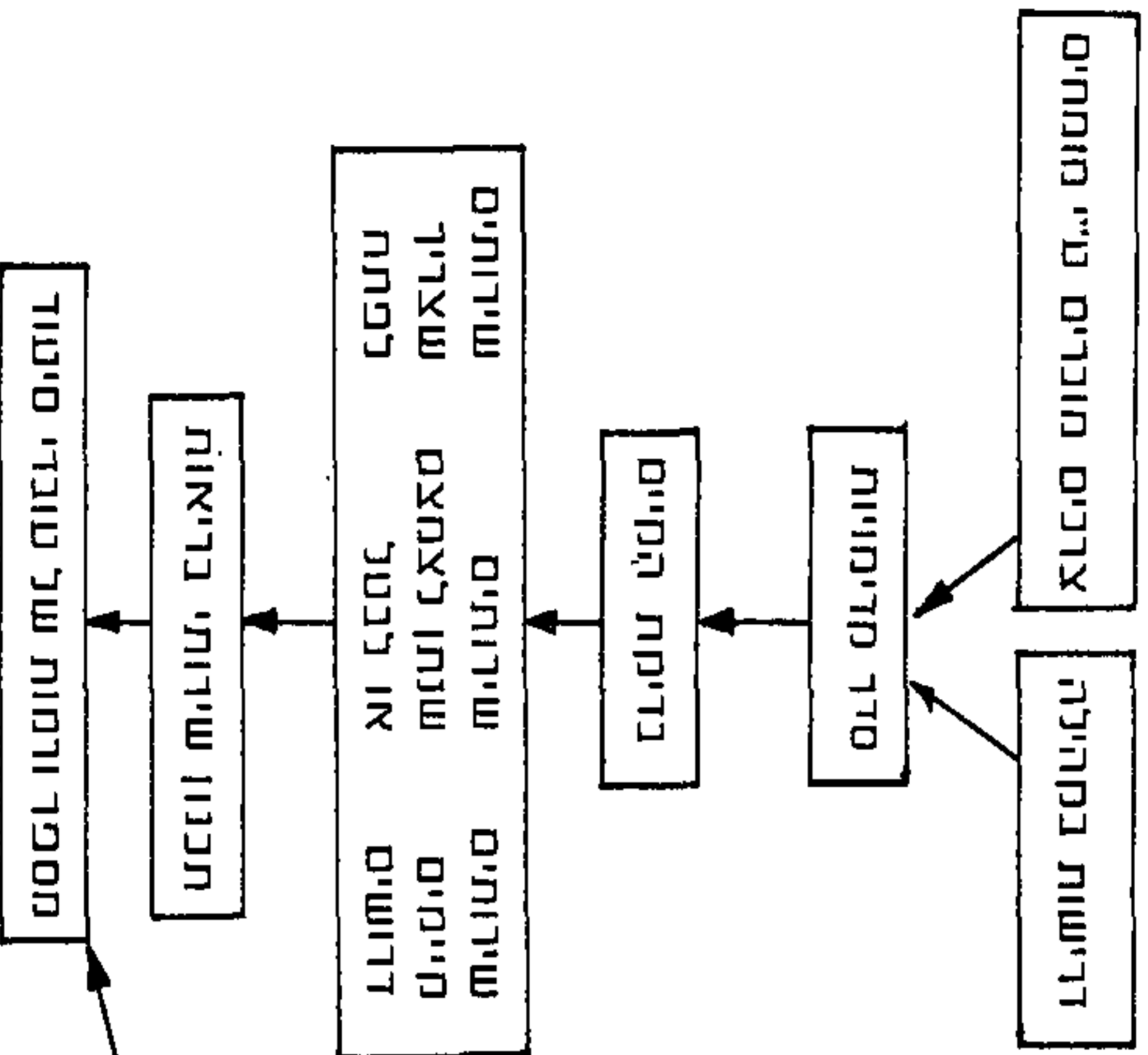
מקובל להתייחס לשלוש קטגוריות עיקריות של
עובדי סיעוד: אח/ות מקצועי/ת (מוסמכת),
אח/ות מעשי/ת ועוזר לאחות (כוח-עזר). יש
המתייחסים למרפאים ולמטפלים ביתיים-מסו-
רתיים (לא מקצועיים) כאל קטגוריה נוספת,
שיש לשלבה במערכת עובדי הסיעוד. מחלקת
הסטטיסטיקה הבריאותית של א.ב.ע. אוספת
ומלקטת נתונים המבוססים על סיווג עובדי
הסיעוד בצורה הבאה:

א. אח/ות מקצועי/ת, או הרמה הגבוהה —
כל העובדים הכלליים והמומחים בסיעוד
בעלי ההכשרה/ההרשאה לספק את ה-

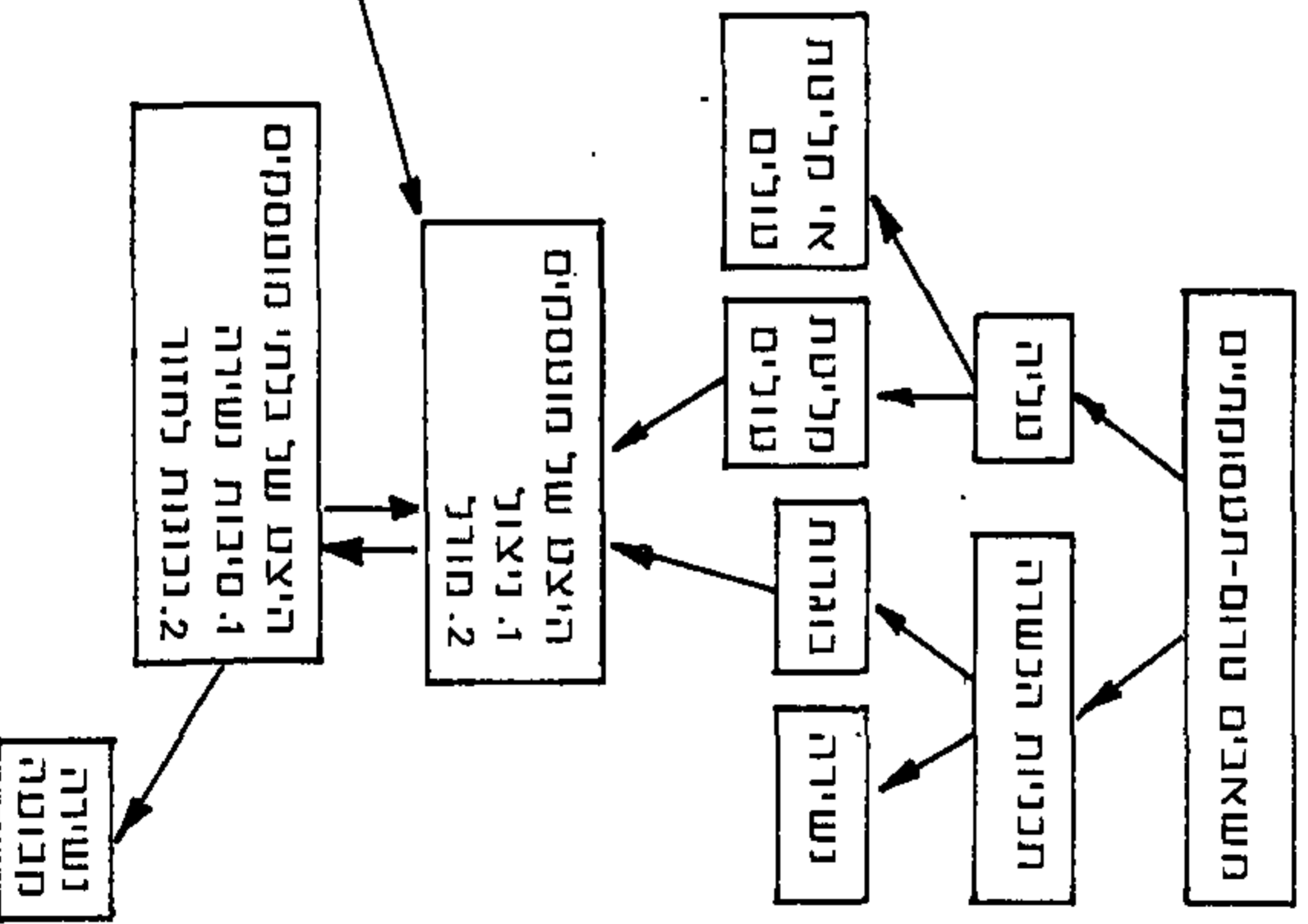
* החוג לסיעוד — ביה"ס ללימודי המשך ברפואה, ביה"ס לרפואה אוניברסיטת תל-אביב.

דריגי תכנון כוח-אדם סיטודי

ביקוש

היצע

קב, כפי שמתבקש מתוצאותיהן של אותן הערכות, צריכים להיכלל במערכת זו. יש לקוות כי במרוצת הזמן יושג איזון בר-קיימא בין צרכים לאספקתם, אשר יאפשר לכוון את המאמצים לפיתוח סטנדרטים משופרים של טיפול, ובעקבותיהם ניתן יהיה להגיע לשביעות רצון רבה יותר בקרב העובדים, ולעורר צמיחה מתמשכת.

* * *

הרכיבים העיקריים של תכנון כוח-אדם מוד-גמים במודל ה"ג", וכפי שניתן לראות התיצע והביקוש הם שני הרכיבים העיקריים של תכנון כוח-אדם סיעודי.

רכיב התיצע כולל את המשאבים הקדם-תע-סוקתיים, מהם חיצוניים ומהם פנימיים. המש-אב החיצוני הוא עלייתם של אנשי מקצוע לישראל, גורם שאינו ניתן, למעשה, לשליטה מבחינה כמותית ואיכותית. מאידך, אופן קלי-טתם של העולים עשוי להיות גורם בעל הש-פעה מכרעת על היקפו של כוח העבודה בפו-על, על מהירות כניסתם של העולים לכוח זה לאחר הגיעם ארצה, ולמידת ההצלחה בה הם משתלבים בשירותי הבריאות.

ההעסקה, מתחום המשאבים הפנימיים, היא מקרב הישראלים הנכנסים לתכניות ההכשרה לסיעוד. בתחום זה יש להתייחס לגיוס המועמ-דים/ות, הכוונתם וברירתם; לגילוי המוקדם של "אנשים בסיכון" מבחינת הגשירה בפו-טנציה, ולטיפול המתאים למניעת הגשירה. לגורמים אלה השפעה רבה על הספקת כוח האדם, מבחינה כמותית ואיכותית, כאחד.

הכניסה לכוח העבודה משני המקורות האמו-רים — עלייה והכשרה — אינה לכשעצמה מבטיחה את הספקת השירותים. קיים גורם מכריע נוסף, והוא — המסגרת התעסוקתית. ניצול מתאים של העובדים על ידי ארגון יעיל, שירותי עזר ואספקה מתאימים, אפשרויות נאותות לביצוע הטיפול, כל אלה יכולים להג-ביר או להפחית, במידה משמעותית ביותר,

את התפוקה האמיתית של המועסקים. נוסף לאלה, עלול מורל העובדים — המושפע ממ-ניעים פנימיים, כגון: הזדהות עם השירות, אתגר אינטלקטואלי ו/או ריגושי, הערכה מצד עמיתים וממונים, הגשמה עצמית — לתת תוצאות רצויות, כאשר גם אחות "בינונית", הפועלת בתנאים קשים, יכולה לספק טיפול סיעודי ברמה נאותה.

מאגר אפשרי נוסף של כוח-אדם סיעודי המ-חייב בדיקה, הן האחיות הבלתי מועסקות בסיעוד. מרבית האחיות מפסיקות את העבו-דה בזמן כל שהוא במהלך הקריירה המקצוע-עית שלהן. הפסקה זו לצורכי לימוד, למשל, עשויה להיות חיובית ואף יזומה על ידי הגורם המעסיק, אולם מרבית ההפסקות קשו-רות בגידול משפחה, ובדרך-כלל קיימת חזרה לעבודה ולו חלקית, כאשר הילד הצעיר ביותר נכנס לגן הילדים. רק אחיות בודדות נוטשות את הסיעוד ועוברות לעיסוקים אחרים ומספר קטן פונות למקצועות אחרים.

הסיבות להפסקת העבודה או נטישתה, אורך ההפסקה והנכונות לחזור לעבודה, את כל אלה יש לחקור היטב ולהסיק מכך מסקנות מעשיות לפעולה. גורמים העשויים להשפיע על מאגר זה של כוח-אדם הם: קשר מתמיד של המוסדות עם האחיות העוזבות לתקופה קצרה, לימודי ריענון ועדכון לאותן אחיות שהפסיקו לתקופות ארוכות יותר, פיתוח אפ-שרויות ומתן תמריצים שיאפשרו לאחיות לחזור לעבודה. עם זאת, יש לזכור ששיעור מסוים של אחיות לא יוחזר אף פעם לכוח העבודה מסיבות טבעיות ונסיבתיות, כגון: בעיות חברתיות-משפחתיות, בריאות, פרישה, הגירה או הסבה מקצועית.

רכיב הביקוש, שהוא הרכיב העיקרי השני בתכנון כוח-אדם סיעודי, כולל שלושה חל-קים:

א. דרישות הקהילה ומה שהציבור מוכן להשקיע במאמצים ובמימון להשגתן;

ב. צורכי הקהילה, כפי שהם נקבעים על ידי

פורסמו, ואילו לשאלות אחרות ניתן לאסוף מידע מתוך משאבים אחרים; אולם רבות הן עדיין השאלות המחייבות מחקר נוסף.

א. מצאי כוח-אדם סיעודי

אחת הבעיות הקשורות באחיות המועסקות, נעוצה ברושם שנוצר בדבר קיומם של אי-שקט וחוסר שביעות רצון בקירבן. דעה זו זכתה לפרסום רב, וניתן להגיח שהיתה לכך גם השפעה מזיקה על גיוס מועמדות לסיעוד. במחקרים^{1,2} המעטים שנערכו בישראל, ואשר דנו בשביעות הרצון, נמצא כי האחיות מוטרדות בשל עומס העבודה המוטל עליהן והקשיים הטכניים בהם הן נתקלות בעבודתן; אעפ"כ, הן מעונינות להמשיך לעסוק בסייעוד. רמה גבוהה זו של מסירות ושביעות רצון בסיסית מן הסיעוד כמקצוע, מחייבת פעולה לשיפור תנאי העבודה, ובין היתר למתן תגמולים מתאימים, במגמה להגביר את שביעות הרצון. אולם המחקרים האמורים נגדי עו רק באורח שולי בבעיה זו של שביעות הרצון, ויש לכן צורך דחוף בעריכת מחקר מקיף בנושא זה, וכן בפרויקטים ניסויים, אשר בעזרתם ניתן יהיה לקבוע שיטות יעילות לשיפור איכותם של חיי העבודה במקצוע הסיעוד.

ממדי התחלופה בסיעוד אף הם דורשים בדיקה. להלן סוג השאלות הדורשות מענה: מהו שיעור התחלופה בענפי הסיעוד השונים, לפי אזורים גיאוגרפיים ובעלות על המוסדות? מהי העלות של גיוס והכנת מחליפים לתפקידיים המתפנים על ידי העוזבים? מדוע עובדי רות האחיות מסוג עיסוק אחד למשנהו? כיצד ניתן להפחית את שיעור התחלופה?

אנשי מקצוע מומחים, על בסיס של נתונים בדוקים;

ג. סדר הקדימויות להספקת שירותי הבריאות, שנקבע מבין הדרישות והצרכים האמורים.

משנקבעות הקדימויות, על המתכננים לבחון את השירותים הקיימים, כדי לקבוע מהם השירותים אותם יש להמשיך; אילו ניתן לצמצם או לבטל, וכן סוג השירותים — חדשים או משולבים — שיש לפתח.

על בסיס תכנון זה של שירותי הבריאות ניתן יהיה לקבוע את המספר והרמות של עובדי הסיעוד שיידרשו להפעלתם הנאותה. המפתח לתכנון מעשי של כוח-אדם הוא איזון ברי-קיימא בין ההיצע והביקוש, במצב המחייב הסתגלות דינמית. הנוסחה הבאה מדגימה רעיון זה: —

רכיבים של הספקת שירותי סיעוד קהילתיים

משאבי סיעוד (במאוזן עם) צרכים לשירותי סיעוד בקהילה

מפתח לנוסחה:

משאבי הסיעוד = כוח-אדם \times ניצול (הפקת תועלת)

כוח-אדם = מצאי + (תשומת — נשירה)

צרכים לשירותי סיעוד בקהילה = דרישות בקהילה + צרכים מוכרים ע"י אנשי מקצוע לפי סדר קדימויות.

בהתבסס על הנוסחה הנ"ל יעשה ניסיון להציג כמה מן הבעיות העיקריות הקשורות בכל אחד מן הרכיבים ולהציב שאלות, אשר, אם תיעננה, עשויות לספק את הנתונים הדרושים לתכנון כוח-אדם סיעודי. לכמה משאלות אלה ניתן מענה במחקרים שבוצעו ואשר ממצאיהם

1 צרמש, ר., ליבדיק, נ., גרוסברג, ל., "סקר אחיות בחדר ניתוח וחדר לידה", ת"א; הסתדרות העובדים הכללית, 1968.

2 Bergman, R., Shavit, N., Ditzian, I., Melamed, Y., "Worklife of the Israeli Registered Nurse", *International Journal of Nursing Studies*, 12(3): 135-170, Oct., 1975.

אם בין נשירה גבוהה והשכלה כללית נמוכה יותר, וכתוצאה מכך הועלו דרישות ההשכלה לכניסה לבתיה"ס לאחיות. לאחרונה נערך מחקר⁷, שהצביע על נשירה גבוהה מקרב תלמידות — עולות חדשות. כתוצאה מכך נעשים מאמצים מיוחדים לטיפול קבוצות אלו. נמצא גם שתלמידות מיבשות המוצא אסיה-אפריקה וממעמד כלכלי-חברתי נמוך הן "קבוצות סיכון"⁸. מידע מדויק אודות האפ-יונים האישיים והדמוגרפיים של תלמידות בבתייה"ס לאחיות נמצא בסדרת סקרים ש-נערכו על ידי המוסדות השונים מאז אמצע שנות ה-50. היות והחומר נמצא ביחידת האחיות במשרד הבריאות, בטופסי ההרשמה לבתיה"ס, ניתן, בכל עת, ללקטו ולנתחו.

למעשה, לא קיימת תכנית-אב רשמית לחינוך לסיעוד, דבר המקשה על תכנון לטווח ארוך. בתחום הכשרת כוח-אדם סיעודי, לכל מוסד — משרד הבריאות, קופ"ת, "הדסה", הסתדרות האחיות ואחרים — תפיסה שונה במקצת על צורכי המדינה ועל מקומו הוא בהענות לצרכים אלה. תכנית-אב עשויה לתת כיוון לקביעת סוג, מספר, גודל וחלוקה יחסית, של תוכניות חינוך בסיסיות ועל-בסיסיות לסיעוד, כמו גם לפיתוח סגל הוראה ומתקנים שיענו על הביקוש.

כפי שכבר צוין לעיל, משמשת העלייה משאב כוח-אדם סיעודי חשוב: כ-200 אחיות עלו מדי שנה עד 1970 מארצות שונות; במרוצת השנים 1971—1973 עלה מספרן הכולל של האחיות העולות, בכללן רבות מבריה"מ, וב-

בתחום היצע כוח האדם נראה, כי המחסור הנראה לעין באחיות מוסמכות דווקא, היא בעיה רצינית. מחסור זה בא לביטוי באי-מילוי של משרות וכן במילוי תפקידים מק-צועיים על ידי אחיות מעשיות (אחות יחידה הפועלת בכפר או במושב קטנים).

אחד המחקרים⁹ הצביע על שיעור פוחת של מועמדות בכוח לבתיה"ס לאחיות מוסמכות מקרב האוכלוסיה הכללית, והשאלה המתעוררת בקשר לכך היא — מהי יעילותן של השיטות הנקוטות לגיוס מועמדים? וייס⁴ מצאה שתעמולה באמצעי התקשורת ההמוניים, בהם השתמשו בשנת 1969, היתה בעלת השפעה מעטה בלבד. חקירת שיטות הברירה של מועמדות⁵ העלתה, כי תעודת בגרות היתה הגורם הטוב ביותר המנבא הצלחה, ואילו מבחנים פסיכולוגיים נמצאו כמהימנים פחות מן המצופה.

אוניברסיטת תל-אביב, משרד הבריאות ו-קופ"ת תכננו מחקר מקיף במטרה לאסוף נתונים על מספרי המועמדים/ות, שיטות ו-משאבים המשמשים לברירתם, וכושר הקליטה של בתי הספר.

נושא אחר שנחקר רבות⁶ הוא נשירת תלמי-דות מן המסגרות החינוכיות השונות לסיעוד. בנושא זה קיים מעקב שוטף ביחידת האחיות במשרד הבריאות. הממצאים הצביעו על מת-

3 לשם, ר., כוח אדם סיעודי: ביה"ס לאחיות, ירושלים: משרד העבודה, היחידה לכוח אדם, 1966.
4 Wiess, O., Calo, D., "Motivation of Acceptable Applicants to Schools of Nursing in Israel, 1969", *International Journal of Nursing Studies*, 7(2): 135-151, 1970.

5 Bergman, R., Edelstien, A., Rottenberg, A., Melamed, Y., "Psychological Tests: Their Use and Validity in Selecting Candidates for Schools of Nursing in Israel", *International Journal of Nursing Studies*, 11(2): 85-109, 1974.

6 לשם, ר., שם.

7 רוטנברג, א., "נשירה בבי"ס אחד לאחיות מוסמכות 1968-74", עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב, 1975.

8 Bergman et. al., *Psychological Tests*, op. cit.

1972—1973 הגיע מספרן של האחרונות לכדי 600 בשנה.

קליטתן של אחיות עולות היתה עד 1971 בעיה אנושית-אישית בעיקרה. המספר הגדול של עולות מבריה"מ וההבדלים הניכרים בכשרתן המקצועית ובהשקפותיהן על הסי-עוד, חייבו גישה כוללנית יותר. המודעות הגוברת לבעיות הקליטה כיוונה השקעת משאבים נוספים בין היתר ללימודי השלמה לאחיות, ולהעסקת אחיות-יועצות ומדריכות על ידי המוסדות. כן עובדו תכניות מעקב על ידי יחידת האחיות במשרד הבריאות, ומחקר שנערך ב-1972—1973* תאר את אוכלוסית האחיות העולות מבריה"מ ואת תהליך קליטתן המקצועית. שאלות רבות הנוגעות לתהליך הקליטה מחייבות עדיין בדיקה, במגמה לייעל את ניצולן של משאב כוח-אדם זה. כמה מן השאלות עשויות להיות כדלקמן: מהם מאפייני האחיות-העולות מארצות שונות? מהן מגמות העלייה? מה מידת מהימנות התייעוד המוגש? מהו טיב המעקב אחר משלימי ההכשרה ושיטות שילובן של האחיות-העולות במערכות העבודה?

משאב כוח-אדם, העשוי לתרום רבות לטיפול הסיעודי, ניתן למצוא בין אלה שאינם מקצועיים, אך יכולים לשחרר אחיות מפעילויות לא-סיעודיות או מתפקידי סיעוד פשוטים. אנשים אלה מצויים בשני-תחומים עיקריים: בתחום המועסקים על ידי שירותי הבריאות — עובדי עזר, פקידות, שליחים וכדומה, ובתחום העוסקים בפעולות השונות שלא על מנת לקבל שכר — מתנדבים למיניהם, מטופלים ומשפחותיהם.

שירותי הסיעוד והמינהל הכללי במוסדות הבריאות, צריכים במשותף לטפל בבעיות הקשורות בקבוצה הראשונה: הגדרת התפקידיים לעובדים השונים, פיתוח סולמות קידום,

גיוס, הכשרה ופיקוח. כל אלה יכולים ליצור קבוצת עובדים יציבה, יעילה ומונעת היטב, שתהווה חוליה במערכת הטיפול בחולה. הנסיגות הוכיחו, כי המתנדבים למיניהם — נשות י.ע.ל., השירות הלאומי, ודומיהם — אם הם מאורגנים בצורה יעילה — יכולים להוסיף תרומה חשובה להיקפם ולאיכותם של השירותים, ובעיקר לאלה המשפרים את רווחת המטופלים.

מטופלים ומשפחותיהם, המונעים על ידי השינויים לענות על צורכיהם הבריאותיים, יכולים, לעתים קרובות, ליטול על עצמם חלק ניכר מן הטיפול האישי, אם יקבלו הכוונה, הדרכה ופיקוח מתאימים. על האחיות להכיר במשאב זה של כוח-אדם כתשומה מיידית ולטווח רחוק, להעריכו ולפתחו.

ג. נשירה

"אמת מקובלת" המצוטטת לרוב היא, שאחיות מוסמכות נוטשות את הסיעוד ועוברות לתחומי עיסוק אחרים. מיתוס זה נחקר בארצות אחרות ובארץ^{10, 11}. הממצאים מצביעים על כך שיותר משלושה רבעים מכלל האחיות המוסמכות שסיימו את חוק לימודיהן בארץ והן חיות בה, המשיכו לעבוד בסיעוד. אולם יש עדיין צורך במחקרים הנוגעים לאחיות המעשיות ולעובדי העזר, כדי שהתמונה על תחזיות ותכנון כוח האדם תהיה שלמה יותר. כן דרושים מחקרים במטרה ללמוד את התנאים אשר יעודדו אחיות, העובדות חלקית, לחזור לעבודה מלאה. נשקלת האפשרות לערוך מחקר בנושא המניעים החיוביים להישאר ארוט בסיעוד, גישה העשויה לתת כיוון חשוב לקראת שיפורם של תנאי העבודה במקצוע זה.

9 ברגמן, ר. גריף, ל. דיציאן, י. טל, ז. מלמד, י. רון, ר. קליטת אחיות עולות מבריה"מ, ת"א: אוניברסיטת תל-אביב, 1974.

10 Knopf, L., "Debunking a Myth", *American Journal of Nursing*, 74(8): 1460-1470, 1974

11 Bergman et. al., *Worklife*, op. cit.

ד. ניצול יעיל של כוח-האדם

אחת הבעיות העיקריות של הסיעוד, במרבית הארצות בעולם, היא ניצול בלתי יעיל של כוח האדם. לפי האומדן ניתן להגדיל את פוטנציאל כוח האדם הסיעודי ב-50% אם יאפשרו לאחיות לפעול ברמת כישוריהן הגבוהה ביותר. הגורמים התורמים לאי-ניצול זה הם חומריים אנושיים.

ארכיטקטורה לא יעילה, מחסור באספקה, צפיפות יתר וכד', גורמים לכך שזמן סיעודי יקר מתבזבז על חיפוש אחר חומרים נדרשים; זמן ומאמץ הולכים לאיבוד בשל המרחקים שיש לעבור או ההכרח להפעיל ציוד בסביבה צפופה. גורמים אנושיים נובעים מן האחות עצמה, אשר לעתים מרובות אינה מוכנה ל"יותר" על פעולות היכולות להתבצע ע"י אחרים, בעלי הכשרה פחותה או שונה משלה. יתכן אף שהאשם במינהל הסיעודי — הצבה בלתי מתאימה של האחיות ליחידות השונות; סידורי עבודה בלתי הולמים וארגון לקוי של הטיפול, הם בין הגורמים הפועלים כנגד הניצול היעיל של כוח האדם. מן הראוי לציין, כי הטלת תפקידים מעבר לכושרה של האחיות הוא דבר מסוכן, בה בשעה שאי ניצול כשריה גורם לבזבוז ולדמורליזציה.

בחקר פעילויות בסיעוד אשר נערך במדגם של מחלקות פנימיות וכירורגיות בישראל נמצא ש-40% מזמנה של האחיות המוסמכת ו-55% מזמנה של האחיות המעשית הושקעו בעבודה שונה מזו שלקראתה הוכשרו.¹²

קושי נוסף הוא בקביעת צורכי כוח האדם הסיעודי — אחיות, על רמותיהן השונות — הנדרשות ליחידות הטיפוליות השונות. מחקר

ומינהל יכולים לספק מודלים ונוסחאות, אולם את אלה יש להתאים לכל יחידה בודדת, ולעיתים לשנותם בתוך היחידה במגמה לענות על צרכים משתנים. בישראל נערכו מספר מחקרים בתחום זה בעשור האחרון, ובין השאר הפרויקט של הלוי ורון, אשר התאימו שיטה לסיווג חולים במחלקות פנימיות מתוך התייחסותם למידת הזדקקותם לשירותי הסיעוד.¹³ במחקר אחר הגיעו לנוסחה הכוללת את הזמן הדרוש לצורכי היסוד של החולה ולצורכי ארגון היחידה עבור חולים במחלקות שונות.¹⁴

בדו"ח שהופיע לאחרונה על ידי ועדת הג' דלסמן¹⁵, נותחו היקפם ורמתם של עובדי הסיעוד, הדרושים עפ"י סיווג החולים, להפעיל את היחידות שבבתי"ח הממשלתיים הכלליים. הממצאים מצביעים על מחסור הקיים בעיקר באחיות מוסמכות וכן מחסור בעובדי עזר, לעומת עודף, יחסי, באחיות מעשיות. על פי הנוסחאות שנתקבלו — המבוססות על ממצאי מחקר גולדוסר — וכן על פי חוות דעתם של מומחים, ניתן בקלות לחשב את צורכי כוח-האדם הסיעודי בשעת הצורך. דו"ח זה זכה לתשומת לב רצינית מצד הממשלה וכתוצאה מכך קיימת נטייה להגדיל את תקציב כוח האדם הסיעודי בבתי"ח.

ה. דרישות לשירותי סיעוד בקהילה

דרישות לשירותים באות לביטוי בניצול שיטתי יותר של קיימים או באמצעות מתן ביטוי להן על ידי בודדים ו/או קבוצות מאורגנות. אחת הבעיות המרכזיות בתחום זה בשירותי הסיעוד היא אי הבהירות באשר לניצול יתר או

12 ברדוב, נ., חקר פעילויות בסיעוד בישראל, ירושלים: יחידת האחיות, משרד הבריאות, 1966.
Halevi, H., Ron, R., "Medical Patient/Nurse Dependency in Israel", *Journal of Advanced Nursing*, 1(1), Jan., 1976

14 גולדוסר, מ., וחבריו, נתוני יסוד כוח אדם סיעודי בבתי חולים, תל-אביב: המכון לפירון העבודה והייצור, 1971.

15 הנדלסמן, מ., וחבריו, כוח אדם סיעודי בבתי חולים כלליים, ירושלים: משרד הבריאות, 1975.

מועט של שירותים מסוימים העומדים לרשות הקהילה.

הציבור הישראלי נחשב, בדרך-כלל, למשתמש בשירותי בריאות מעל למקובל. לדוגמא: כ-9 ביקורי מרפאה לנפש לשנה, בהשוואה ל-4.4 באנגליה¹⁶.

דוגמא זו מצביעה על ניצול יתר, כביכול, אך לא נחקרה עדיין השאלה — האם ממצאים אלה מייצגים את הציבור בכללו, או שמא קיימות קבוצות באוכלוסיה שאינן מגיעות לניצול מספיק של אותם שירותים. כמו כן נשאלת השאלה — מהן הסיבות ל"ניצול יתר" זה? האם הדבר נובע מדרישות הלקוחות או שמא זו תוצאה של יצירת תלות-יתר מצד המטפלים? יתכן אף שניצול היתר נובע מאי היענות לצרכים הסמויים, כמו: המיכה נפשית או הדרכה.

אילו היו מודדים את הדרישות האמיתיות של האוכלוסיה לשירותי הבריאות או הסיעוד, ניתן היה לנקוט עמדה לגבי ההיענות לדרישות אלו, שיימצאו תואמות את הצרכים, וכן להדריך את האוכלוסיה לדרוש פחות, או בהתאמה, לצרכים הקיימים.

7. צרכים מוכרים על ידי אנשי המקצוע

נוסף לדרישות המובעות על ידי צרכני הבריאות, קיימים צרכים המזוהים ומוכרים כהכרחיים על ידי אנשי מקצוע שונים בתחומי הבריאות. קביעת צרכים אלה נעשית בדרך כלל על בסיס של סטנדרטים מוסכמים, ו/או בדיקה של מצב בריאות הקהילה. בשטחים מסוימים מצויים סטנדרטים, חלקם עודכן וחלקם קם עדיין מחייב עדכון, ובעיקר קיים צורך להדגיש את התחומים הפסיכו-סוציאליים והנפשיים-חינוכיים.

בתחומים שונים נעשתה הערכה של הצרכים, ונמצא לעתים קרובות, כי שירותים מסוימים חסרים כדי לענות על צרכים אלה, או ששירותים מסוימים לא מילאו את הדרוש. אולם אלה היו רק סקרים מקומיים ומוגבלים בנושאי איהם, ועל כן יש צורך בעריכת מחקר מקיף יותר.

ז. סדר קדימויות

תוצאה צפויה של מחקר מקיף אשר יצביע על הדרישות האמיתיות של האוכלוסיה — מזה, והצרכים המוכרים ע"י אנשי מקצוע — מזה, תאפשר קביעת סדר קדימויות להספקת השירותים, וזאת בניגוד למצב המקובל לעתים קרובות מדי, לפיו נקבעות הקדימויות על ידי מצבי לחץ ומשבר, ואין הן פרי תכנון מבוסס על ניתוח.

סדר הקדימויות ישמש לא רק בסיס לקביעת תוכן השירותים וסוג העובדים הנדרשים להספקתם, אלא גם להכשרת עובדים אלה, לרבות אחיות, במסגרות הארגוניות אשר בתוכן הן פועלות. יש לשאול — האם חינוך לסיעוד אכן מכין את האחיות להכיר בצרכים ולהתאים או לפתח תכניות, בהתאם לשינויים בצרכים אלה? האם המינהל בסיעוד מעודד ומאפשר את הגמישות הדרושה לכך. שאלות אלו ואחרות דורשות מענה, אותו יש לחפש אצל הצרכנים ואצל מספקי השירותים, בכל הרמות, כמו גם אצל קובעי המדיניות.

סיכום

בארצות רבות ניתן להשיג את הנתונים הדרושים עבור "ביקוש" מדו"חות ממשלתיים ומוסדיים אחרים, אולם רק לעתים רחוקות מצוי מידע מעודכן ומהימן אודות הסיעוד

16 העזרה הרפואית, ספטמבר, 1971. ת"א: מח' המחקר, מרכז קופת-חולים.

עצמו. אחת המשימות הראשונות של מתכנני הסיעוד היא על כן לפתח מערכת מידע יעילה שתאסוף, תנתח, תפרש, תאגור, תנצל ותפיץ, באורח קבוע, נתונים אודות חינוך לסיעוד (מועמדות, תכניות, סגל הוראה, נשירה, בוגרות) ואודות כוח העבודה (עובדים בפועל ובכוח, על פי מאפייניהם, משתני תעסוקה, תחלופה).

בארץ נערכו, כאמור, מחקרים שונים הנוגעים לכוח-אדם סיעודי על ידי מוסדות בריאות או מערכות אקדמיות. נוסף לכך הוקמו כמה ועדות במטרה לסקור את המצב, ונערכו נסיונות ראשוניים ליישום התוצאות במערכות החינוך והשירות הסיעודיים.

ממצאי מחקרים רבים הוכחו כבעלי ערך רב ;

אולם לרוב נערכו מחקרים אלה כתגובה לצורך מסוים של מוסד זה או אחר או מתוך העניין של המשקיעים בהם, ועל כן אין הם מתלכדים לתכנית-אב כלשהי.

נותרו עדיין פערים רבים, לעתים בסוגיות חשובות, המעכבים תכנון כוח-אדם סיעודי מקיף. לאחרונה, ובפרט בשנתיים האחרונות, גברו העדויות המצביעות, כי מוסדות ממלכתיים ובריאותיים עיקריים מכירים בעובדה, כי תכנון מקיף של כוח-אדם סיעודי הינו חשוב והכרחי, ואינו ניתן לדיחוי נוסף.

יש לקוות כי המאמצים שהוחל בהם יוגברו, כי בעקבותיהם תפותח גישה קונצפטואלית לבעיה, וכי התוצאות תהיינה משביעות רצון ותכליתיות בעתיד הלא רחוק.

"אל יחלך אדם באמצע הדרך,
מפני שמלאך המוות מהלך
באמצע הדרכים" (בבא קמא ס').

נפגעי תאונות דרכים - בעיות ופתרונות

מאת ד"ר אריה ניצן *

5,000 נפגעים בשנה, מהם כ-200 הרוגים. במשך השנים 1965—1969 נפגעו כ-16,000 איש, מהם 370 הרוגים, ובשנת 1974 עלה מספר הנפגעים ל-21,500, מהם 700 הרוגים. הבעיה היא, מבחינות מסוימות, אף קשה יותר מזו של תאונות העבודה, בהן מספר הנפגעים מתקרב אמנם למאה אלף, אך מספר ההרוגים אינו עולה על 200, ומהם מחצית לערך הם נפגעי תאונות דרכים.

רקע
בעית הנפגעים בתאונות דרכים — מבעיותיה הכלכליות והסוציאליות של תקופתנו — הולכת ומחמירה בישראל. עם גידול האוכלוסיה וריבוי כלי הרכב, עלה באורח מתמיד מספר התאונות ומספר הנפגעים. בתקופת השנים 1951—1954 היו במוצע

לוח 1: נפגעי תאונות דרכים בשנים 1951—1974 *

1974	1971	ממוצע שנתי			
		1965-1969	1960-1964	1951-1954	
מספרים מוחלטים					
21,555	21,006	15,860	12,793	5,188	סה"כ
716	623	371	257	199	הרוגים
3,376	3,753	2,675	2,165	1,273	פצועים קשה
17,463	16,630	12,814	10,371	3,716	פצועים קל
שיעורים ל-100,000 תושבים					
639	684	583	558	332	סה"כ
21	20	14	11	12	הרוגים
100	123	98	94	79	פצועים קשה
518	542	453	231		פצועים קל

* שנתון סטטיסטי לישראל 1975, ע' 514.

* מנהל היחידה למחקרים מיוחדים, המוסד לביטוח לאומי.

עריכת השוואה בין תאונות הדרכים בישראל לבין אלה שבארצות אחרות אפשרית בכמה דרכים. המקובלות שביניהן:

א. השוואה בשיעור התאונות (מספר התאונות עם נפגעים) ל-1,000 כלי רכב.

ב. השוואה בשיעור התאונות למיליון ק"מ נסיעה.

בשתי דרכים אלה נמצא, כי השיעור גבוה יותר בישראל מאשר בארצות רבות אחרות. הנתונים שפורסמו ע"י International Road Federation, Washington, U.S.A. כי שיעור התאונות עם נפגעים לאלף כלי רכב, היה בשנת 1972 (לגביה פורסמו נתונים אחרונים) גבוה יותר בישראל (עם שיעור 46.7) מאשר ברוב הארצות (בריטניה — 17.4, איטליה — 11.3, צרפת — 12.1, מערב גרמניה — 20.0), ולמעשה רק בארצות כמו ציילון (100.8), ירדן (142.3) וסוריה (73.0) היה שיעור התאונות גבוה יותר.

תוצאות דומות מתקבלות תוך השוואה לפי מיליון ק"מ נסיעה. בישראל היה שיעור התאונות עם נפגעים בשנת 1972 — 2.1 לעומת 1.6 באיטליה, ו-1.3 בצרפת, בריטניה וגרמניה המערבית.

מול ההתפתחות המוטורית-טכנולוגית, שחלה במשך השנים, לא נסתמנה התפתחות מקבילה בשטח התחוקתי והסוציאלי בנושא זה. במשך שנים רווחה אצלנו, וברוב הארצות, ההשקפה, כי הפיזויים לנפגעי תאונות הדרכים צריכים לבוא ממקורותיהם של בעלי הרכב עצמם, וכי ל"עקרון האשמה" של הפוגע, נודעת חשיבות רבה, וזאת בניגוד לתאונות עבודה, למשל, בהן האחריות המוחלטת לנפגעים, בדרך לעבודה וממנה, מוטלת על המעביד, ואין צורך בהוכחות לאשמתו.

קיום "עקרון האשמה" (התרשלות) כיסוד ל-אחריות הנזיקית, גרם לכך, שחלק ניכר מבין הנפגעים נותר ללא פיצוי, או פיצוי קטן יחסי, וזמן רב עבר עד שתזכאים לפיצוי זכו לקבלו.

לאחרונה החלו מתעוררות בעולם מחשבות חדשות לגבי הסדרי הפיזויים המקובלים, ומומחים רבים שחקרו ודנו בבעייה זו נוטים יותר ויותר לנטוש את עקרון ההוכחה של אשמת הפוגע כתנאי לזכאות הנפגע לקבלת פיצויים².

בעיה אחרת היא דרך קבלתם של הפיזויים. כיום מקבל הנפגע את הפיזויים לאחר דיון ממושך ובתורת סכום כולל ולא בצורת חש"לום עיתי (חודשי), כנהוג, למשל, בביטוח הלאומי לגבי נפגעי עבודה. דרך זו אינה מביטיחה לנפגע, וביחוד לבעל ההכנסה הנמוכה, הכנסה שוטפת סדירה, והוא עלול ליפול למעמסה על הציבור.

גם בישראל הוקדשה בשנים האחרונות תשומת לב ניכרת לבעייה זו של נפגעי תאונות הדרכים. בין היתר ראוי לציין את הוועדה הבינמשרדית, שמונתה על-ידי שר המשפטים ושר העבודה, ואשר בראשה עמד היועץ המשפטי לממשלה דאז, מר מ. בן-זאב. ועדה זו הגישה את מסקנותיה ב-1966, והעיקרון שהונח ביסוד הצעותיה היה קביעת אחריות מוחלטת של הנוהג ברכב שגרם לתאונה כלפי הנפגע, וקביעת המוסד לביטוח לאומי כמבטח של גורם התאונה. בדרך זו הובטחה גימלה לכל מי שנפגע בתאונות דרכים, מבלי שיהא צורך להוכיח, כי התאונה נגרמה דווקא בשל רשלנותו של הנוהג ברכב. שיעור הגימלה צריך היה להיקבע בדומה לגימלת נפגעי עבודה — על יסוד הפסד כושר ההשתכרות של הנפגע.

1 ראה: "תאונות דרכים עם נפגעים 1973", חלק 1, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, ירושלים, עמ' 10.
2 Keeton, R. & O'Connell, J., *Basic Protection for the Traffic Victim*; Little, Brown and Co., Boston, Toronto, 1965.
.Elliot, D. W. & Street, H., *Road Accidents; Law and Society*; Penguin Books, 1968

אחד המקורות החשובים לנתונים הוא מחקר מקיף על הסדרי הפיצויים ושיקומם של נפגעי תאונות דרכים, שנערך ע"י כותב מאמר זה מטעם המוסד לביטוח לאומי, ובמימון השירות השיקומי והסוציאלי של ממשלת ארה"ב.⁴

המחקר בוצע בשנים 1972—1974 והתייחס למדגם של כאלף נפגעי תאונות דרכים בשנת 1966, אשר לגביהם ניתן היה לשער, כי סיימו את כל התהליכים הקשורים בפיצויים ובי-שיקום. החומר עובד לפי 3 קטגוריות: הרוגים, נפגעים קשה (אשר לפי הגדרת הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה אושפזו בבית-חולים בעקבות הפגיעה, לתקופה של 6 ימים או יותר) ונפגעים קל.

פיצויים ותהליכי קבלתם

נמצא, כי בעקבות החוק הקיים, אחוז גבוה של נפגעים לא קיבל כל פיצויי נזיקין מחברות הביטוח.

רק 54% מן הפצועים קשה ו-46% ממשפחות ההרוגים קיבלו פיצויים עד מועד הסקר; בין הפצועים קל, האחוז היה נמוך יותר, כפי שמראה הלוח הבא:

לוח 2: הנפגעים לפי חומרת הפגיעה וקבלת הפיצויים (אחוזים)

הרוגים	פצועים קשה	פצועים קל	
100	100	100	סה"כ באחוזים
56	54	44	קיבלו פיצויים
41	43	56	לא קיבלו פיצויים
3	3	—	עדיין בהליכים משפטיים

חלק גדול מהנפגעים אף לא הגיש דרישה לפיצויים מתוך הנחה שאינו זכאי להם. אכן, בין אלה שהגישו דרישה לחברות הבי-

ועדה אחרת בנושא זה היתה הוועדה הבינ-משרדית שמינה שר המשפטים בשנת 1971, בראשותו של שופט בית המשפט העליון, מר צ. ברנזון, ואשר עליה הוטל להעלות הצעות לפישוט ולשיפור התהליכים בתביעות נזיקין. גם ועדה זו הציעה לשנות את השיטה המחייבת הוכחת אחריותו של המזיק בתאונת דרכים, ולהנהיג במקומה את שיטת האחריות המוחלטת ללא אשמה. חלק חשוב בדו"ח הוועדה נסב על הפרוצדורה המשפטית בתביעות נזיקין ועל הצורך בשיפורים בשטח זה. חוקרים שונים בישראל עמדו גם הם על הליכויים בהסדר הקיים ועל התוצאות השליליות של שיטת הפיצויים הקיימת, ואף הציעו רפורמות מרחיקות לכת בנדון.⁵

ממצאים בסיסיים מתוך סקר נפגעי תאונות דרכים

גורמים שונים, וביניהם המוסד לביטוח לאומי, גילו ערנות לבעיית נפגעי תאונות הדרכים, וכדי להעריך את חומרת הבעיה, ריכז המוסד חומר סטטיסטי רב בנושא הנדון, שהובא גם לידיעתן של הועדות השונות.

יתר על כן, אצל רבים ממקבלי הפיצויים היו סכומיהם נמוכים מן ההפסדים שנגרמו, וזאת בגלל העיקרון של "אשמה תורמת".

3 ראה למשל: אנגלרד י., ההסדר לפיצוי נפגעים בתאונות דרכים, המכון למחקרי חקיקה ולמשפט השוואתי, הפקולטה למשפטים, ירושלים, 1972.

4 Nizan A., *Compensation and Rehabilitation Procedures and their Impact on the Rehabilitation of Road Accident Victims in Israel*, Jerusalem, 1975.

טוח, אחוז יחסי גבוה קיבל פיצויים והוא היה גבוה יותר בין אלה שפגיעתם לא היתה חמורה (90% מבין הפצועים קל שפנו בדרישה, 80% מבין הפצועים קשה ו-75% מבין ההרוגים), וזאת בגלל הנטייה של חברות הביטוח ושל הנפגעים להשיג פשרה, כאשר סכום הדרישה לא היה גבוה. הפיצויים נתקבלו בדרך כלל זמן רב לאחר הפגיעה, ובממוצע ארך הדבר 18—19 חודשים

אצל הפצועים קל, ו-25—27 חודשים אצל הפצועים קשה ומשפחות ההרוגים. חלק ניכר מבין הפצועים קשה (18%) ומשפחות ההרוגים (21%) נאלצו לחכות אף 4 שנים ויותר עד קבלת הפיצויים.

ברור, כי המתנה ארוכה לפיצויים והעדר הכנסה שוטפת, גרמה לקשיים כספיים רבים לחלק גדול מהנפגעים.

לוח 3: הנפגעים לפי חומרת הפגיעה והתקופה שבין הפגיעה לקבלת הפיצויים (באחוזים)

התקופה שבין הפגיעה לקבלת הפיצויים (חודשים)	פצועים קל	פצועים קשה	הרוגים
ס"כ באחוזים	100.0	100.0	100.0
פחות מ-6 חודשים	22.4	13.1	12.1
6—11 חודשים	19.5	20.6	21.2
12—23 חודשים	25.5	22.9	24.0
24—47 חודשים	28.0	25.8	21.2
48 ויותר חודשים	4.6	17.6	21.5
מספר חודשים ממוצע	18—19	25—26	26—27

ניתוח המקרים בהם לא נתקבלו פיצויים מראש, כי בתלקם הגדול כלל לא הוגשה דרישה לחברות הביטוח; חלק, אמנם, הגיש דרישה

לחברות הביטוח, אך לא קיבל פיצויים ולא נקט צעדים נוספים לקבלתם, וחלק הגיש תביעה לבית-המשפט, אך לא קיבל פיצויים.

לוח 4: הנפגעים שלא קיבלו פיצויים לפי שלבים שונים של אי-קבלה

השלבים	פצועים קשה	הרוגים
ס"כ באחוזים	100	100
לא הגישו דרישה לחברות הביטוח	76	60
הגישו דרישה ולא נענו, אך לא פנו לבית-משפט	16	10
פנו לבית-משפט, אך לא קיבלו פיצויים	8	30

אמצעי קיום לאחר התאונה

בעיית אמצעי הקיום לאחר התאונה היא, ללא ספק, חמורה ביותר נוכח העובדה, כי ברוב המקרים ההכנסה מעבודה היא מקור הקיום

העיקרי, וזו צומצמה או הופסקה כתוצאה מן התאונה.

שלושה חודשים לאחר התאונה, נזקקו כמחצית מבין הנפגעים קשה למקורות אלטרנטיביים

טיביים להכנסה שאיבדו מחמת אי-כושרם לעבוד, וכשליש נזקק עדיין למקורות הכנסה אלטרנטיביים שנה לאחר הפגיעה.

יש לזכור כמובן, כי שיטת הפיצויים הקיימת, המנוהלת ע"י חברות הביטוח, נותנת לנפגע מענקים המשולמים זמן רב לאחר התאונה. לכן, הנפגע נשאר בלי אמצעים שיכסו את הוצאותיו המיידיות בין תקופת הפגיעה לבין קבלת הפיצויים (שיטה אחרת נהוגה כידוע בביטוח לאומי ובמשרד הבטחון, בהם התש-לומים עתיים). נפגעים שלא היו זכאים לדמי מחלה מן המעביד או לגימלה מן הביטוח הלאומי, נאלצו להוציא מחסכונותיהם או לק-חת הלוואות, או נזקקו לתמיכת המשפחה. חלק מהנפגעים (4%) נהפכו למקרי סעד כתוצאה מהתאונה.

הסכומים שנתקבלו *

רוב הנפגעים קל שזכו לפיצויים, קיבלו סכומים נמוכים: כמחצית מהם קיבלו נטו פחות מ-1,000 ל"י; ורק 9% קיבלו 5,000 ל"י או יותר.

התפלגות שונה נמצאה בין אלה שנפגעו קשה: 36% מבין מקבלי הפיצויים בקבוצה זו קיבלו עד 2,000 ל"י; 22% קיבלו בין 2,000 ל-5,000 ל"י; 19% בין 5,000 ל-10,000 ל"י; ו-23% מעל 10,000 ל"י.

בשתי הקבוצות נמצא מתאם חזק בין סכום הפיצויים לבין דרגת הנכות, וכמצופה קיבלו בעלי דרגות נכות גבוהות סכומים גבוהים יותר מן האחרים.

אשר לקבוצת הנפגעים, שפגיעתם נסתיימה במוות, הרי הפיצויים למשפחותיהם היו גבוהים יותר מאשר בשתי הקבוצות האחרות: 31% קיבלו פיצויים בגובה של 5,000 עד 10,000 ל"י, ושליש קיבל סכומים של 10,000 ל"י ויותר.

למצב הסוציו-כלכלי נודעת השפעה על גובה הפיצויים. בין הנפגעים קשה, לדוגמא, נמצא כי המשתייכים לשכבה סוציו-כלכלית גבוהה יותר, קיבלו סכומים גבוהים יותר מן האחרים, דבר המוסבר בחלקו מהכנסתם (לפני הפגיעה) הגבוהה יותר של הנפגעים ממעמד זה, המה-וים את אחד הגורמים הקובעים במידה ניכרת את גובה הפיצויים. עם זאת נראה, כי הנפגעים המשתייכים לשכבות הנמוכות מבחינה סוציו-כלכלית, התקשו להתגבר על התהליך הארוך והמסובך הכרוך בהשגת הפיצויים. יתכן גם, כי קשיי קומוניקציה והבנת הפרוצ-דורה ריפו את ידיהם להמשיך להתמודד למען השגת פיצויים גבוהים יותר. אגב, בהשוואה שנעשתה בין הסכומים (המתוונים) ששולמו על-ידי הביטוח הלאומי, ועל-ידי משרד הבט-חון, לבין הסכומים ששילמו חברות הביטוח לקבוצות נפגעים בעלי אחוז נכות דומה, הסתבר, כי הראשונים שילמו בדרך-כלל סכומים גבוהים יותר, מה עוד שלא נכללו בהם גימלאות בעין, כגון שיקום ועוד.

השימוש בכספי הפיצויים

מרבית מקבלי הפיצויים השתמשו בכספי ה-פיצויים, במלואם או בחלקם, להחזרת חובות. 68% מן הנפגעים קשה ו-66% ממשפחות ההרוגים, השתמשו בכספם להחזרת חובות שהצטברו בעקבות התאונה. אחוז גבוה זה נובע, כמובן, מן המצב הכספי הקשה בו מצאו את עצמם נפגעי תאונות הדרכים.

שימוש אחר בכספים נועד להטבת רמת הח-יים: 30% מן הנפגעים קשה ו-19% ממש-פחות ההרוגים השתמשו בחלק מסכומי הפי-צויים למטרה זו.

השימוש בפיצויים ליצירת מקורות הכנסות עיתיות לעתיד, היה מוגבל: רק 4% מן הנפגעים עים קשה השקיעו כספים או חסכו סכומים מעל 20,000 ל"י, ועוד 12% — סכומים

5 חיות והפיצויים שולמו בתקופות זמן שונות, הם חושבו לאחר מכן לפי הערך של שנת 1970.

קטנים יותר. בין משפחות ההרוגים, אחוז החוסכים או המשקיעים מכספי הפיצויים, היה גבוה יותר והגיע לשליש ממקבלי הפיצויים בקבוצה זו.

אגב, בגין התאונה היו לנפגעים הוצאות מיותרות רבות. ההוצאה הרפואית העיקרית היתה עבור אישפוז (שאינו מכוסה כידוע ע"י קופ"ח במקרה של תאונת דרכים): 44% מן הנפגעים קשה דווחו על הוצאה זו. ההוצאה העיקרית הקשורה עם קבלת הפיצויים הוקדשה לשכירת עורכי דין: למחצית הנפגעים קשה שהגישו דרישה לפיצויים היתה הוצאה כזו.

שיקום הנפגעים

במחקר זה נבחן השיקום משני היבטים: הרפואי והמקצועי.

בגלל הקושי הכרוך בהגדרות אופרטיביות לשיקום רפואי, הסתפקנו בתיאור הפגיעה, וכן בהערכה לחומרת המוגבלות והשוואתה כושר הפיסי של הנפגע, מיד לאחר התאונה, עם מצבו בעת הסקר.

גם בתחום השני נתעוררו קשיים בהגדרה האופרטיבית, ועל-כן התייחסנו בעיקר לחזרת הנפגעים למעגל העבודה, עובדה ששימשה מודד להצלחה בשיקום.

שיקום רפואי

הפגיעות העיקריות בין הנפגעים קל היו: במקום ראשון — פגיעות בגפיים (עליונות או תחתונות), ולאחר מכן פגיעות בראש. בקרב הנפגעים קשה היה הסדר הפוך: הפגיעות העיקריות היו בראש, ובמקום שני באו פגיעות בגפיים.

אשר לאישפוז — כמחצית מבין הנפגעים קשה אושפזו לתקופה של עד 7 ימים; 36% אושפזו לתקופה בת 8 ימים עד חודש, והיתר — לתקופה מעל חודש ימים.

אם גם תקופת האישפוז לא היתה ארוכה, הרי משך הזמן בו היה הנפגע מרותק לביתו היה ארוך יחסית. כמחצית מבין הנפגעים קל היו

מרותקים לביתם לתקופה של עד חודש ימים; בין הנפגעים קשה היו כשליש מרותקים למשך זמן כנ"ל; 18% היו מרותקים לתקופה שמעל חודש ועד חודשיים, ו-39% — למעלה מחודשיים (אצל 10% לא צויינה תקופת הריי-תוק).

4% מן הנפגעים קל ו-8% מן הנפגעים קשה נמצאו עדיין בטיפול רפואי (בעקבות התאונה) בעת ביצוע המחקר.

כל הנפגעים קשה נאלצו להפסיק, לאחר התאונה, את פעילותם העיקרית — לרוב לתקופה ארוכה יחסית; 12%, למשל, נמצאו חסרי כושר לעסוק בפעולתם העיקרית, לתקופה של למעלה משנה.

שובם לעבודה של הנפגעים

למעשה, רובם המכריע של הנפגעים שעבדו לפני התאונה, חזרו לעבודה.

5% מאלה ששכבו בבית-חולים 6 ימים או יותר, ואשר עבדו לפני התאונה, נמצאו עדיין מחוץ למסגרת עבודה בעת שרואיינו, דהיינו — כ-5-6 שנים לאחר התאונה. מבין הנפגעים קשה, בעלי נכות של 25% או יותר — רק 75% חזרו לעבודה עד תקופת הראיון; 8% עזבו את העבודה מסיבות שאינן קשורות לתאונה; ו-16% לא עבדו בעת הסקר, מחמת המוגבלות שנגרמה להם כתוצאה מן התאונה.

ניתן להניח, כי שיטת הפיצויים הקיימת יוצרת תנאים, היכולים לעודד נפגעים (ביחוד אלה שאין להם בעיות קיום מיידיות) לדחות את שובם לעבודה, כדי שיוכלו לתבוע פיצויים גבוהים יותר.

תוך עריכת השוואה בין נפגעים בתאונות דרכים, שזכאים היו גם לשירותי הביטוח הלאומי (בגלל היפגעותם בדרך לעבודה או ממנה), לבין נפגעים שזכאים היו לפנות לחברות הביטוח בלבד, נמצא, כי הראשונים חזרו לעבודה יותר מהר, ואחד הגורמים לכך הוא, כנראה, שירותי השיקום שקיבלו.

הסדרי פיצויים לנפגעי תאונות דרכים בארצות שונות

סקר נפגעי תאונות דרכים כלל גם תאור ההס-
דרים הסוציאליים בארצות שונות.

נמצא שוני בין השיטות המשפטיות והסוציא-
ליות של הסדרי הפיצויים האישיים בארצות
שונות, ואף קיימים הבדלים בדעות המומחים
לגבי צורת ניהול של מערכות הפיצויים וה-
עקרונות עליהם תבוסס המערכת.

לפי סקר שפורסם ע"י משרד התחבורה ב-
ארה"ב⁶, ובו מידע על צרפת, גרמניה, אנגליה
וקנדה, מסתבר, כי בשלוש הארצות הראשונות
מבוסס החוק (בהבדלים מסוימים) על עקרון
ההוכחה של אשמת הפוגע ועל רשלנותו,
והפיצויים הם באמצעות חברות הביטוח.

כמובן ששיטה זו מביאה לכך, שחלק ניכר
מן הנפגעים אינם מקבלים פיצויים אישיים.
כך, למשל, נמצא בסקר של אוקספורד, כי
רק 42% מן האנשים שנפגעו קשה (היו מחוץ
לעבודה שישה שבועות או יותר, עקב התאו-
נה) קיבלו פיצויים. מחציתם של אלה שלא
קיבלו פיצויים טענו כי הדבר נמנע מהם בגלל
חוסר האפשרות להוכיח את אשמת הפוגע.

אכן, הנפגע בתאונות דרכים נהנה לעתים
מתמיכה כספית מביטוח סוציאלי לפגיעות
בכלל, כפי שקיים באנגליה, המעניק גימלה
לכל נפגע בלי להתחשב עם סיבת הפגיעה.
גם בגרמניה, הנפגע בתאונת דרכים מכוסה
במקרים רבים ע"י קבלת דמי מחלה, תשלום
בגין חוסר עבודה ועוד. אולם, עדיין נותרים

מקרים רבים בלתי מכוסים גם בארצות אלה,
ובהן מחפשים דרכים לשיטות משופרות.

בקנדה הונהגו בכמה מחוזות שיפורים מרחיקי
לכת לשם הבטחת פיצויים לכל הנפגעים.
במיוחד יש לציין את החוק מססקצ'וואן, המב-
טיח פיצויים בגין נזיקי גוף לכל נפגע (פרט
למקרים מסוימים, כגון: אם נמצאו תחת
השפעת אלכוהול, נהגו ללא רשיון ועוד).

בניו-זילנד⁷ הוקמה עוד ב-1967 ועדה מלכו-
תית לטיפול בבעיית הפיצויים עבור תאונות,
ובעקבות המלצותיה הונהגו פיצויי נזיקין
אישיים לכל נפגע מסיבה כלשהי. הפיצוי
מקיף הפסד כלכלי, כאב וסבל, ואיבוד הנאת
החיים.

דעות נגד "שיטת הנזיקין" הובעו גם בארה"ב
והן סוכמו על-ידי אחת הוועדות⁸ כדלקמן:

"השיטה הקיימת היא בלתי שלמה, בלתי
שוויונית, אטית, יקרה ומזמינה תביעות מופ-
רות". לכן הציעה הוועדה, בין היתר, להנהיג
מערכת פיצויים מלאה — אשר תכסה את
הנוהגים ברכב נגד הפסדים כלכליים והוצאות
רפואיות, כולל אישפוז — ולהעדיף פיצויים
פריוניים על מענקים חד-פעמיים.

* * *

מן הממצאים העיקריים של הסקר מתבררים
הליקויים הבאים בשיטת הפיצויים הקיימת:

- * נשללת הזכות לפיצויים או שניתן תשלום
פיצויים מוקטן לחלק ניכר מהנפגעים;
- * זמן רב עובר עד שמתקבלים הפיצויים,
גם במקרים בהם הוחלט על הענקתם;

Comparative Studies in Automobile Accident Compensation; Department of Transporta- 6
tion, Automobile Insurance and Compensation Study, U. S. Government Printing Office,
Washington, 1970

Report of the Royal Commission on Compensation for Personal Injury in New Zealand, 7
1967

Social Security in New Zealand, report of the Royal Commission of Injury, Wellington,
New Zealand

Report of Special Committee to Study and Evaluate the Kecton-o'Connell Basic Protection 8
Plan and Automobile Accident Reparations
American Insurance Association, New York, October, 1968

- * הציפיות לפיצויים גדולים ככל האפשר, גורמות לחוסר תמריץ לעבודה;
- * ההסכמה לגובה הפיצויים, המתקבלת לאחר פשרה, לעתים בלחץ קשייו הכספיים של הנפגע; היא לרעת הנפגע;
- * לנפגע לא מובטחת הכנסה עיתית, חודשית, ולעיתים קרובות מוצאים הפיצויים להתחרת חובות וכו', ולא לחסכון;
- * תביעת הפיצויים כרוכה בהוצאות גדולות, שכר טרחתם של עורכי-דין מנוסים;
- * השפעת הפיצויים על שיקומם של הנפגעים מוגבלת למדי.

כל הליקויים הללו חייבו שינויים תחוקתיים, שיבטיחו לכל נפגעי תאונות הדרכים פיצוי מהיר והוגן, אשר יספק להם ולמשפחותיהם אמצעי קיום וכן שירותי שיקום מתיימרים.

חלק מן הממצאים של המחקר אף הצביע על כך, שפתרונות מסוימים מצויים בשיטות פיצויים שאינן נהוגות בחברות הביטוח, כגון הפיצויים הניתנים ע"י הביטוח הלאומי או משרד הבטחון. מן הראוי, לכן, להסב את תשומת הלב לשני מודלים אלה בעת תכנונה של שיטת פיצויים משופרת.

חוק הפיצויים לנפגעי תאונות דרכים, תשל"ה — 1975 *

לאור המלצותיהן של הוועדות שמונו בשעתן לשיפור חוק הפיצויים לנפגעי תאונות דרכים, ונוכח ממצאי המחקר שהעידו על קיומם של ליקויים ניכרים בשיטת הפיצויים הקיימת, אישרה הכנסת חוק חדש: חוק פיצויים לנפגעי תאונות דרכים, תשל"ה—1975, אשר תוקפו יחול ב-25 בספטמבר 1976. החידושים העיקריים בחוק זה הם כדלקמן: הטלת אחריות מוחלטת על הנוהג ברכב מנועי

כלפי מי שנפגע בנוק גופני. זכותו של הנפגע בתאונות דרכים לפיצוי על הנזק הגופני שנגרם לו, לא תהיה תלויה יותר בהוכחת רשלנותו של המזיק, ולא תחול הפחתת פיצויים המגיעים לו בשל רשלנות מצד הנפגע עצמו.

בפיצויים יזכה גם הנהג עצמו, אם ארעה לו תאונה ברכבו ונגרם לו נזק כתוצאה מכך.

החוק החדש משפר במידה מסוימת את מצבו של הנפגע מבחינת אמצעי הקיום: עד כה כרוך היה הטיפול בהשגת פיצויים בהתדיינות ממושכת, והנפגע נותר לעיתים קרובות ללא אמצעי קיום וללא כל אפשרות לכסות את ההוצאות הקשורות בתאונה. כנגד זאת מחייב החוק החדש את חברות הביטוח לשלם, לדרישת הנפגע, תוך 60 יום ממועד התאונה, את הוצאותיו, לרבות הוצאות האישפוז וכן תשלומים למחירתו, וכל אלה בתורת חלק מן הפיצויים, עוד לפני בירור התביעה ועוד בטרם החלה ההתדיינות המשפטית (אם בכלל תהא כזאת).

בית המשפט יהיה מוסמך לפסוק, כי הפיצויים, בשל הפסד כושר ההשתכרות, יינתנו, חלקם או כולם, בתשלומים עיתיים, ויהיו צמודים למדד המחירים לצרכן.

הפיצוי יינתן לנפגע, כמו בחוק הראשון, על-פי השתכרותו בהווה וסיכוי השתכרותו בעתיד, אולם עד תקרה של פי שלושה מן השכר הממוצע במשק, כפי שנקבע ע"י הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

כמו כן, נקבעה תיקרה לסכום שניתן לפסוק עבור גזיקין שאינם חומריים, "כאב וסבל", בגובה של מאה אלף לירות.

שכר טרחתם של עורכי הדין ייקבע על-פי חוק זה, ע"י המועצה הארצית של עורכי הדין, באישור שר המשפטים, אך לא יעלה על 8% מן הסכום שיש לשלם לנפגע, ואם היה כרוך בהליכים משפטיים — לא יעלה על 13% מהסכום.

תוקם קרן לפיצוי נפגעי תאונות דרכים שתפ- קידה לפצות נפגע הזכאי לפיצויים לפי החוק הנדון, אך אין בידו לתבוע פיצויים מאת המבטח במקרה שהנוהג האחראי אינו ידוע או שאין לו ביטוח מתאים (כידוע היתה קיימת קרן דומה, "קרנית", שהיתה מסונפת לאיגוד חברות הביטוח, ואשר העניקה פיצויים, במק- רים מסוימים, לנפגעי תאונות דרכים שלא יכלו לתבוע פיצויים לפי החוק הקיים).

הערות לחוק 1975

אין ספק כי לפנינו חוק מתקדם בתחום הפי- צויים לנפגעי תאונות דרכים, אולם יחד עם זאת לא פסחה עליו הביקורת: חברות הביטוח חוששות, שמא ידרשו בעלי הרכב, בהתאם לדרישת החוק, לשלם תוספת ניכרת על הפ- רמיה הקיימת, שכן עתה יהיו זכאים לפיצוי גם נפגעים רבים שנמצאו עד כה מחוץ למעגל הזכאות. לדעתם, החוק החדש מרחיק לכת יתר על המידה ואין לו עדיין אח ורע, לא באירופה ולא בארה"ב, ועל-כן יש להיזהר מאוד בביצועו.

נציגי הביטוח הסוציאלי מבקרים ביחוד את ההסדר לתשלום הפיצויים, שנותר בעיקרו כמקודם — תשלום חד-פעמי. לדעת אנשי הביטוח הסוציאלי, תשלום חודשי לנפגע — כנהוג, למשל, בביטוח נפגעי תאונות עבודה — מבטיח לנפגע ולמשפחתו אמצעי קיום לכל ימי חייו ומונע פנייתו לסעד וכיו"ב, ואילו תשלום חד-פעמי — ביחוד בתנאיה של ארץ קולטת עליה ממדינות בעלות רקע תרבותי, חברתי, כלכלי ומשפטי שונה — יש בו משום סכנה שמא יבוזבוז הכסף וההשקעה (אם יש כזו), והנפגעים או משפחותיהם יפלו שוב למעמסה על מוסדות הבטחון הסוציאלי.

ההחלטה על תשלומים עיתיים (חודשיים) היא רק בסמכות בית המשפט; ומאחר שרוב הת-

ביעות לפיצויים באו על פתרון מחוץ לכותלי בית המשפט, באמצעות פשרה בין הצדדים, נמצאים התשלומים העיתיים מחוץ להישג ידם של רוב הנפגעים.

כמו כן קיימת הבעייה של תביעות שיבוב (חזרה) נגד החייב בפיצוי לנפגעי תאונות דרכים, שכן לפי השיטה הקיימת נגרמים טרחה רבה והוצאות מינהליות מרובות לכל הגורמים המעורבים במימוש זכויותיהם בנדון, ומאידך — מביא הדבר לעיכוב כספי הציבור בידי חברות הביטוח במשך תקופה ממושכת. לפי הצעת הוועדה הבינמשרדית שמינה שר המשפטים, יינתן למוסדות הזכאים לשיבוב, תחליף לסכומים הנגבים על-ידם כיום, וזאת ע"י חיובן של חברות הביטוח להפריש למטרה זו אחוז מסויים מהפרמיות שהן גובות, לקרן לפיצוי נפגעי תאונות דרכים. אולם חוק הפי- צויים לנפגעי תאונות דרכים (1975) מנציח בעניין זה את המצב הקיים.

ליקוי חשוב אחר במערכת תשלומי הפיצויים הקיימים, למשל, שלא בא על תיקונו גם בחוק החדש, הוא היעדר החובה לשיקומו המקצועי של הנפגע, הקיים במערכת הביטוח הלאומי לגבי נפגעי עבודה, או במערכת משרד הבט- חון לגבי משרתים בצבא.

אשר למערכת כולה, הוצע בשעתו (ע"י ועדת בן-זאב, לדוגמא) — ואף כיום רבים הם המציעים¹⁰ — להעביר את הטיפול בפיצויים של נפגעי תאונות הדרכים, למוסד לביטוח לאומי, המסוגל לעסוק בכך בדרך חסכונית, להבטיח פיצויים עיתיים לנפגעים ולפתור את בעיות השיקום. זוהי, כמובן, הצעה רצי- נית, אך דורשת הסכמתם של גורמים שונים, בכללם המוסד לביטוח לאומי עצמו, וכן מח- ייבת היערכות מחדש על בסיס שונה לגמרי מן הקיים.

10 ראה למשל מאמרו של פרופ' י. אנגלרד — החסדר לפיצוי נפגעים בתאונות דרכים, הפקולטה למשפטים, ירושלים, 1972; וכן מאמרו של ח"כ אפרת — נפגעי תאונות דרכים, נושא לביטוח לאומי, "על המשמר", 30 במאי 1975.

תאטרון קהילתי ועבודה סוציאלית קהילתית

מאת פרופ' בנימין ינוב (צ'טקוב) *

את מוטיבציות הקהל ליטול חלק בפעילות החברתית.¹

דרמה בפעילות קבוצתית נחשבת כתורמת להתגלות העצמית בזמן בחירת הדמויות וה-סיטואציות. בהרשותה לרגשי התסכול והכעס להתבטא בצורות סימבוליות, היא מסייעת לשחקנים להתמודד עם גורמים לא נעימים בחייהם הפרטיים. לשחק על הבמה, להשתתף בפתרון קשיים טכניים, לעמוד בסטנדרטים אמנותיים במשותף, ולחיות יחד את חווית ההנאה מהערכת הקהל, כל אלה מסייעים אף לאנשים נורמליים להתגבר על בעיותיהם האישיות, להתפתח ולהתקדם בחייהם. סטטוס ומנהיגות צומחים בקבוצה הדרמטית, כפי שהם צומחים בפעילויות קבוצתיות אחרות. הצגה מוצלחת תורמת רבות להגברת המוטיבציה של קבוצת בני-נוער מסוכסכת במרכז הקהילתי ובשכונתה. הדרמה הינה, כמובן, מכ-שיר רב ערך אף למארגניהם של מחנות קיץ הנערכים על בסיס יומי, או בפנימיות.² כאשר העבודה הסוציאלית החלה לאסוף ידע ממדעי החברה, שמה הספרות דגש גדל והולך על לימודו של חבר הקבוצה לשחק

הקדמה: הדרמה במסורת העבודה הסוציאלית

אספקטים של תאטרון נוצלו בעבודה סוציאלית, ובמיוחד על ידי העוסקים בעבודה קבוצתית-סוציאלית, במשך שנים רבות. פעילויות שגרתיות של בילוי זמן עם קבוצות ילדים, עולים חדשים, זוגות נשואים ואף קשישים גערו מאז צמיחתם של מרכזים שכונתיים בשלהי המאה ה-19, וכללו סיפורים, משחקים, פנטומימות, הצגות שונות ובין היתר הצגת צללים, תאטרון בובות וכדו'. פנטסיה, הגשמת משאלות ומשחק תפקידים הינם חלקים מוכרים מן הבילוי. הם מכילים את אחד האמצעים החשובים אשר בעזרתם מסייע העובד הסוציאלי לבני האדם להבין את עצמם טוב יותר, לקבל עליהם תרבות וערכים חדשים, ולפתח סולידריות קבוצתית רבה יותר. טכניקות תאטרוניות רשמיות, שימשו גם כדי למקד את תשומת-הלב לבעיות חברתיות הנ-תונות במחלוקת, בדרך כלל באזורי עוני. הבעות תאטרוניות של כעס ומרי כוונו לעורר

* ביה"ס לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת בראיילן.

1 G. Wilson and G. Ryland, 'The Value of Story Telling and Dramatics', *Social Group Work Practice* (Boston: Houghton Mifflin, 1949), pp. 283-294 and 300-301.

2 "Dramatics," *Camp Program Book*, Eds. C.T. Hammett and V. Musselman (New York: Association Press, for the National Recreation Association, 1951), pp. 199-206; E.O. Harbin, "Fun with Dramatics... (and) Puppets," *The Fun Encyclopedia* (New York: Abingdon-Cokesbury Press, 1940), pp. 517-559; also W.L. Ward, *Drama with and for Children* (Washington: Office of Education of the Department of Health, Education and Welfare, 1960).

שלא להתרגש... כאשר... סצינה מתרחשת
לנגד עיניך. הדבר מעורר ומביע רגשות
שאיננו מודים בהם אף בפני עצמנו"⁸.

צורה שלישית של שימוש בדרמה הינה
הפסיכודרמה. זוהי טכניקה שפותחה ע"י ד"ר
יעקב ל. מורנו, כדי להתמודד עם קשיים בין-
אישיים חריפים ועם השקפות עולם פרטיות
בזמן התירפיה בקבוצה. אנשים בעלי בעיות
רציניות משתתפים בתיאורים ספונטניים של
חוויות משותפות, בעזרת תירפיסט (מרפא)
מיומן באוריינטציה לתאטרון⁴. שחקנים וצו-
פים כאחד, חשים יחד את המתחים הבין-
אישיים והבין-תרבותיים, מבטאים מילולית
או "מציגים" את רגשותיהם, וחיים את הנו-
שא בכל חושיהם. מובן ששחקני הפסיכודרמה,
מקבלים אף תירפיה אינדיבידואלית, כפי ש-
נדרש בטיפול האישי⁵.

שירותים סוציאליים באזורי עוני

לא רק שהתערבויות הקשורות בדרמה מש-
משות זה מכבר למטרות שיקומיות וריפו-
איות שונות בתחומי העבודה הסוציאלית,
אלא אף חלק ניכר מן השימוש הפורה בדרמה
היווה פריצת דרך באזורי עוני עירוניים. כשם
שעלתה רמתם התרבותית ועלה מעמדם ה-
סוציו-אקונומי של מקבלי הטיפול במרכזים
לעבודה הקבוצתית, כן גם החפתחו המרכזים
המשרתים אותם. רק לאחר שכתביהם של

"תפקידים" חברתיים. משחק תפקידים וסו-
ציודרמה הפכו בהדרגה לבעלי חשיבות מרכז-
זית לגבי הטכניקות של טיפול קבוצתי. מד-
ריכי קבוצות ועובדים שאומנו במיוחד לטי-
פול אינדיבידואלי, משתמשים במשחק תפקי-
דים ובאימון בתפקידים שונים, כדי לעזור
לחברי הקבוצה להתמודד עם סיטואציות חב-
רתיות אופייניות (לדוגמא — סכסוך שכנים,
ראיון עם מעסיק, קונפליקט בין הורה לילד
או בין בעל לאשה, חווית פגישה ראשונה בין
בחור לבחורה או היום הראשון באוניברסיטה),
בם הם נתקלים בחיי יום יום. סיטואציות אלה
של "הבה נדמיין לעצמנו", שתוכננו בקפדנות,
מפחיתות את המתח אצל חברי הקבוצה הפ-
סיביים, ועוזרות להם ליטול חלק באורח מלא
יותר בפעילויות הקבוצה. משחק של תפקיד,
סיוע לשחקנים לפתח מיומנות של אמפטיה
(הזדהות עם אדם אחר), לראות עצמם בעיני
אחרים (תגובת קהל), הזדהות עם איזו קבוצת
"התייחסות" (קבוצה אהודה אליה שואפים
להתחבר), או נסיונות לחוות סוגים אלטרנטי-
ביים של התנהגות, רצויה מבחינה חברתית.

הסוציודרמה (הרחבה של משחק התפקי-
דים) היתה שימושית במיוחד לתאור מורכבו-
תה של בעיה חברתית (לדוגמא — דעות
קדומות, עוני), אשר הועלתה לשם לימוד
ודיון. זוהי דרך לאמן חברים בתוך הקבוצה
ביחסי אנוש, החלפת דעות וכו', דרך שהינה
חיונית לפתרון בעיות. אלאן קליין הביע את
ההכרה הגוברת בתועלת הטמונה בשחרור
רגשות בפומבי בהצהרתו, כי — "אינך יכול

Alan F. Klein, *How to Use Role Playing Effectively* (New York: Association Press, 1959), 3
pp. 16-18; also M. M. Ohlsen, "Role Playing: A Group-Counseling Technique," *Group*
Counseling (New York: Holt, Rinehart & Winston, 1970), pp. 151-160
Wilson and Ryland, *op. cit.*, pp. 298-299; I. Greenberg, "Audience in Action through 4
Psychodrama," *Group Psychotherapy*, 17 (1964), pp. 104-122; Jacob L. Moreno, *Psycho-*
drama (New York: Beacon House, 1972); also F. Riessman, "Role Playing and the Lower
Socio-Economic Group," *Group Psychotherapy*, 17 (1964), pp. 36-48
5 מובן שהספרות על עבודה סוציאלית קבוצתית הינה עשירה בדוגמאות של טכניקות טיפול קבוצתי
(בו השתמשו עם חיילים פצועים, הורים מאמצים, חולי-חוף של בתי חולים, אנשים בודדים,
עבריינים, זוגות מסוכסכים, אמהות הסובלות מדכאון, אנשים בעתות משבר, וכו') אשר אינן
משמשות כלל במרכיבי תיאטרון או דרמה.

אוסקר לואיס, מיכאל הרינגטון ואחרים פגעו בתחושת השאננות של "עסקים כרגיל", הוק-דשה תשומת לב ניכרת לעבודה בכיסי העוני הקשים לחיסול⁶.

הגישה אל התאטרון הקהילתי התפתחה, גם בארה"ב וגם בישראל, כחלק מהתערבויות שתוכננו במיוחד לשיפור התנאים בשכונות המוזנחות ביותר. אזורי העוני, במובן בו השתמשו כאן, מתייחסים לקהילות עירוניות, אשר בהן הכנסתם של רוב התושבים מצויה מתחת לרמה המוכרת במדינה כקו העוני, ונוסף לכך סובלים בהן התושבים מצורות שונות של קיפוח ארגוני, חברתי, רוחני, ופסיכולוגי.

אזורים אלה מהווים גם מאחזים של עבריינות, התמכרות לסמים, פשיעה של מבוגרים, מחלות סוציאליות, אנאלפבתיות, משברים משפחתיים, והפרעות נפשיות. מתגוררות בהם משפחות מרובות ילדים בבתים עזובים וישנים, כשהן סובלות מתנאי צפיפות חמורים. תחולת הזנחה שכיחה במקומות אלה וזו מבוססת על הבטחות מימי בחירות שלא קוימו. אף מצוות העובדים של השירותים הציבוריים אין התושבים באזורים אלה מצפים לעזרה ממשיית, שכן עובדים הם למען המימסד המקומי האדיש, אם לא העוין.

אין תימה, איפוא, כי מה שנותר לתושבים אלה לעשות הוא "להימנע מצרות" (או התנגשות עם בעלי סמכויות), ולהצליח להתקיים יום נוסף. תדמיתם של תושבים אלה מצויה בתחתית המדרגה, והם מתביישים לספר היכן מקום מגוריהם. הם מתוארים לעתים כ"יושבים על מזוודות", חולמים, אולי יאיר מזלם

ויעלה בידם לעבור למקום טוב יותר. לא רק שאנשים אלה התרגלו להזנחה, הם גם השלימו עם העובדה, שלא ניתן לשפר את המצב הנוכחי על ידי מאמץ משותף מצידם.

מהו תאטרון קהילתי?

כאשר איש תאטרון מגיע לשכונת עוני, הוא מחפש את המתבגרים הצעירים בעלי חוסר הסיפוק הרב ביותר, ומנסה לעניינם בפעילות יזומה התחלתית, כגון — מסיבת חגיגות, ערב כשרונות, או תרגילי תאטרון. מטרתו למשוך אותם להכין הופעה, בה יספרו בסופו של דבר את הסיפור המר של חייהם "בשכונה שכוחה אל זו". הוא יקליט שיחות עם צעירים ומבוגרים מקומיים, ויעזור לאלה הבאים לחזרת לבטא את חוויותיהם במאמרים, ציורים, דיאלוגים, ריקודים, או שירים. לבטא עוינות מכוונת נגד הכוחות הנראים כאחראיים — הינו דבר מהנה. כל טקסט שנכתב עובר ביקורת של הקבוצה, וקטעים רבים מושמטים או עוברים שינוי. מטרה נוספת להכנת ההופעה היא לעורר ויכוחים ערים עם הקהל לאחר ההצגה, סביב נושאים כגון: מהם באמת התנאים? מדוע אין האנשים עוזרים לעצמם? אם כן, מה אתם רוצים ממני? מיהו באמת אשם בכל אלה?

תאטרון קהילתי אותנטי צריך להיות מופע על ומתוכנן על ידי קבוצת אזרחים מקומיים המייצגים את הקהילה, והמתגוררים בפועל בתוכה. התהליך פותח דרכי תקשורת בין השחקנים לבין עצמם, בין השחקנים לבין איושיותו החוסה של הבמאי, בין הקבוצה לבין

See, for example, C.F. Grosser, "Community Development Programs Serving the Urban Poor," *Social Work*, 10 (July 1965), pp. 15-21; M. Harrington, *The Other America: Poverty in the United States* (New York: Macmillan, 1962); Oscar Lewis, *Five Families* (New York: Basic Books, 1959); W.B. Miller, "Implications of Urban Lower-Class Culture for Social Work," *Social Service Review*, 33 (September 1959), pp. 219-236; H. Rodman, "Family and Social Pathology in the Ghetto," *Science*, 161 (August 23, 1968), pp. 756-762; מ.ד. כספי וא. שטאל, "הילד הסעון-טיפוח בישראל," *מגמות*, 18 (מאי 1972), עמ' 299-312; א. לנגרמן וי. הראל, "אזורי מצוקה בישראל," *סעה*, 16 (נובמבר 1972), עמ' 14-25; ג.ר. רוטר ונ. שמאי, "דפוסי העוני בישראל — ממצאים שונים," *בטחון סוציאלי*, 1 (פב' 1971), עמ' 17-28.

ותכניות משלה. הקבוצה עשויה לבוא לכלל עימות עם פקידי העיריה, והתושבים גדחקים לנקיטת עמדות ולתמיכה באחד הצדדים. דוג- מא יפה לאי-תלות כזאת הוא הפרויקט של "אוהל-יוסף" בירושלים, אשר הפך לאגודה עותומנית ועתה עוסק באיסוף כספים גם בארץ וגם מחוצה לה.⁷

כאשר שלוש מגמות אלה מתחילות לפעול באורח סימולטני, פעילויות של עזרה עצמית יכולות לכלול: תכניות בילוי ושיעורי עזר לצעירים, קורסים של לימוד קריאה וכתיבה (או פסיכולוגיה) למבוגרים, סמינרים של הכשרה למנהיגות, קונצרטים, מאמצים לשמור על נקיון בשכונה, ועריכת חגיגות לציון מועד- דים שונים — כאשר כל אלה מתוכננים ונת- מכים על ידי הוועד השכונתי. משא ומתן עם רשויות העיר לשם תיקוני כבישים ומדרכות, שיפורים בבתי הספר הציבוריים, מרפאה נוס- פת לבריאות הציבור וכו', מתבצעים ללא תחנצלויות או השפלה. בשכונת קטמון בירו- שלים, כתוצאה מהתפתחותו של תאטרון קהי- לתי במשך שנתיים, וכן בעקבות עזרתם של גורמים עירוניים רבים, משתתפים השכנים בניקוי שטח ציבורי מלא פסולת ונוטלים חלק פעיל בתכנון פארק שכונתי — עם אדריכל נוף. פגישות סוערות עם ראש העיר היוו חלק מהתכנון והמימון של פרויקט זה.⁸

מספר שיקולים תאורטיים

א. מה פתאום דרמה?

כל המעלות שהוזכרו בקשר למשחק תפקידים קודם לכן, ניתנות ליישום גם לגבי פעילויות של התאטרון הקהילתי. השילוב של שימוש

מבוגרים אחרים בשכונה ובינם לבין נציגי המימסד. דרכי התקשורת יכולות לבוא לידי ביטוי בצעקות, צחוק ולעג, אך יחסים אלה בריאים בהרבה מן המצב הקודם של חוסר תקווה, חוסר קשר, או היעדר יחסים כלשהם. במהלך דינמיקה זו, וזמן רב לפני שיחסי אמון מתפתחים, דרושה תשומת-לב מקצועית ל- בעיות הפסיכולוגיות והחברתיות הרציניות, ולבעיותיהם הכלכליות של המשתתפים ושל בני משפחותיהם. לצורך זה, חייב עובד סוצי- יאלי מנוסה לעבוד בד בבד עם המחזאי.

שלושה קריטריונים קובעים אם תהליך התפתחותה של קהילה מקומית החל אמנם להיווצר. ראשית, נראה כי תהליכים של ריפוי נפשי גורמים לשיפור אמיתי בתדמיתם האי- ישית של השחקנים. בסופו של דבר שומעים "אך אני רוצה להיות כאן, ולא ב... אם כך מדוע אי-אפשר לעשות מקום זה ראוי למח- יה?" והשחקנים מוכנים להודות מרצונם במ- קום מגוריהם תוך כדי הדיונים עם הקהל. שנית, כשמתחילים השחקנים להתגבש לקבו- צת-חברתית קבועה למדי, הם רואים עצמם ללא משוא פנים ובביקורתיות. הם שואלים את עצמם: "מה עשינו עד כה כדי לשפר את גורלנו?" אחים מבוגרים יותר מתחילים ל- ארגן פעילויות לאחיהם ולאחיותיהם הצעירים, כדי לעצור את מעגל הקסמים של ההזנחה התמידית.

מכאן נובע, בתורת קריטריון שלישי, כי תאט- רון קהילתי יכול לשמש אמצעי לארגון חבר- תי. קבוצת השחקנים ותומכיהם, יכולה לקשור עצמה לפעילות מקומית מוצלחת לשיפור הסביבה. קבוצת פעילים, מחוץ לשירותים ה- סוציאליים של המימסד, תפעל למען מרכזים

R. Furstenberg, "Joseph's Tent in Katamon," *The Jerusalem Post: Weekend Magazine* 7 (March 7, 1975), pp. 10-11; "People's Theatre," *Theatre Quarterly*, 1 (October-December 1971), Entire Issue; מ. אוהד, "מר כץ — וכלנו פרדס," הארץ: מוסף שבועי, 13.7.75, עמ' 17-16, 28; י. בניגר, "התאטרון הקהילתי." ירושלים: משרד החינוך והתרבות, 13.6.75, משוכפל, ביה"ס לעובדי הוראה בכירים, מס' 5; ל. מילר "תאטרון וקהילה," לקט מאמרים בעבודה קהילתית, 7 (דצמבר 1973), 45-93; — — —, "תאטרון וקהילה: 'אהל יוסף'," במה, 8 (1975), 77-69. A. Rabinovich, "Helping the People to Redesign their Lives," *The Jerusalem Post* 8 (April 11, 1975), p. 6.

ב. תרומת הצורה האמנותית

רות מידלמן מציינת כי הדרמה, כמו כל הנסיונות יונות האמנותיים, שואבת את הצלחתה מתחושתם הגוברת של המשתתפים, שיש בידם אפשרות לשלוט על דברים ולעצבם כחומר ביד היוצר, ויש ביכולתם לעמוד בסטנדרטים של היצירתיות האמנותית⁹. החיפוש אחר צורות אסטטיות משמעותיות, הכנת הופעה בה התוכן והצורה נבחרים בקפידה ומוצגים ברצף מתוכנן ועקבי, מחייבים את השחקנים לכפות סדר על נסיון החיים שלהם. הם חייבים לבחור, לתמצת, ולהפשיט אספקטים חשובים מתוך מאורעות סדירים של חיי יומיום בקהילה שכונתית "בלתי חשובה". לא רק שתהליך זה מפתח את נטייתם האמנותית של המעורבים בהכנת מחזה, אלא הוא גם תורם להגברת הארגון בחייהם.

חשוב לא פחות מן השליטה הנובעת מבחירה קפדנית, ומהצגת הפשטה מן החיים, הוא תהליך היצירתי ההופך הפשטות כאלה לסמלים של רגשות אנושיים עמוקים. זוג צעיר הנאבק עם הביורוקרטיה כדי למצוא דירה למשפחתו הגדלה, יכול לייצג (כתוצר של מיומנות טכנית, יכולת המשגה, ודמיון) את ההתנגשות של כל דור חדש עם הסטטוס-קוו, והדבר מעורר את אהדתנו או את התמרמרותנו בלא שנתבייש בכך.

מידלמן ממשיכה וטוענת, כי הקשר בין התבטאות יצירתית לבין החיים צריך להיות מודגש במיוחד בתרבות המודרנית, בה הישגים מכניים וטכניים מוערכים ביותר, קל וחומר בשכונות עוני של עיר בירה מודרנית. רק התאטרון הקהילתי עשוי לשמש את התושבים בתור אמצעי ללמוד כיצד להשתמש בצורות אמנותיות. התיאטרון, בהיותו מזיגה של צורות אמנות רבות, דורש עוד יותר מכך

בדמיון והעמדת פנים על הבמה מביא למשתתפים חוויות מהנות, ויותר מכך, אין זה מסוכן להפגין זלזול או לומר דברים מביכים על הבמה. אלמנטים של הפתעה וזעזוע עוזרים לצחוק ולסטירה להיות בני לווייה מוכרים. לא רק שהתנהגויות בעייתיות ארוכות-טווח (כגון — לקיחת סמים) תחקרנה, אלא גם ניתן יהיה לנסות צורות חדשות של התנהגות, מקובלת מבחינה חברתית, בתסריט של מחזה. חשוב ביותר הוא ליקחו של אריסטוטלס, הטוען שעל ידי חווית הפחד והרחמים חש הקהל משוחרר, מטוהר, וחופשי מן הצורך להתנסות ברגשות נוראים אלה בחייו שלו¹⁰. דבר זה נכון גם לגבי החושבים, המשמשים כשחקני התאטרון הקהילתי. הם, כותב המחזה, יועץ העבודה הסוציאלית, והקהל — עוברים את ההזדככות המשחררת אותם מכבלי העבר המכאיב. עם השתחררותם, יכולים הם לנסות צורות חיים חדשות, ותדמית עצמית חדשה מסייעת להם "ליטול בידיהם" את עתידם.

כל המשתתפים מבחינים מיד שאין זה תרגיל מופשט — "אנו עושים הצגה על עצמנו!" הם מוכרחים להשמיע את טענותיהם בצורה מאורגנת, ולהראות, כי סבלם הינו אמיתי. הבמה משמשת להם ראי, והם מתחילים לחוש אי-נוחות בהרגישם כי הם נראים מכווערים בעיני אחרים. לאט לאט הם לומדים מחדש, או אולי לראשונה, כי מאמצים משותפים יכולים להביא לתוצאות משביעות רצון, וכי הם צריכים להיות אחראים זה לזה. ככל שמתחזקת בהם ההכרה, כי יחסי אנוש בסיסיים נמצאים גם בקרבם, מפנים העלבון והבושה מקום לבטחון שיש ביכולתם לעצב את עתידם. כיוצאה מההשתתפות בתהליך הקבוצתי להכנת מחזה, נוצרת הבחנה חדשה: "אנו מסוגלים לעשות דברים טובים בעצמנו", ופרוייקט של עזרה עצמית יכול להיוולד.

9 דינמיקה זו דומה ל"מילוליות" (וורבליזציה) בפסיכותרפיה.

R. Middleman, "Art and Form in Group Work," *The Non-Verbal Method in Working with Groups* (New York: Association Press, 1968), pp. 259-262.

— שכל אלה יאוחדו ויהפכו יחד לתוצר מש-
ביע רצון.

ג. הדינמיקה של קונפליקט ושל הסכמה

אם תאטרון קהילתי משמש כבסיס לארגון חברתי מקומי ולהתפתחות שכונתית, הוא עושה זאת ע"י אסטרטגיות המכוונות ליצור קונפליקט. קונפליקט נמצא, אחרי הכל, לא רק במהותה של דרמה טובה, אלא גם ביסודה של מערכת היחסים העיקריים באזורי עוני. שנים של מרידות מצטברת חייבות להתבטא במחאה סמלית, ואולי אף בהפרה מילולית של נורמות. עימות חייב להיווצר בין השחקנים לבין:

הדור המבוגר יותר הנשאר אדיש במ-
שך שנים.

השירותים הסוציאליים אשר תשומת
לבם לשכונה היתה מאז ומתמיד, ועד-
יין הינה, מינימלית למעשה.

גופים פוליטיים בממשלה, המבטיחים
הבטחות לפני הבחירות אך אינם
מקיימים אותן.

עובדים סוציאליים ואחיות, אשר הכ-
שרתם הכינה אותם לדרכי אחווה ושי-
תוף פעולה.

חשיפת העובדות הבלתי נעימות אודות תנ-
אים מקומיים ממשיים גורמת להחרפת הדיסו-

ננס בין הקשורים בדרך כלשהי לשכונה
(הצורך להודות ש"תושבנו" בלתי מרוצים
הינו מביד). למעשה, אם מספר אנשים מבין
הקהל מזדעזעים מן ההופעה, השיג התאטרון
את מטרתו. כמו כן, קיימת לעתים נטיה מצד
השחקנים להתנגש עם מארגן התכנית, וזאת
בשעה שהוא נבהל בנקודה מסוימת ומנסה
לצנזר את תוכן המחזה.

קונפליקט מביא תועלת במספר דרכים. רא-
שית, הוא מסייע לשחקנים להפגין את קיומם
ואת חשיבותם כבני אדם. הוא מכריח את
הדור הקודם, השאנון, להתאים עצמו לשינויים
המוצעים, וגורם למימסד להקדיש תשומת לב
כלפיהם. כדוגמת הקטליזטור בריאקציות ה-
כימיות, מורו קונפליקט כזה דינמיקות החיי-
בות להתרחש ממילא. הוא מעלה על פני
השטח את ההתנגשות בין אינטרסים מנוגדים
גם בתוך השכונה וגם בעיר, וכופה תחושת
דחיפות על כולם.¹¹

אדוארד וולטון מסכם את הטקטיקה של קונ-
פליקט בצורה יפה. היריב יאיים לגרום לצד
השני אבידה או אי-נוחות; ינהל את מערכת
התקשורת כך שהצד השני יראה כאחראי
למהלך פעולה רע; יעמוד על כך שתהיינה
תוצאות מיידיות, ואף יסווג את הצד השני
כבעל מגיעים או כשרון מוטלים בספק. הוא
ינסה להשתמש בחוסר הבהירות ובהעדר הב-
טחון בנסותו להסב את כוח המונופולין של
המימסד להעלאת מורל קבוצתו (החלשה).¹²

B.H. Chetkow (Yanoov), "Conflict as the Dynamics of Power in the Local Community," 11
soon to be published in the Journal *Social Work Today*. ב. ינוב, "הקונפליקט כדינמיקה
של כוח בקהילה," לקט מאמרים בעבודה קהילתית, 6 (מאי 1973), עמ' 12-18.

See, for example, S.D. Alinsky, *Reveille for Radicals* (University of Chicago Press, 1946); 12
J. S. Coleman, *Community Conflict* (Glencoe: Free Press, 1957); M. Deutsch, "Conflicts:
Productive and Destructive," *Journal of Social Issues*, 25 (January 1969), pp. 7-41; R.E.
Walton, "Two Strategies of Social Change and their Dilemmas," *Journal of Applied
Behavioral Science*, 1 (April-June 1967), pp. 167-179; R.L. Warren and H.H. Hyman,
"Purposive Community Change in Consensus and Dissensus Situations," *Community
Mental Health Journal*, 2 (Winter 1966), 293-300; James Q. Wilson, "The Strategy of
Protest: Problems of Negro Civic Action," *Journal of Conflict Resolution*, 5 (September
1961), pp. 291-303; H. Specht, "Disruptive Tactics," *Social Work*, 14 (April 1969),

הוא יעדיף הגדרות דיכוטומיות (או-או) של המצב. מכיוון שתאטרון קהילתי נשען על אסטרטגיות קונפליקט כאלה, הוא מתפקד בצורה היעילה ביותר מחוץ למימסד.

ד. מודל טנטטיבי של התהליך

כפי שמחארת הדיאגרמה בעמוד 88, תהליך התאטרון הקהילתי מורכב מפעולות גומלין (אינטראקציה) בין ארבעה גורמים: עקרונות בסיסיים של בריאות הציבור ובריאות הנפש, גישות בעבודה סוציאלית קהילתית, טכניקות של דרמה או כשרונות אמנותיים במובן הרחב יותר, והמעורבות הפעילה של התושבים המ-קומיים המייצגים את ערכי השכונה וצורת החיים בה. אם מרכיבים אלה מצויים בעירוב מתאים, וקיימת פעולת גומלין מספקת ביניהם, יהיה התוצר הסופי כדוגמת הבטון ביחסו למרכיביו: מלט, חצץ, חול ומים.

בלב המשתתפים ואף היועצים מצטברות הב-נה עצמית חדשה וחווית התפתחות, המלווה בריאת יצירה אמנותית חדשה. אפיקי התק-שורת נפתחים בין התושבים המקומיים לבין הסביבה המימסדית-ארגונית, בדרכים כאלה שעזרה עצמית נעשית אפשרית. לטווח ארוך, תושבים שהיו בעבר אפטיים ומבודדים, נע-שים מעורבים לא רק בסביבתם, אלא גם בק-הילה הרחבה יותר בתכנונו של עתיד משותף.

תאטרון קהילתי ועבודה סוציאלית קהילתית

עובדים סוציאליים קהילתיים רבים מתלהבים מהיווצרות תאטרון ככלי-עזר נוסף רב-כוח,

שבעזרתו ניתן להביא שינוי חברתי מתוכנן. רוס ולפין, בדונם בתפקיד המקצועי של ה-"תירפיסט החברתי", פיתחו את הגדרת הגי-שה. בהרחיבם את עבודתו של מכון טביסטוק ליחסי אנוש, ושל מבצעי גישה דומה ביחסי גומלין בין עובדי תעשייה, הם הסבירו שתי-רפיה קהילתית מחייבת דיאגנוזה וטיפול ביי-חידה כגוף אחד. מובן שטיפול כזה חייב להתבצע דרך קבוצות או מנהיגים מייצגים, אך הדבר ידרוש ממנהיגים אלה בעזרת העו-בד המקצועי, להתמודד עם כוחות רבים, הנמצאים מתחת לפני השטח, ועם רעיונות טאבו ועמדות מסורתיות, היוצרים כולם מתח וגורמים לפירוד בין קבוצות בקהילה. אם הקהילה מסוגלת להבחין ברעיונות ובהרגלים אלה אשר השתרשו עמוק, לדון בהם ולהתחיל להתמודד עמם — תפתח יכולת (ממש כפי שקורה אצל הפרט או הקבוצה) לתפקד ביעי-לות רבה יותר כיחידה מאוחדת.¹³

המחברים ממשיכים ומדגימים יישום גישה זו במתחים בתוך הקיבוץ הישראלי.

במקום אחר כתב מחבר מאמר זה, שתאטרון קהילתי שייך למה שניתן לכנות שירותי שי-קום של הקהילה.¹⁴ מלבד הפעלת תהליכים עדינים של שיחות בין-אישיות או תוך-קבוצתיות, יכול העובד הקהילתי התירפיסטי לעזור לקבוצה של תושבים מקומיים לארגן תנועת מחאה, לסנגר על שכונתם, או לכוון התפרצויות קצרות של התנדבות לאפיקים רבי תועלת.

מצד אחר, העובדה שתאטרון קהילתי מצדד בדינמיקת קונפליקט, מעמידה שני קשיים בפני כל עובד סוציאלי קהילתי, ואין זה

15-5 pp.; א. כהן "מבנה הכוח בעיירות הפיתוח בישראל", מוסדות ותהליכים פוליטיים בישראל עורכים מ. ליסק וע. גוטמן (ירושלים: אקדמון, 1971), 473-497; א. פלסטר וי. אליצור, המימסד: מי שולט בישראל? (רמת-גן: ל. אפשטיין, 1973); וגם ה. שפכט "תכסיסים של הפרעה", לקט מאמרים בעבודה קהילתית, 6 (מאי 1973), עמ' 41-61.

13 Murray G. Ross and Ben W. Lappin, "The Social Therapy Role," *Community Organization: Theory, Principles and Practice* (New York: Harper and Row, 1967), pp. 224-231

14 ב. ינוב (צ'טקוב), "חתערבות קצרת-זמן: זגם שירותי חרום לעת משבר קהילתי," בטחון סוציאלי, 9-10 (דצמבר 1975), עמ' 5-19. השאלה אם "שיקום" או קתרסיס הינו פונקציונלי תמיד לגבי קהילות עניות מהווה נושא מעבר לתחומו של מאמר זה על תיאטרון קהילתי.

חשוב עד כמה הוא תומך בהתפתחות קבוצת תאטרון באזורו: ראשית, עובדים סוציאליים מיומנים בעיקר באסטרטגיות הסכמה כללית. הם מעדיפים פעילויות אשר אינן תפוזות יחסית, מתפתחות באטמוספירה של קומוניקציה פתוחה, ומפחיתות פערים בין-קבוצתיים. מניעי האופוזיציה אינם ניתנים לחקירה, ויש נטייה לעודד תכונות של אמפטיה (הזדהות), יציבות, והבנה. יחסים בסיסיים מושתתים על רצון טוב, אמון, ופתיחות. עובדים קהילתיים כאלה, במיוחד בישראל, מוכשרים בצורה מי-נימלית להשתמש בגישות קונפליקט גלויות, במיוחד נגד המימסד הפוליטי המקומי (היכול להיות אף מעסיקם)¹⁵. אף העובד הסוציאלי המסוגר תולה את הצלחתו בעובדה שאחת מרגליו, אכן נמצאת בחלק כלשהו מן השירותים הסוציאליים של המימסד. העובד הסוציאלי יהיה זהיר מנטיה לקונפליקט של התאטרון הקהילתי מסיבות מעשיות — הוא אינו מיומן לכך ביותר, והדבר עלול לאיים באורח חמור על המשך העסקתו. שנית, עובד סוציאלי קהילתי הינו סקפטי

לגבי הטענה שחוויות תאטרון רוויות קונפליקט יכולה לשנות אנשים החיים במצב של חוסר אמון ובדידות, ולגרור לכך שיחיו תוך שיתוף פעולה בקבוצה חברתית מלוכדת. יהיו לו ספקות רציניים לגבי סיכויי הקיום של קבוצה אשר הדינמיקה היוצרת שלה החלה בקצה הרצף המורה על קונפליקט. פעילויות נגד "אויב משותף" עשויות לנטות לאחדות-קבו-צתית זמנית ושטחית. גם התיאוריה וגם הנסיון מציינים, כי קבוצות "מלאכותיות" כאלה נוטות להיפרד ברגע שהלחץ מוסר, התמיכה נעשית נדירה, האופוזיציה יורה תותחים כבדים, אף באופן בלתי צפוי. כדי להקים קבוצה קהילתית (חדשה) יציבה, דרוש זמן ושלווה לשם התפתחותם של יחסי אמון, התחייבות לערכים דומים ומטרות פעילות משותפות בין החברים, וכל זאת בטרם יהיו מסוגלים לפעילויות קונפליקט ממושכות. דינמיקת הקונפליקט עצמה נראית כמביאה לידי השגים קטנים מיידים, אך שינויים חברתיים ממושכים הינם מבוססים על תהליך קודם של הסכמה, התפתחות, ושיתוף פעולה¹⁶.

R.M. Kramer, "Urban Community Work in Israel," *Journal of Jewish Communal Ser-* 15
vice, 47 (Winter 1971), pp. 139-150; וגם יוסף קטן, "עבודה קהילתית עירונית בישראל," *סעד*,
 15 (יולי 1971), 44-34; וגם ר. קרמר, "עבודה קהילתית עירונית בישראל — הערות למחקרו
 של פרופ' ר. קרמר," *בעבודה קהילתית*, 4 (דצמבר 1972), 86-79.
 See, for example, G. Brager and H. Specht, *Community Organizing* (New York: Columbia 16
 University Press, 1973); C. Grosser, *New Directions in Community Organization* (New
 York: Praeger, 1973); R. Morris and M. Rein, "Goals, Structures, and Strategies for
 Community Change," *Social Work Practice* (New York: Columbia University Press,
 1962), pp. 127-145; M.G. Ross, "Conceptual Problems in Community Organization,"
Social Service Review, 30 (June 1956), pp. 174-181; V. M. Sieder, "Community Organ-
 ization in the Direct Service Agency," *Social Welfare Forum* (New York: Columbia
 University Press 1962), pp. 90-101; and R.L. Warren, "Types of Purposive Social Change
 at the Community Level," *Readings in Community Organization*, Eds. R.M. Kramer and
 H. Specht (Englewood Cliffs: Practice-Hall, 1969), pp. 205-225
 מודלים בעבודה קהילתית," *סעד*, 17 (ספטמבר 1973), 49-43; — — — "ההתנדבות ומערכת
 שירותי הרווחה בישראל," *בעבודה קהילתית*, 4 (דצמבר 1972), 20-11; — — — "ייעוץ
 קהילתי: טיפול בעת משבר קהילתי," *סעד*, 19 (נובמבר 1975), עמ' 33-41, וגם ג'ק רוטמן,
 "שלושה מודלים של פראקטיקה בארגון קהילתי," *מקראה* 1 (ירושלים: תכנית שורץ של
 האוניברסיטה העברית 1973), עמ' 20-40, משוכפל.

מאמצים שוטפים של עבודה קהילתית לטובת תאטרון קהילתי

במשך חמש השנים האחרונות, כאשר פרויקטים של תאטרון קהילתי החלו לצוץ במספר מקומות בישראל, התברר שיש צורך בגוף מרכזי. מומחה לתאטרון, פסיכיאטר חברתי, ויועץ בעבודה קהילתית החלו להיפגש לשם דיון בנושא זה בשלהי 1973. בדצמבר 1974 נוסדה אגודה עצמאית למען קידום התאטרון הקהילתי, עם נושאי מישרות רשמיים, חוקה וחוקי לוואי, חברי משנה, וכו'. מאגר ידוע של מומחים נעשה בר-השגה לשם מתן ייעוץ לקבוצות מקומיות או ארגונים לאומיים המעוניינים לאמץ פרויקט של תאטרון. יותר מכך, הרעיון של גוף עצמאי נראה כרלוונטי גם לקבוצות תאטרון מקומיות, במיוחד משום שגוף כזה יכול לקבל תרומות כספיות מפרטים ומגופים ציבוריים.

אם כי האגודה הארצית עדיין פועלת בעזרת תקציב מינימלי, היא תומכת בפעולה תאטרונית בשכונה עירונית אחת; עורכת סקר על קבוצות תאטרון קהילתי הקיימות במדינה, ועומדת לקיים קורסים לתושבי השכונות, הרוצים ללמוד כיצד להדריך בתאטרון קהילתי. פסטיבל דרמה, באחת מערי הפיתוח, בה יופיעו כל הקבוצות הפעילות בארץ, עומד על סדר היום. במה ניידת על גבי אוטובוס מתוכננת אף היא, כך שההופעות תוכלנה להינתן בסופרסלים, בפארקים, או באזורי קיט כאשר נוחותו של אולם מתאים אינה בנמצא.

כדי להתגבר על הגרעון בתקציב, החלו חברי הארגון במשא-ומתן עם מספר גורמים ציבוריים ומקורות לאומיים פרטיים למחצה. בכונה נתם להשיג תרומות כספיות שיאפשרו לארגון להגיע לכל אזור הדורש פעולות תאטרון עם הבמאי והעובד הסוציאלי שלו, לשכור לעצמו אולם, ועל-ידי כך להבטיח את חוסר התלות הנדרש לעריכת פעולה מוצלחת. יחידה כזו

תהיה, כמובן, אחראית לראשית היווצרותם של יחסי עבודה עם שירותים סוציאליים מקומיים, עם המימסד הפוליטי, ועם מוקדי כוח אחרים המגלים עניין בנושא.

כדי שניתן יהיה לגייס שחקנים, להפוך מחזה ולהתחיל בהופעות, נזקקת יחידה מקומית כזו לתקציב של כ-80,000 ל"י בשנה. לאחר שתגיע לרמת הופעה נאותה יכולה יחידה זו לערוך נסיונות בהפעלת קבוצות שונות של תושבים מקומיים. ארגון קהילתי יכול לפעול עם כל משפחות השחקנים, בשייכונים בהם גרים השחקנים, ופעילותו עשויה לכלול בין היתר, פרסום עלון, הדן בבעיות האזור, טיפול בקשישים, ארגון מחנות קיץ לילדים, או טיפוח מנהיגים מקומיים והכשרתם. יתכן שתאטרון בובות, המציג סיפורי ילדים קלאסיים, יוכל לעודד את ילדי השכונה להשתמש שימוש רב יותר בספריה. ערבי פולקלור עדתי, הצגת מאכלים מסורתיים, תצוגות של יצירות ילדים, כיתות לימוד למבוגרים, קונצרטים תחת כיפת השמים, או פיקניקים משפחתיים — כל אלה יוכלו אף הם להתארגן בעת שקבוצת התאטרון הראשונה תהפך לחלק קבוע של השכונה. כמוזכר לעיל, פעולה מוצלחת תוכל להביא להתאגדותה של קבוצה עותומנית גם בשכונה עצמה. היא תוכל לתבוע הכנסת שירותים וולונטריים ושירותים ממשלתיים לאזור, על יסוד החלטתה העצמית תוך ראיית הצרכים וקביעת סדר עדיפויות להשגתם.

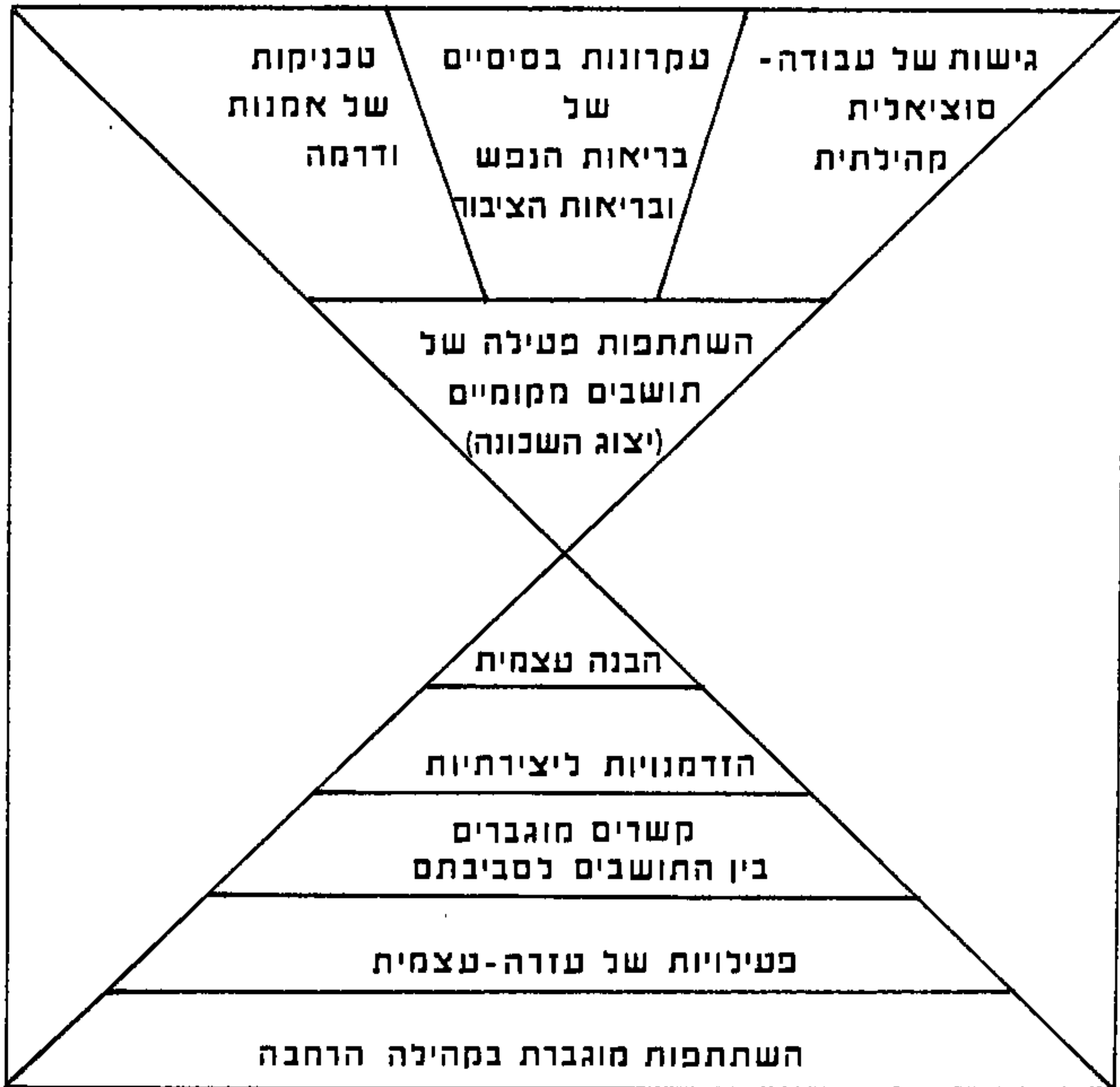
סיכום

התאטרון הקהילתי עדיין אינו מקובל במידה מספקת בישראל, ומספר פעיליו מצומצם. אולם הוא הולך ותופס במהירות את מקומו ככלי עזר רב כוח להפעלת שכונות עוני, אשר נשארו עוינות להתערבותם של שירותים סוציאליים מסורתיים. אין ספק שהוא יגיע למעמד נאות ברגע בו יוכנס למסגרת הלימודים באוניברסיטאות ולאחר שיוקם אי-

גוד מקצועי על ידי המתמחים בו. הבמאי והי-
עובדים הסוציאליים ילמדו במהרה כיצד לה-
גיע למטרות התפתחות חשובות מבלי לעורר
את התנגדות המוסדות המקומיים החזקים, או
על ידי פנייה במתכוון אל אסטרטגיות תחרות
וקונפליקט מתאימות.

אם מוטל על העובדים הקהילתיים להיות
שותפים אפקטיביים עם אנשי הדרמה, חייבים
שניהם לקבל הכשרה רבה יותר בנושאים
השונים הקשורים עם ערכי העבודה הסוציאל-
לית, וכמובן באלה העוסקים בבעיות העוני
תוך הקשרם לתחום הפוליטי. עובדים סוציאל-

ליים צריכים להשקיע מאמץ מיוחד כדי להב-
טיח תשומת לב מספקת לגישות הסכמה ושי-
תוף פעולה בתוך דינמיקת הקונפליקט של
התאטרון. הכשרת במאים של תאטרון קהילתי
חייבת לכלול תיאוריה של התנהגות האדם
ותורת הארגונים, וכן עיסוק בבעיות חברתיות
ופסיכולוגיות. אנשי הדרמה והעובדים הסוצי-
אליים יצטרכו ללמוד כיצד להשלים האחד
את מעלות רעהו, ולפעול בדרכים מקצועיות
מגוונות. צוות מקצועי מאומן ומנוסה העובד
במסגרת אגודה שכונתית עצמאית, יכול לה-
פוך את מה שעכשו הינו ניסוי מענין לכלי
עזר רב כוח להשגת שינוי שכונתי.

גיל הפרישה של נשים במבחן עקרון השוויון

מאת ד"ר רות בן-ישראל*

נשים⁵. המדובר הוא מחד — בישום עקרון השוויון בין המינים, המחייב קביעת גיל פרישה אחיד⁶, ומאידך — בשוני הקיים בין עובד לעובדת, מעצם היות האחרונה גם רעיה ואם — המטה את הכף לעבר חקיקה מגינה, המצריכה קביעת גיל פרישה נפרד. לכאורה, קשה ליישב את הדברים עד כי נדמה לעתים שהמשימה מחייבת ריבוע העיגול. הדעת נותנת, כי טוב יהיה להעמיד דברים על דיוקם, להציג את הפרובלמטיקה הכללית לקביעת גיל הפרישה של נשים ואת דרכי פתרונה — שעה אחת קודם שתיפול ההכרעה, בתקווה שהדברים יזכו לאוזן קשבת.

זאת ועוד. הטעם השני יונק מן העובדה, כי קביעת גיל פרישה של נשים נמצאת כיום על סדר היום גם. כאשר הנושא מוסדר במסגרת וולונטרית של הסכמים קיבוציים. ההסתדרות הכללית נתבקשה לתת דעתה לשאלה, בין

א. הצגת הבעיה

נראה כי יפה השעה לדיון בשאלת גיל הפרישה של נשים. כמה טעמים לדבר. האחד, מעורבות בעובדה, כי משרד העבודה שוקד כיום על הכנת טיוטה להצעת חוק פנסיה¹. הסדר חקיקתי של סוגיה זו מחייב במפגיע קביעת מסמרות גם לעניין גיל הפרישה, המהווה אחד ממרכיביו². קביעה זו מן הדין שתישקל בכובד ראש בטרם תוכרע, שכן היא בעלת השלכות מרחיקות לכת. הפרישה מסמלת את סיומם של חיי העבודה הפעילים של האדם³ והמשבר הכרוך בה הוא אחד המשברים המאפיינים חברה תעשייתית מודרנית⁴. כל אשר נאמר על גיל הפרישה בכללותו נכון גם לעניין קביעת גיל הפרישה לנשים. בעיה זו מעוררת קודם כל שאלות כלליות, אך היא מצריכה גם דיון בהיבטים המיוחדים פרישת

* הפקולטה למשפטים, האוניברסיטה העברית בירושלים.

- 1 המלצות הוועדה הציבורית למערכת הפנסיונית הוגשו לשר העבודה ופורסמו בירחון **העבודה והביטוח הלאומי** (1971), בעמ' 323. הצעה לעקרונות חוק הפנסיה (נייר עבודה) פורסמה בירחון **העבודה והביטוח לאומי** (1975), בעמ' 211. הצעה זו כוללת עקרונות לחוק הפנסיה, שסוכמו בשלב הראשון של דיוני צוות משרד העבודה והמוסד לביטוח לאומי, שמונה למטרה זו בנובמבר 1974. ההצעה צריכה לשמש מסגרת יסוד לדיונים בדבר ניסוחה של הצעת חוק הפנסיה.
- 2 הכוונה לגיל פרישה להבדיל מגיל קיצבה. על אבחנה זו ראה: A. Zelenka, *Les Systemes de Pensions dans les Pays Industrialises*, (I.L.O. 1974) p. 29.
- 3 ראה: דיון לב/22-3, **עיריית חדרה — מנחם מליחי**, פד"ע ד' 113, בעמ' 117.
- 4 על משבר זה ראה המלצות הוועדה הציבורית בנושא גיל הפרישה מן העבודה בראשותו של השופט קיסטר (ירושלים, אייר תשל"ה, אפריל 1975), עמ' 1.
- 5 זו גם העמדה המובעת בהצעת העקרונות לחוק הפנסיה (לעיל) בדברי הסיכום המופיעים בעמ' 215.
- 6 לעניין עקרון השוויון בין המינים, ראה הנוסח האחרון של הצעת חוק יסוד: זכויות האדם, סעיף 2.

היתר גם כחלק ממכלול הצעות הרפורמה של קרנות הפנסיה⁷, בהקשר זה הועמדה לדין השאלה — האם לסטות מן הנוהג על-פיו קיים פער של חמש שנים בין גיל הפרישה הנקוב בגבר ובאשה, או להמשיך ולדבוק בו⁸.

גדולה מזו, גם לולא אותו צרוף נסיבות של חקיקה עתידית ועריכת רפורמה — היה מקום ואף צורך לערוך עיון מחודש בשאלת גיל הפרישה של נשים. גיל זה נקבע בישראל כבעולם, על סמך דפוסים חברתיים של עבודת נשים שנתגבשו לפני כמה עשרות בשנים. נראה כי כיום השתנתה התמונה לחלוטין. בעבר היה מקובל, כי הגבר יעבוד במשך כל ימי חייו מבגרותו ועד גיל הפרישה, בעוד שתקופת העבודה של האשה אופיינה בקיצור-רת, באי רציפותה, באפשרות הבחירה שהיתה לה בין עבודה בתשלום לבין עיסוקים אחרים: התנדבותיים, עיסוקים של שעות הפנאי וכדומה. שנות הששים היוו מפנה דרמטי⁹. מספר שנות לימוד גדול יותר, הזדמנויות חדשות שנוצרו עקב העיור, נשואים מוקדמים, צמצום מספר הילדים, ריכוז שנות גידולם, שייפור במספר מעונות היום, תנאי בריאות משופרים והארכת תוחלת החיים — כל אלה הגדילו את מספר הנשים שנכנסו למעגל העבודה והעלו את גילן הממוצע¹⁰. נשים נשואות, או אמהות לילדים החלו מייצגות מספר גדל והולך בהרכב הנשים העובדות במשק, וכיום

משפחה בעלת שני מפרנסים אינה מהווה יותר חריג. שינויים אלה מחייבים בחינה מחודשת ושידוד מערכות.

מאמר זה נועד לבחון את הבעיה המיוחדת העולה מיישום עקרון השוויון לגבי קביעת גיל הפרישה של נשים. במסגרת זו לא יועלו על כן לדין הבעיות הכלליות הכרוכות בקביעת גיל הפרישה של האדם העובד בזמננו.

ב. סקירת המצב הקיים

1. המציאות הישראלית

עריכת דיון בבעית גיל הפרישה של נשים מחייבת תחילה לעקוב אחר המצב הקיים בישראל בנושא זה. בדיקה זו תורה איזו משתי הגישות שהוצגו לעיל שלטת בכיפה. האם זו הדוגלת בקביעת גיל אחיד, או דילמא רעותה, הגורסת גיל פרישה נפרד. בחינת המציאות מצביעה על קיומה של תופעה העוברה כחוט השני בהסדר גיל הפרישה על כפל פניו. כל מקום שגיל הפרישה מוסדר בדרך וולונטרית — ידם של אלה הדוגלים בקביעת גיל פרישה שונה היתה עד כה על העליונה. נהפוך הוא המצב כאשר קיבלה הבעיה גושפנקא תחיקתית. בנסיבות אלו עקרונן השוויון חוגג. נסביר: באופן כללי חובת הפרישה בישראל אינה מוסדרת בחקיקה¹¹.

7 שלוש ועדות הסתדרותיות נתבקשו בשלוש השנים האחרונות לעסוק בגיל הפרישה, שתיים מהן בגיל הפרישה של נשים במיוחד. על ועדות אלה, ראה סעיף ב(2) להלן.

8 הצעת הרפורמה מתייחסת לשבע הקרנות הבאות: מבטחים, קופה מרכזית לתגמולים ופנסיה לפקיד; קרן הגימלאות המרכזית של עובדי ההסתדרות; קרן הביטוח והפנסיה לפועלים חקלאיים ובלתי מקצועיים; קרן הביטוח והפנסיה של פועלי הבניין ועבודות ציבוריות; נתיב — קרן הפנסיה של פועלי ועובדי משק הסתדרותיים; מגן, קרן פנסיה מרכזית לקואופרציה ליצרנות, תחבורה ושירותים.

9 על נוהג זה ראה סעיף ב(1) להלן.

10 על מפנה שנות הששים ראה: Freda L. Paltiel, "The Changing Role of Women in Society" in *Women and Social Security*, (International Social Security Association, Geneva—1973), p. 5 at p. 13.

11 על הגידול שחל במספר הנשים העובדות ביחס לכלל העובדים במשק ראה: טבלה א' בנספח. על הרכב הגילים של הנשים העובדות, ראה: טבלה ב' בנספח.

12 למעט עובדי מדינה, רשויות מקומיות ועובדי ציבור אחרים כמוסבר להלן.

במידה שיש לה תוקף משפטי מחייב, הרי שהוא נובע מהסכמי עבודה קיבוציים, שנעשו בנדון בין ארגוני עובדים ומעבידים¹³, או כתוצאה מצו הרחבה שהחיל את ההוראות המוסכמות בהסכם הקיבוצי על חוג עובדים נוסף במשק¹⁴. באותם הסכמים נקבעה חובת פרישה שונה: 60 לאשה ו-65 לגבר¹⁵. לצד חובת הפרישה נלווית בדרך כלל זכות לפנסיה. פער הגילים האמור משתקף על כן גם בתקנות קרנות הפנסיה אשר תיאמו את גיל הקיצבה לגיל הפרישה הנקוב כאמור.

חובת הפרישה קיבלה גיבוי חקיקתי, כל אימת שהמדינה במובן הרחב הינה המעביד. נדגים: חובת הפרישה של עובדי מדינה ועובדי רשות ציבוריות שונות, הוסדרה במסגרת חוק שירות המדינה (גימלאות) [נ.מ.], תש"ל—1970¹⁶. בחוק זה נקבעה חובת פרישה אחידה לשני המינים שהועמדה על גיל 65 שנה^{17,18}. גם מקום שהמחוקק ראה לסטות מן הכלל האמור ולקבוע במקצועות מיוחדים גיל פרישה נמוך יותר או אף גבוה מן האמור — עקרון השוויון נשמר, כגון: הפרישה משירות צבא הקבע אפשרית כבר בגיל 40¹⁹, ולעומת

זאת פרישתם של שופטים הועמדה על גיל 70²⁰.

במאמר מוסגר נאזכר בהקשר זה את חוק הביטוח הלאומי [נ.מ.], תשכ"ח—1968²¹. חוק זה אינו עוסק אמנם בגיל פרישה אלא בגיל קיצבה, אך עקב סמיכות הפרשיות בין השנים והקשר ההדוק שלהם לקביעת עקרונותיו של חוק הפנסיה, אין להתעלם ממנו²². אליבא דחוק זה, לענין קביעתו של גיל הקיצבה, נסוג עקרון השוויון ואת מקומו תפסה הגישה הסותרת. הגיל המוחלט המזכה בקיצבה, ב"התאם לחוק הביטוח הלאומי, אינו אחיד ונקבע — 65 לאשה ו-70 לגבר²³, הסדר זה לענין גיל הקיצבה היה מחוייב המציאות, שכן המחוקק צריך היה להתאים את גיל הקיצבה לגיל הפרישה, הנהוג בהתאם להסדרים הוולונטריים בענין גיל הפרישה. כל קביעה אחרת היתה יוצרת מרווח של חמש שנים, בהן עובדת לא היתה זכאית להמשיך לעבוד — מחד, אך גם לא זכאית לקבל קיצבה — מאידך.

2. עיון ודיון בבעית גיל הפרישה

מבחינה ציבורית לא ירד נושא גיל הפרישה מסדר היום בעשור האחרון. ועדות ציבוריות

13 נדגים: הסכם קיבוצי כללי לפנסיות זיקנה משלימה (יסוד) — פועלים, או הסכם קיבוצי כללי לפנסיות זיקנה משלימה (יסוד) — פועלות. שני ההסכמים פורסמו בחסכמים קיבוציים לחסוד בעיות כלליות בתעשייה, (בחוצאת התאחדות התעשיינים, המרכז, מחלקת העבודה — תל-אביב, אייר תשכ"ח — מאי 1968) בעמ' 34.

14 נדגים: צו הרחבה בענין פנסיה — כללי, ילקוט פרסומים 1292, תשכ"ו, בעמ' 207.

15 נדגים: גיל הפרישה של פועל נקבע ב-65 ושל פועלת ב-60 בהתאם לסעיף 7(ג) להסכם הקיבוצי הכללי לפנסיות זיקנה משלימה (יסוד) — פועלים (לעיל).

16 ס"ח תש"ל, עמ' 65. חוק זה חל על עובדי ציבור נוספים, נדגים: בהתאם לסעיף 24(ב) לחוק רשות השידור, תשכ"ה—1965, חל חוק שירות המדינה (גימלאות) גם על עובדי רשות השידור.

17 בהתאם לסעיף 18 לחוק שירות המדינה (גימלאות) קובע גיל זה חובת פרישה.

18 החוק מכיר גם באפשרות של פרישה מוקדמת כעולח מסעיפים 15, 17 ו-18. נדגים: עובד ששירת 10 שנים לפחות, רשאי נציב השירות להוציאו לקיצבה עם הגיעו לגיל 60; מי ששירת 25 שנים זכאי לפרוש בגיל 55 ועוד. יש כאן אימוץ של עקרון הגמישות.

19 ראה: חוק שירות הקבע בצבא הגנה לישראל (גימלאות), תשי"ד—1954.

20 ראה: חוק השופטים, תשי"ג—1953, סעיף 17 (א) (1).

21 ס"ח תשכ"ח, עמ' 108.

22 בהתאם להצעת עקרונות חוק הפנסיה (ראה ה"ש 1 לעיל), הרובד הראשון של חוק הפנסיה יהיה בנוי על בסיס חוק הביטוח הלאומי. ראה לענין זה הנחה א' המופיעה בעמ' 212.

23 בתנאים מסויימים חלת זכאות כבר בגיל נמוך יותר, 60 לאשה ו-65 לגבר.

למיניהן ישבו על המדוכה ועסקו בסוגיה זו בין בהיבטה הכללי ובין בהקשרה לגיל הפרישה של נשים. בקצרה ניתן לסכם את המלצות הועדות הציבוריות בשאלת גיל הפרישה לנשים כדלקמן:

א. ועדת ניצן בשנת 1967 — המליצה על קביעת גיל 62 כגיל פרישה לנשים, תוך גמישות עד גיל 67; לגברים גיל 65 תוך גמישות עד גיל 70.

ב. ועדת ברניב בשנת 1971 — שנתמנתה על-ידי שר העבודה לבדיקת המערכת הפנסיונית לא התייחסה לגיל הפרישה אלא לגיל הקיצבה בלבד. לענין זה הומלץ לקבוע גיל זכאות לקיצבה בסיסית — 60 לאשה ו-65 לגבר, ולענין זכאות לקיצבה נוספת — 65 לאשה ו-70 לגבר.²⁴

ג. ועדת אבידור בשנת 1972 — שנתמנתה לבדיקת מעמד וזכויות האשה בביטוח הפנסיונרי, המליצה על קביעת גיל פרישה שווה וגמיש לשני המינים²⁵; השינוי בגיל הפרישה של נשים ישאף לקראת שוויון וסגירת הפער בין האשה לגבר באופן הדרגתי.²⁶

ד. ועדת זיטלני בשנת 1973 — שנתמנתה על-ידי מזכיר ההסתדרות, כדי לקבוע גיל פרישה לנשים העובדות במוסדות ההסתדרות, המליצה על קביעת גיל פרישה לנשים — המועסקות בעבודות מינהל ושירותים (פקידות) ובמקצועות חופשיים — של 62 שנה.²⁷

ה. ועדת שדה בשנת 1974 — שנתמנתה

על-ידי המרכז לבטחון סוציאלי בהסתדרות לדון בבעית גיל הפרישה בכללותה, המליצה על השוואת גיל הפרישה בין המינים.²⁸ בשלב ראשון הומלץ לצמצם את הפער בשלוש שנים בלבד ולהעלות את גיל הפרישה של נשים ל-62 שנה. כמו כן הומלץ להקדים פרישת נשים, המועסקות בעבודות מתישות.

ו. ועדת קיסטר בשנת 1975 — שנתמנתה על-ידי שר העבודה לבחינת נושא הפרישה מעבודה, המליצה לצמצם את ההפרש הקיים בין גיל הפרישה של גברים לגיל הפרישה של נשים בשתיים עד שלוש שנים בסוגים מסויימים של עבודות נשים, ובמקומות עבודה אשר לא קיים בהם גיל פרישה אחיד.²⁹

ז. ועדת תמיר בשנת 1975 — שנתמנתה על-ידי מועצת הפועלות לבחינת גיל הפרישה של נשים המליצה על קביעת גיל פרישה אחיד שווה וגמיש לשני המינים.

ח. הצעת עקרונות חוק הפנסיה 1975 — בהתאם להמלצת צוות משרד העבודה והמוסד לביטוח לאומי — גיל הפרישה של הגבר יהיה 65 שנה.³⁰ לענין גיל הפרישה של האשה עוד לא נקבע דבר.³¹

במשפט אחד ניתן לסכם את הרוח העולה ממכלול ההמלצות האמורות. אליבא דכולם, כי יש לשאוף לקראת קביעת גיל פרישה אחיד לשני המינים. המשימה האמורה צריכה להיעשות באופן הדרגתי בלבד.

24 דו"ח ועדת ברניב (ה"ש 13 לעיל) בעמוד 324, סעיף 3.1.

25 המלצה מס' 12 לדו"ח האמור.

26 המלצה מס' 13 לדו"ח האמור.

27 סעיף א' לסיכומי הוועדה.

28 סעיף ג' להצעת הוועדה.

29 דו"ח הוועדה, סעיף 4(3).

30 סעיף ב(4) לעקרונות חוק הפנסיה (ה"ש 1 לעיל), בעמוד 212.

31 בדברי הסיכום לעקרונות חוק הפנסיה (ה"ש 1 לעיל), בעמ' 215.

3. המצב בעולם

קיומו של פער בין גיל הפרישה לגברים לבין גיל הפרישה לנשים, אינו תופעה ישראלית. ניתן למצוא לו מהלכים גם במדינות רבות אחרות.⁸² באופן כללי ניתן לומר שקיימת מבוכה כללית בשאלה זו. מספר המדינות בהן גיל הפרישה אחיד, כמעט זהה למספר הארצות שקבעו גילי פרישה נפרדים.⁸³ יתר על כן, אין אפשרות להצביע אף על נטייה אוניברסאלית בנדון. נהפוך הוא. ניתן להצביע על מדינות שהשוו את גיל הפרישה רק בעשור האחרון כדוגמת ארצות-הברית,⁸⁴ וכנגדן אף כאלה שהגדילו את הפער הקיים בין גילי הפרישה באותה תקופה כדוגמת שווייץ.⁸⁵

ג. עקרון השוויון

כאמור, המציאות מלמדת, כי שני פנים לקביעת גיל הפרישה לנשים, המבטאים כל אחד גישה בעלת מהלכים בסוגיה זו. העברת דעות אלה במסגרת עיונית מורה, שאם כי, אליבא

דשתיהן, מדובר בהחלתו של עיקרון זהה — הרי שדרכיהן נפרדות בעת יישומו בנסיבות. נסביר: על-פי הפן האחד, יש לקבוע גיל פרישה שווה לגבר ולאשה. גישה זו נתלית באילן גדול: עקרון השוויון. משמעותו שהכל שווים לפני החוק.⁸⁶ לשון אחר, אין מפלים בין אדם לאדם מטעמים שונים, ולענייננו — מטעמי מין. סיוע ותימוכין לדעה זו ניתן להביא מן הפירוש שקיבל עקרון השוויון במשפט המקומי והבינלאומי, בהקשר הכללי ויישומו למשפט העבודה. ערטול מושג האפליה, שהינו הצד השני של מטבע השוויון, על-פי רוח ההלכה הכללית, מורה כי "סימן ההיכר הטבוע במושג זה discrimination הוא יחס בלתי שווה ובלתי הוגן — איפה ואיפה — לגבי סוגים שונים של אנשים".⁸⁷ יישומו למשפט העבודה משמעותו "יחס לעובד לא כפרט, אלא כאחד מבני הקבוצה המופלית לרעה".⁸⁸ הלכה זו עולה בקנה אחד עם אמנת העבודה הבינלאומית בדבר הפליה בתעסוקה ובמשלוח יד⁸⁹, הרואה כאפליה כל פסילה או הע-

32 במדינות הבאות נקבע גיל פרישה נפרד: אוסטריה, אוסטרליה, איטליה, אירן, אלבניה, ארגנטינה, יוגוסלביה, בוליביה, בלגיה, ברזיל, בריטניה, בריה"מ, גרמניה המזרחית, דנמרק, הונגריה, טורקיה, קובה קולומביה, קונגו, רומניה, שוויץ. בהתאם ל: Social Security Programs Throughout the World, 1973. U.S. Department of Health Education and Welfare.

33 גיל פרישה אחיד נקבע במדינות הבאות: אורוגוואי, איסלנד, אירלנד, אלג'יריה, אקוודור, ארה"ב, בורונדי, גינאה, גרמניה המערבית, הולנד, הרפובליקה הדומיניקנית, וולטה העילית, חוף השנהב, לוב, לוקסמבורג, מלי, מכסיקו, מרוקו, מצרים, נורווגיה, ניו זילנד, ניקראגואה, סוריה, ספרד, פורטוגל, פיליפינים, פינלנד, פרגוואי, פרו, צרפת, קנדה, שוודיה (בהתאם לדו"ח הנ"ל).

34 בדו"ח האמריקאי משנת 1958 גיל הפרישה הוא 62 לאשה 65 לגבר. בדו"ח משנת 1973, גיל הפרישה אוחד ונקבע ל-65 שנה.

35 בדו"ח האמריקאי משנת 1958 גיל הפרישה היה 65 לגבר 63 לאשה. בדו"ח משנת 1973, הפער בין גילי הפרישה הוגדל ונקבע 62 לאשה, 65 לגבר.

36 על עקרון השוויון ואיסור הפליה ראה: סעיף 2 להצעת חוק יסוד: זכויות האדם. לשונו: "הכל שווים לפני החוק. אין מפלים בין אדם לאדם מטעמי גזע, מין, לאום, עדה, ארץ מוצא, דת, השקפה, מעמד חברתי או השתייכות פוליטית או מכל טעם אחר. הבחנה שהיא ממין הענין אינה אפליה".

37 ע"פ 112/50, גר בן יצחק יוסיפוף, נגד היועץ המשפטי לממשלה, פד"י ה', 451, דברי השופט לנדוי בעמוד 490.

38 ד' בר-ניב, העבודה במשפט העמים, (עם-עובד — 1969), ע' 126. וכן ראה: דיון לג/25-3, ועד אנשי צוות דיילי אויר, ואח' — עדנה חזין, ואח' פד"ע ד', 365, בעמ' 371.

39 אמנה מס' 111 משנת 1958. כתבי אמנה כרך 10, עמ' 288.

40 השווה: אמנה 117 בדבר המטרות והנורמות היסודיות של המדיניות הסוציאלית 1962 (כתבי אמנה כרך 15 עמ' 285) בסעיף 14 נקבע שתהא זו מטרת המדיניות לבטל כל הפליה בין עובדים מטעמי גזע, צבע, מין... לענין (א) תחיקת עבודה והסכמי עבודה אשר יעניקו יחס כלכלי צודק לכל מי שבדין יושב בארץ או עובד בה וכן בפסקה (ה) לענין תנאי עבודה.

שווים — אינה הפליה, וההלכה הבאה משמ-
שת כתניא דמסייע לדבריהם: 43

“עקרון השוויון, אשר אינו אלא הצד השני של מטבע ההפליה ואשר המשפט של כל מדינה דמוקרטית שואף, מטע-מים של צדק והגינות, להמחישו, מש-מעו, כי יש להתייחס, לצורך המטרה הנדונה, יחס שווה אל בני אדם, אשר לא קיימים ביניהם הבדלים של ממש, שהם רלוונטים לאותה מטרה. אם אין מתייחסים אליהם יחס שווה, כי אז לפנינו הפליה. לעומת זאת, אם ההבדל או הבדלים בין אנשים שונים הינם רלוונטיים למטרה הנדונה, אז תהיה זו הבחנה מותרת, אם מתייחסים אליהם, לצורך אותה מטרה, ביחס שונה, ובל-בד שההבדלים ההם מצדיקים זאת. המושג ‘שוויון’, בהקשר זה, פירושו איפוא שוויון רלוונטי”.

סייג זה מקבל גם גושפנקא עת באים ליישם את העיקרון במשפט העבודה. בהתאם להמל-צת העבודה בדבר הפליה בתעסוקה ובמשלוח יד⁴⁴, “סילוק אפליה, אסור שיפגע בצעדים מיוחדים שמטרתם לענות על צרכים מיוחדים של אנשים אשר בשל סיבות כגון... מין... מוכרים כזקוקים להגנה או לעזרה מיוחד-דים”⁴⁵. דברים אלה מהווים צידוק לחקיקה מגינה. אליבא דהשקפה זו, העובדה שעו-בדת ממלאת בנוסף אף תפקידים הנובעים מהיותה גם אם ורעיה — מבדילה אותה מה-

דפה על יסוד מין שתוצאתם פגיעה בתנאי העבודה⁴¹. מהלכות אלה עולה המסקנה, כי קביעת גיל פרישה שונה לנשים מהווה אפליה. פסילותה מתבטאת בכך שהיא מהווה יחס בלתי שווה בין גברים לנשים, בקובעה נור-מות בלתי שוות לענין גיל הפרישה. זאת ועוד, היא מהווה התייחסות לאשה לא כאל פרט, אלא כאל אחת מבנות הקבוצה המופלית לרעה, וככזו אינה עומדת במבחן יישומו של העקרון במשפט העבודה. גיל פרישה שונה לנשים אינו מתיישב אף עם אמנת העבודה הבינלאומית, המכירה באפליה במקום שקיי-מת העדפה הפוגעת בתנאי העבודה. חובת הפרישה מהווה חלק ממכלול תנאי העבודה⁴². מכאן, שקביעת גיל פרישה שונה, מפלה היא לכשעצמה, ולכן בחינתו של גיל הפרישה בעיניה של אסכולה זו, מובילה לכך שיקוב הדין את תהר — גיל הפרישה חייב להיות שווה לגבר ולאשה כאחד.

על-פי הפן השני, יש לקבוע לאשה גיל פרי-שה שונה מזה הנקוב בגין הגבר. אם כי גישה זו נועצת אף היא יתידותיה בעקרון השוויון, הרי היא טוענת לדרך יישום שונה. גישה זו מבחינה בין התביעה לשוויון אבסולוטי לבין ההכרה בשוויון רלוונטי. נבהיר: לגרסתה, עקרון השוויון הוא מושג רחב וחובק כול. כעיקרון כללי יש אף לו סייגים. התפישה ש-הכל שווים לפני החוק, משמעותה רק כי יש להתייחס בדרך שווה כל אימת שמדובר באנ-שים הנתונים במצב שווה. על כן, אבחנה בין סוגים שונים של אנשים שאינם בעלי נתונים

41 דיון לג/25-3 לעיל בעמ' 372. סעיף 1(1) לאמנה קובע כי המונח הפליה כולל — (א) “כל הבדלה, הרחקה, או עדיפות מטעמי... מין... שיש בהם כדי לשים לאל או לפגום את שוויון הסיכוי או היחס בהעסקה או במשלוח יד”. סעיף 1(3) קובע, כי המונח “העסקה” כולל בין היתר את תנאי העסקה, דהיינו תנאי העבודה.

42 בדיון לג/2-7, מדינת ישראל — וילהלם רוזנבלט, פד”ע ה' 42, בעמ' 48 נקבע שתנאי עבודה כוללים גם תנאים שבהם יפרוש אדם מעבודתו. מכאן שגיל הפרישה בהיותו חלק ממכלול התנאים שבהם יפרוש אדם מעבודתו — הינו חלק מתנאי העבודה.

43 ד”נ 10/69 ברונובסקי נגד הרב תראשי לישראל הרב נסים ואח', פד”י כה(1), 7, בעמ' 35; וכן ראה ע”פ 5/51 חיים שטיינברג נגד היועץ המשפטי, פד”י ה', 1061 בעמ' 1068.

44 המלצה משנת 1958, סעיף 6.

45 דיון לג/25-3 (ה”ש 38 לעיל) בעמ' 372.

מוכרת כ: *Push and pull of female participation in the labour force.*⁴⁷ המאפיין השני בא לביטוי בתפקיד הכפול והסימולטני אותו מבצעת העובדת בהיותה בנוסף גם אשה ואם. מאפיין זה בא לתורות, כי לאשה חובות נוספות מחוץ למעגל העבודה המוסיפות על גטל עבודתה הרגיל. יש מקום להרחיב הדיבור בהקשר למאפיינים אלה בט-רם תיבדקנה השלכותיהם.⁴⁸

כאמור, טעמים שבנסיון-החיים מורים, כי חיי העבודה של האשה אינם רצופים. עובדה זו נוצרת מכמה דחפים הדרים בכפיפה אחת, המשפיעים על האשה. מהם המשמשים גורם מדרבן להארכת חיי עבודתה. כנגדם, גיצבים אחרים הלוחצים אותה אל מחוץ למעגל העבודה. דחפים אלה אומרים דרשני. משך חיי העבודה של האשה מושפע קודם כל מהנורמה החברתית השוררת. מהותה של נורמה זו מכתיבה לחומרא או לקולא. במידה שהבשיי-לה ההכרה החברתית בחובתה של האשה לצ-את לעבודה מחוץ לביתה ובכך לתרום למשק ולכלכלה — כי אז משמשת נורמה זו עידוד להארכתו של משך חיי העבודה של האשה. מכוחה, תיכנס האשה לחוג העובדים קרוב יותר למועד בו נכנס הגבר, ותשקוד במידת האפשר להתמיד בה עד גיל הפרישה. כאשר נפקד מקומה של הכרה חברתית כגון זו, כאשר החברה מכירה בתפקיד של ניהול משק הבית וגידול הילדים, כמשימה חברתית בפני עצמה — כי אז, חיי העבודה של האשה ית-חילו, אם בכלל, רק בהתקיים נסיבות מיוחדות. הצורך הכלכלי מהווה גורם ראשון במעלה בהקשר זה. רמת חיים משופרת ועלייה תלולה ביוקר המחיה, יוצרים מצב על-פיו מתקשה משפחה להתקיים על משכורת אחת ועל כן נזקקת לתוספת מפרנס.⁴⁹ נראה כי

עובד. הבדל זה מוביל למסקנה, כי בנסיבות אלו אין לדבר על שוויון אבסולוטי, אלא רק על שוויון רלוונטי, דהיינו — קביעת גיל הפרישה של נשים אינה נופלת במסגרת הכלל אלא מתיישבת עם החריג.

עיננו הרואות, אף כי שתי הגישות נאחזות באותו עיקרון, הרי שהתפרדה בין הדבקים נעשית על דרך הפרשנות. שוויון הוא בעצם כינוי ליחס.⁴⁶ האמירה כי שני דברים שווים, משמעותה שיש להתייחס אליהם כאילו הם זהים לפחות באספקט מסוים הרלוונטי לאותו ענין. הבעיה להחליט מה צודק בנסיבות גיל הפרישה — הינה בעצם הבעיה להחליט אם קיימים הבדלים רלוונטיים, המצדיקים אבחנה בין המינים: על כן, כדי להכריע בפלוגתא, יש צורך להעמיד את מאפייני עבודת הגבר מול מאפייני עבודת האשה, ולראות אם השו-ני הנובע — הינו רלוונטי לענין גיל הפרישה.

ד. מאפייני עבודת האשה

כל בעלי תריסין מאוחדים בדעותיהם, כי אין דומה עבודת האשה לעבודת הגבר. סלע ה- מחלוקת מתייחס רק למידת הרלוונטיות של אותו שינוי לענין קביעת גיל הפרישה. הבחי-רה בין יישום עקרון השוויון הרלוונטי לבין החלת השוויון האבסולוטי בנסיבות, קמה או נופלת מכוח מאפייני עבודת האשה. נראה בעליל, כי לא ניתן מינה וביה לנקוט עמדה בנדון, בטרם נתבררה מהותם של אותם מאפ-יינים. שנים הם הגורמים המעניקים לחיי הע-בודה של האשה צביון שונה ומיוחד משלהם. המאפיין הראשון המזדקר לעין משתקף באי הרציפות. שוני זה בא ללמדנו, כי חיי העבו-דה של האשה אינם מורכבים מפרק זמן אחד רצוף כחיי העבודה של הגבר — אלא מכמה פרקי זמן משתנים ולא רצופים. תופעה זו

46 ד"נ 10/69 (ה"ש 43 לעיל) בעמ' 35.

47 פלטיאל (ה"ש 10 לעיל) בעמ' 13.

48 על הגורמים המשפיעים על עבודת האשה, ראה: פלטיאל (ה"ש 10 לעיל) בעמ' 15.

49 על כך שהמפרנס השני כיום בארצות-הברית זו האשה ולא הבן הבוגר ראה: פלטיאל (ה"ש 10 לעיל), בעמ' 15.

כיום הולך מקום זה ונתפס על-ידי האשה. כפוף לכך, כמובן, שהשכר הצפוי לאשה אינו נופל מן ההוצאות המשפחתיות הכרוכות ביי-ציאתה לעבודה⁵⁰.

יש המונים גורמים נוספים בין אלה המעודדים את האשה לעבוד. הכוונה לצורך הפסיכולוגי של האשה לקבל סיפוק בעבודה יוצרת מעבר לתפקידה כעקרת בית — מחד ולצורך החברתי שלה ליתר מעורבות בחיים — מאידך. אם כי איננו מטילים ספק בקיומם של צרכים אלה, הרי שהשפעתם על משך חיי העבודה של האשה הנה שולית בלבד. גדר הספקות נובע מהעובדה שתביעות אלה יכולות להתממש לא רק בעבודה רווחית, זו הנמדדת לענייננו, אלא גם בעיסוקים אחרים. פעילות ציבורית התנדבותית בארגוני הנשים או במסגרת וולונטרית אחרת, עיסוקים מקובלים לשעות הפנאי, כגון — ציור או מוסיקה ודומיהם, והרחבת ההשכלה באמצעות שנות לימוד נוספות — יכולים באותה מידה לענות על הדרישות האמורות⁵¹. נראה, כי צריך להתקיים במקביל גם צורך כלכלי כדי לכוון את האשה למצוא את סיפוקה מהיבטים אלה בהכרח רק במסגרת עבודה רווחית.

באמתחתה של האשה שמורים גם גורמים אובייקטיביים המשפיעים על חיי עבודתה. גורמים אלה, אם כי אינם שוללים לכשלעצמם את עבודת האשה, הרי ללא ספק מכבידים הם עליה. בעקבותם נלחצת האשה לקיר; כל דרך שתנקוט תהיה בעלת השלכה ישירה על אחד ממאפייני עבודתה, הכוללים את אי הרציפות והתפקיד הכפול. דהיינו — או שכ-תוצאה מאותם גורמים תוגבר אי רציפות

עבודתה, או שתביא להכבדה על חיי עבודה בהעמיסה עליהם גטל כפול. המדובר בתפקידים שחיי המשפחה התקינים דורשים ביצועם והכוללים: (1) גשיאה בעול משק הבית; (2) הריון ולידה; (3) טיפול והשגחה על ילדים. קיומן של משימות אלה מביא לכך, כי ביצוען ייעשה בהכרח על חשבון עבודת האשה. הברירה בידה: תרצה — תצא לעבודה אך תשא בעול עבודה כפול, תרצה — תעמוד בלעדית, וחבל עליה כי בכך תפגע במשך חיי עבודתה. נראה כי גורמים אלה וההתנגדות העולה מהם אינם בדותא בעלמא.

ה. השלכות מאפייני עבודת האשה

עצם קיומם של הבדלים בין עבודת האשה לזו של הגבר, אינו מלמד עדיין אם אכן הבדלים אלה רלוונטים לענין גיל הפרישה. כפי שמתברר רק הבדלים בעלי השלכה ישירה לנושא מצדיקים אבחנה בין המינים. קיומם של הבדלים בעלי נפקות בהקשרים אחרים, אין לו ולא כלום לענין גיל הפרישה, ועל כן השאלה בתמציתה היא: מהן ההשלכות הנובעות משני המאפיינים המציינים את עבודת האשה. האם נפקותם מורגשת בענין גיל הפרישה אם לאו. בחינה מקרוב של הסוגיה מורה, כי לא זה כמו זה. לשון אחר, בעוד שא-למנט אי הרציפות אינו רלוונטי לענין קביעת גיל הפרישה, הרי שהתפקיד הכפול יש לו נגיעה ישירה לענין.

אי הרציפות של עבודת האשה מתבטאת באופן מעשי בקיצור מספר שנות עבודתה. בחינת אלמנט הוותק בעבודה, מעלה כי הוא משמ-

50 העובדה כי נשים נכנסות יותר מאוחר לשוק העבודה, או עובדות בצורה לא רצופה, היא המביאה לכך, שהן בדרך כלל מועסקות במשרות בעלות זירוג ושכר נמוכים יותר. לעובדה זו יש השפעה היוצרת מעגל קסמים. יציאתה לעבודה של האשה כרוכה בהוצאות הכרוכות בהחזקת ילדים. שכר נמוך הופך לכדאי את עבודת האשה, כל עוד נתברכה בילד קטין אחד בלבד. מציאותם של יותר מקטין אחד עשויה לבטל מהיבט כלכלי את אפשרות האשה להמשיך בעבודתה.

51 נשים במעמד חברתי נכבד, מעמד שנקבע לאור עסוקיו של הבעל, עשויות להעדיף עבודה לא רווחית, כי בדרך כלל בשטח זה הן יכולות לקבל משרה ברמה נאותה. לא כך המצב כאשר מדובר בעבודה רווחית.

עותי לענין הקיצבה הנמדדת בהתאם לו. אלמנט אי הרציפות עשוי להביא להקטנת קיצבתה של האשה, או אף לעתים לשלילה המוחלטת עקב חוסר תקופת אכשרה מספיקת⁵², כלומר — אין להתעלם מן התוצאות השליליות הנובעות מאי הרציפות ויש לעשות בנדון. אך לא זה החולי ולא זו התרופה⁵³. אי הרציפות אינה משפיעה על גיל הפרישה, ולא זו בלבד אלא שהקדמת גיל הפרישה לגיל שים אף מוסיפה חטא על פשע מהיבט זה. היא מקצרת עוד יותר את משך חיי העבודה של האשה, כאשר הקיצור נעשה בתקופת בה האשה פנויה יותר לעשות מחוץ לביתה מאחר שילדיה בגרו. יתרה מזאת, הקדמת גיל הפרישה, לא רק שאינה תורמת לריפוי הפגמים הנובעים ממאפיין אי הרציפות, אלא יוצרת עיוותים חדשים לכשלעצמה, היות והיא גורמת בעקבותיה את צמצום זכות ההורשה — מחד⁵⁴, והגבלת סיכויי האשה לקידום — מאידך⁵⁵.

תמונה שונה לחלוטין מצטיירת שעה שמת-

ייחסים למאפיין השני, הוא התפקיד הכפול. נפקותו של מאפיין זה מתבטאת בהתבלותה המוגברת של האשה העובדת. הנשיאה בנטל הכפול מהווה מעמסה מתישה⁵⁶. ירידה ל- שורשם של דברים מלמדת, כי גורם ההתבלות הוא מאשיותיו של גיל הפרישה⁵⁷. ההנחה היא שבגיל מסויים כלים כוחותיו הפיזיים והנפשיים של האדם. הכוונה אינה לנכות פיזית אלא להתבלות ועייפות בלבד. בגסיבות אלה, טובת העובד, המעביד והמשק, מחייבת לאפשר לעובד לפרוש מעמלו. בדרך זו ניתן לתרץ קביעת גילי פרישה מוקדמים בגין עבודות הכרוכות במאמץ גופני מירבי ועל כן גוררות לשחיקה⁵⁸. אם אכן, אלמנט ההתבלות מהווה כאמור גורם רלוונטי לענין קביעת גיל הפרישה, כי אז התפקיד הכפול שממלאת האשה העובדת, יש לו נגיעה ישירה לענין. לכאורה נראה על כן, שמצאנו הבדל בין עבודת האשה לעבודת הגבר, המצדיק בנסיבות — החלת עקרון השוויון הרלוונטי, ועל כן קביעתו של גיל פרישה נפרד. קביעה זו

52 כל עוד לא ניתן לצרף את כל תקופות עבודתה של האשה, הרי שלצורך הקיצבה תילקח בחשבון רק תקופת העבודה האחרונה. בפרק זמן זה צריכה האשה לצבור מספיק שנות ותק בהתאם לדרישות האכשרה התואמות. במידה שתקופת האכשרה היא בת עשר שנים, עשויה האשה לצאת קרחת.

53 ראה בנדון זלנקה (ה"ש 2 לעיל, בעמ' 39), המצביע על פיתרון של התחשבות בשנים של אי עבודה עקב גידול ילדים כשנות ותק פנסיוני.

54 בזכות ההורשה מתכוונים לזכותם של השאירים ליהנות מעבודת הפנסיונר שנפטר. בקרנות הפנסיה מוגבלת זכות ההורשה של האשה, כאשר הטיעון הוא, כי פרישת העובדת בגיל מוקדם יותר מזה של העובד מחייבת לצמצם את זכויותיה. צמצום זה מתבטא על ידן בביטול זכות ההורשה לחלוטין, או בצורה חלקית בלבד.

55 הקדמת גיל הפרישה מצמצמת את סיכויי ההתקדמות של האשה מעבר לגיל חמישים, שכן לפי ראות עיניו של המעביד לא כדאי להשקיע בה בגלל פרישתה המוקדמת. הוא יעדיף איפוא לקדם גבר באותו גיל, שמעבודתו יוכל ליהנות חמש שנים נוספות.

56 בארצות מזרח אירופה מכירים בשחיקת האשה הנובעת מגידול ילדים כמצדיקה פרישה מוקדמת. נדנים: בבולגריה, אם לחמשה ילדים שגידלה אותם עד גיל שמונה לפחות יכולה לפרוש מגיל 45 שנה; ברוסיה ובאלבניה בגיל 50. ברומניה, אם לשלושה ילדים, שגידלה אותם עד גיל 10, פורשת בגיל 50. אולם היא יכולה לפרוש פרישה מוקדמת של שנה בגין כל 3 ילדים נוספים (ראה בענין זה: זלנקה (ה"ש 2 לעיל), עמ' 36).

57 ישנם עוד גורמים רבים לקביעת גיל הפרישה, כגון: תוחלת החיים, מצב התעסוקה במשק וכד'. במסגרת רשימה זו לא יידונו גורמים אלה מאחר שאינם רלוונטים לענין עקרון השוויון.

58 בארצות מזרח אירופה נקבעו שלושה גילי פרישה נפרדים בהתאם למידת השחיקה והמאמץ הפיזי הכרוך בהם. ראה בענין זה: פרופ' שמעון צייגר "עקרונות שיטת הפנסיה במזרח אירופה", בטחון סוציאלי (1975), חוברת 8, עמ' 68.

תית. זו הנחה כללית של גיל השחיקה, הנחה שאינה תואמת בהכרח את המידה האישית. סוד גלוי הוא שיש המתבלים עוד בטרם הגיעו לגיל הנקוב, ואילו אחרים מצויים במלוא אונם בהגיעם לאותו גיל. מכאן, שעצם קביעת גיל פרישה נקוב עומדת על כרעי תרנגולת. ולא זו בלבד אלא שאף יישום המסקנה לענין גיל הפרישה של נשים שהיו פטורות מן התפקיד הכפול, הינה בעייתית. בהתאם להס' כמים הוולונטריים עומדת לאותן נשים זכות מוקנית לפרוש בגיל 60. עקרון השוויון בהק' שר זה משמעותו סתימת הפער בין גילי הפרישה הקיימים. במידה שהדבר יעשה כלפי מעלה, דהיינו — על-ידי העלאת גיל הפרישה של נשים בחמש שנים — משמעותו פגיעה בזכות מוקנית. נסיון החיים מלמד שהמחוקק לא ימהר לכרסם בזכותו השרירה והקיימת של העובד. סתימת הפער כלפי מטה אף היא מלווה בבעיה לא פחות קשה. הורדת גיל הפרישה של גברים והעמדתו על גיל 60 הינה מעמסה כלכלית, שהמשק הישראלי במצבו הנוכחי ובעתיד הקרוב אינו יכול לעמוד בה.

הפתרון הרצוי שיש לשאוף אליו הוא התאמת גיל הפרישה של גברים ונשים גם יחד למידת ההתשה האישית: לאפשר פרישה מוקדמת לאלה אשר עקב עבודתם הקשה או תפקידם הכפול התבלו בטרם עת — ולא לדחות על ידי כפית פרישה בגיל נקוב את תרומתם של כל זוג ידיים או מוח פורה, המסוגלים עדיין ליטול חלק במאמץ הכללי. קביעת גיל פרישה אחיד וגמיש לגבר ולאשה עשויה לשמש פתרון נאות, שמשמעותו — פרישה אפשרית בתחומי של פרק זמן מוגדר בן כמה שנים (בין חמש לעשר שנים), כאשר בגבולותיה של תקופה זו זכאי העובד לפרוש בהתאם למידת שחיקתו האישית, ורק עם סיום התקופה נכפית עליו הפרישה. קביעת גיל פרישה אחיד וגמיש לגבר ולאשה מיישרת את מירב ההדורים. פתרון זה עומד במבחן השוויון האבסולוטי, היות והוא קובע גיל פרישה אחיד. יחד עם זאת הוא אינו עומד בסתירה

פתוחה לביקורת. התפקיד הכפול והשחיקה הנובעת ממנו, מצדיקים קביעת גיל פרישה שונה רק למיעוט של נשים עובדות. נבהיר: רק נשים שהן אמהות, אשר העדיפו לעבוד ברציפות ועל כן נשאו בעומס הכפול — זכאי יות להקדמת פרישתן. כנגד זאת, נשים לא נשואות, או ללא ילדים, או אמהות שהעדיפו להישאר בביתן ולגדל את צאצאיהן — לא נשאו בנטל נוסף ולא מילאו תפקיד כפול. קבוצת נשים זו, שעבודתן אינה רצופה, מהווה בעצם את המרכיב העיקרי בקרב ציבור הנשים העובדות. עבודתן של נשים אלו שונה מעבודת הגבר רק במאפיין הראשון של אי הרציפות. כבר שנינו שמאפיין זה אינו רלוונטי לענין גיל הפרישה. מכאן שלגבי קבוצת נשים זו, המייצגת חתך של מרבית האוכלוסיה הנשית העובדת — מוצדק להחיל את עקרון השוויון האבסולוטי, ועל כן לקבוע גיל פרישה אחיד לגבר ולאשה.

1. מסקנות

חרף העובדה כי למסקנות המשתמעות ממאפיין ייגיי עבודת האשה יש אחיזה בעקרון השוויון על סייגיו — נראה כי קביעות אלה אינן נק' יות מספקות. ההשגות בנדון מתייחסות למס' קנות בגין שתי קבוצות הנשים כאחד. לא יהיה זה נכון להתייחס למכלול הנשים שמיל' או תפקיד כפול בנשימה אחת. לא כולן הוכ' רעו בנטל שווה. יש שנעזרו במטפלות, עוזרות או אף באחד מבני המשפחה, בן זוג או הורה, יש שנשאו במעמסה באופן בלעדי. מכאן שהתבלותן והתשתן של הנשים הנמ' נות על אותה קבוצה לא תהיה בהכרח שווה (אך מבחינה מעשית היא אינה ניתנת למ' דידה). זאת ועוד, גם גברים עשויים להימצא במצב דומה, כגון — האלמן המגדל את ילדיו, או הבעל הנושא במשרה כפולה והמשמש בעצמו כמפרנס נוסף. מדוע ייגרע חלקם של גברים אלה? יתרה מזאת, קביעת גיל פרישה באמצעות גיל כרונולוגי הינה קביעה שרירותי

לצרכים הנובעים עת עסקינן בנסיבות של שוויון רלוונטי. גברים ונשים ששחיקתם מואצת בנסיבות של מילוי תפקיד כפול — זכאים ליהנות מפרותיה של פרישה מוקדמת המותרת בעקבות הגמשתו. באמצעותו ניתן גם להימנע מן הצורך לפגוע בזכותן המוקנית של נשים לפרישה מוקדמת. אם כי זכות זו נשמרת להן במסגרת שנות הגמישות, הרי שבנסיבות, אין היא מהווה יותר חריגה מעקרונות השוויון, באשר עומדת היא לכול. למרות התשבחות האמורות אין להתעלם מן העובדה, כי קביעת גיל פרישה אחיד וגמיש אינה פתרון מושלם. הגמשת גיל הפרישה היתה עשויה להיות הפתרון השוויוני האידיאלי לו רק יוכלו להתנות את הזכות לפרישה מוקדמת במסגרתו — בבדיקת מידת השחיקה בכל

מקרה לגופו. מבחינה טכנית הדבר אינו בר ביצוע. מכאן שההחלטה על פרישה מוקדמת מצויה בידי העובד, ובכך נוצרת פירצה הקוראת לגנב. נבהיר: מי שמידת התבלותו אינה מצדיקה עדיין פרישה מוקדמת יוכל בכל זאת לפרוש, ולהיפך, גם עובד שהתבלה יוכל להמשיך לעבוד עד גיל הפרישה הכפוי למרות שמידת תועלתו בעבודה מפוקפקת. חרף מגירתו מהווה גיל הפרישה הגמיש פשרה אופטימלית הניתנת להשגה. המאזן הכללי מורה, כי תועלתו של כל אחד משני הפתרונות האחרים האפשריים — קביעת גיל פרישה אחיד או קביעת גיל פרישה נפרד — גופלת ממנו, ועל כן נראה לנו, כי הפתרון בחוק הפנסיה צריך להיות בכיוון של קביעת גיל פרישה אחיד לשני המינים כאחד.

נספח

טבלה א': אחוז הנשים העובדות ביחס לכלל העובדים במשק (מדינות נבחרות)

חמדינה	1960	1965	1969
קנדה	26.8	29.4	23.2
ארה"ב	33.3	34.8	37.3
שוודיה	34.7	36.5	38.7
בלגיה	30.7	31.2	32.6
אנגליה	34.4	35.4	36.7
גרמניה			
המערבית	37.8	36.9	36.3
דנמרק	35.1	35.3	38.4
נורווגיה	29.0	29.8	30.5
יפן	40.7	39.7	39.4
איטליה	30.1	27.9	27.2

המקור: פלטיאל (ה"ש 10 דלעיל) עמ' 14.

טבלה ב' : אחוז הנשים העובדות מחמת לקבוצות גיל (מדינות נבחרות)

המדינה	קבוצות גיל							
	65 +	60-64	55-59	50-54	30-49	25-29	20-24	15-19
אוסטרליה	4.9	16.5	27.2	32.7	35.8	34.5	58.9	62.2
אוסטריה	7.1	19.8	40.1	47.2	53.6	58.7	75.2	75.4
בלגיה	3.7	9.4	20.1	25.3	30.0	36.5	52.2	40.6
קנדה	6.7	20.3	27.9	32.7	30.8	31.5	49.5	34.2
צ'כוסלובקיה	7.8	30.3	43.1	60.0	64.7	57.9	69.2	55.0
דנמרק	7.8	28.0	39.8	45.0	45.9	45.5	61.9	60.8
פינלנד	11.6	36.0	50.6	56.9	58.0	56.9	60.7	41.7
צרפת	8.2	32.4	42.3	45.3	43.2	50.7	62.3	31.3
גרמניה המערבית	8.4	21.0	32.3	37.5	44.1	50.1	71.7	78.6
נורווגיה	7.6	23.1	27.0	24.9	20.0	25.6	47.7	42.5
הולנד	2.6	9.5	13.9	16.3	15.9	22.5	52.8	59.3
שווייץ	11.0	25.4	30.3	31.2	30.6	43.2	69.9	63.2
ארזה"ב	10.1	29.4	40.7	46.4	42.0	35.1	44.8	27.6
יוגוסלביה	14.3	22.2	27.4	33.0	44.3	53.2	62.0	57.6

המקור : פלטיאל (ה"ש 10 דלעיל) עמ' 18.

הקשר בין עמדותיהן של נערות בנושאי משפחה לבין תפיסתן את הדפוסים הקיימים בנושפחת מוצאן

מאת ברכה רובינק וד"ר אורית איכילוב *

הקדמה

מאמר זה בוחן את הקשר בין תפיסת נערות דפוסים שונים בחיי משפחותיהן, לבין עמדותיהן כלפי דפוסים רצויים במשפחה שהן תקמנה בעתיד. התחומים שנבדקו מתייחסים לחלוקת התפקידים בין הבעל לאשה, לגיל הנשואין הרצוי, למספר הילדים הרצוי ול-נטיה לצאת לעבודה מחוץ לבית. הנבדקות הן תלמידות במסגרת מקצועית לנערות. דומה כי הן חשופות בעיקר להשפעת אוריינטציות מסורתיות, כאשר מול המסגרת המשפחתית המסורתית ניצבות מסגרות ההכשרה המקצועית, אשר כוונתן להשפיע בכיוון של "מודרניות", אולם הן מכשירות למקצועות נשיים-מסורתיים, כגון ספרות ותפירה. בעבודה זו נסינו לברר אם למרות הדומיננטיות של השפעות מסורתיות, מגלות הנערות נטיה כלשהי בכיוון של גישה מודרנית בתחום חיי המשפחה בהשוואה להוריהן.

רקע תאורטי והשערות

בעיון ובמחקר בתחום המשפחה קיימת הבחנה בין טיפוס משפחה מסורתי לבין טיפוס משפחה מודרני, המתווים קטבים של רצף, כאשר ביניהם מצויים טיפוסים ביניים. מיקומה של משפחה מסויימת על פני הרצף נקבעת על

פי הדומיננטיות היחסית של אפיוניה השונים.

אחד הממדים המרכזיים המבחינים בין משפחה מסורתית למודרנית הוא דפוס חלוקת תפקידים בין הבעל והאשה, כאשר משפחות מסורתיות מאופיינות על ידי התמחות והפרדה, בעוד שמשפחות מודרניות מאופיינות על ידי פעולה משותפת של שני בני הזוג¹⁰. בישראל מגלות משפחות ממוצא מזרחי יותר אפיונים מסורתיים ממשפחות ממוצא מערבי. פלגים מציינת, כי אחד המאפיינים של משפחות יהודיות מסורתיות מארצות האיסלם הוא קיומה של דיכוטומיה ברורה בין תפקידי הבעל והאשה במשפחה. גם בר-יוסף¹ מצאת קשר בין מוצא עדתי ומעמד חברתי לבין חלוקת התפקידים במשפחה. לפי בר-יוסף, משפחות משיכונת רחביה בירושלים נמצאו קרובות יותר ממשפחות המתגוררות בשכונת נחלאות, ל-קוטב המודרני מבחינת חלוקת התפקידים במשפחה. שתי שכונות אלה מייצגות אוכלוסייות השונות זו מזו במוצאן העדתי, בהשכלתן ובמעמדם החברתי-כלכלי.

משפחה מסורתית אינה מעודדת, בדרך כלל, את יציאת האשה לעבודה מחוץ לבית. ממצאים משנות ה-50 בישראל מעידים על מיעוט יציאתן של נשים מעדות המזרח לעבודה (19.9% לעומת 31% מקרב נשים מארצות אירופה-אמריקה), כאשר הסיבות המיוחסות לכך הן מחד - הצורך לטפל במשפחה גדולה, ומאידך - חוסר השכלתן והכשרתן המקצועית.

* ביה"ס לחינוך, אוניברסיטת תל-אביב.

עית. נמצא כי שיעור הנשים היוצאות לעבוד-
דה שכירה מחוץ לבית גדל בהתאמה לגידול
במספר שנות ההשכלה. כך למשל, רק 10%
מבין הנשים בעלות 1-4 שנות השכלה ל-
עומת 27% מקרב המסיימות 5-8 שנות
לימוד יוצאות לעבודה⁵, אולם בקרב ילידות
הארץ, בנות למשפחות ממוצא מזרחי, מסת-
מנת עליה בשיעור הנשים היוצאות לעבודה.
נמצא, כי המניע המרכזי ליציאת נשים בני-
עדות המזרח לעבודה איננו חיפוש עניין וסיי-
פוק, אלא הצורך לתרום לפרנסת המשפחה.⁶
במשפחות מסורתיות, גיל הנשואין נמוך
מזה הקיים במשפחות מודרניות. נתונים סט-
טיסטיים מראים, כי נשים בנות עדות המזרח
בישראל נישאות בגיל צעיר יותר מאשר
נשים בנות עדות המערב. עם זאת חלה עליה
בגיל נישואיהן של נשים ילידות הארץ מקרב
עדות המזרח, והסיבות המיוחסות לכך הן
ההגבלה בחוק, מספר שנות לימוד רב יותר
וחובת השירות הצבאי. בשנת 1972 היה גיל
הנשואין הממוצע לנשים ממוצא מזרחי 21.3,
ולנשים ממוצא מערבי, 22.6.⁶

משפחות מסורתיות בישראל מאופיינות גם
בריבוי ילדים. אולם נמצא, כי בקרב הדור
השני והשלישי של בני עדות המזרח בארץ
מסתמנת נטייה לצמצם את מספר הילדים, אם
כי ביחס למשפחות מערביות, מספרם גדול.
ב-1973 היה מספר הילדים הממוצע למשפ-
חות יוצאות אסיה-אפריקה 3.3, ולמשפחות
ממוצא אירופה-אמריקה, 2.1.

בהסתמך על הרקע התיאורטי ועל נתוני הרקע
של הנבדקות, שהן ממוצא מזרחי ומקרב הקבו-
צות החלשות מבחינה כלכלית, הועלו ההש-
ערות הבאות: 1. הנערות תדווחנה על קיום
דפוסיים משפחתיים מסורתיים במשפחת ה-
מוצא, אשר יתבטאו במספר תחומים: א. הת-
מחות והפרדה רבה בחלוקת העבודה המשפח-
תית בין הבעל לאשה. ב. גיל נשואין נמוך של
האם. ג. מספר ילדים גדול. ד. האם איננה
עובדת מחוץ לבית. 2. הנחקרות תציינה דפו-
סים רצויים הקרובים מאוד לאלה המצויים
בבית ההורים, שכן ההשפעות להן הן חשופות

מייצגות גישה מסורתית. עם זאת העלינו הש-
ערה כי יסתמנו שינויים באותם תחומים, בהם
חלו שינויים בחברה הישראלית בכללותה,
כלומר — הנחנו כי הנערות תתמוכנה בהת-
מחות ובהפרדת תפקידים בין הבעל לאשה גם
במשפחות שתקמנה, אולם יחד עם זאת הן
תציינה גיל נשואין רצוי, המבוגר יותר משל
אימותיהן, תשאפנה לצמצום מסוים במספר
הילדים לעומת אמותיהן, וכן תגלינה רצון
לצאת לעבודה, אולם רק אם עזרתן תידרש
לפרנסת המשפחה.

מחקר

א. אוכלוסית המחקר

הקבוצה הנחקרת כללה 53 נערות בגיל 16-
18, תלמידות במרכז להכשרה מקצועית של
מועצת הפועלות ומשרד העבודה, המשלב
לימודים עיוניים (ברמה בסיסית למדי) עם
הוראת המקצועות: ספרות ותפירה. חלק מן
הנערות לומד בבית-הספר יום יום, וחלקן
האחר הן פועלות שכירות, הבאות פעם בשבוע
ליום לימודים ארוך במסגרת חניכות.

מבחינת גורמי הרקע החברתיים-תרבותיים,
שייכות הנערות לקבוצות חברתיות שוליות.
כולן באות ממשפחות שמוצאן מארצות
אסיה-אפריקה. האבות ברובם הם בעלי השכ-
לה נמוכה ועוסקים במקצועות שאינם מחיי-
בים הכשרה מוקדמת (פועלים, עובדי נקיון).
חלקם בעלי חנויות קטנות (מכולת, ירקות)
ומיעוטם בעלי מקצוע כסנדלרות, שרברבות
ומסגרות. רוב המשפחות הן מרובות ילדים
(מספר ילדים ממוצע 6.14), ומתגוררות בש-
כונות הנחשבות לאזורי מצוקה: שכונות בדרום
תל-אביב, ושכונות עוני ביפו, בת-ים וחולון.

ב. מכשירי המחקר ודרך עיבוד הנתונים

הנערות ענו על שאלון סגור, שריכוז אינפור-
מציה בשלושה תחומים עיקריים. ראשית,
שאלות בהן נדרשו הנערות לדווח על דפוסיים

הקיימים בבית ההורים, לדוגמא: מי עורך את הקניות במכולת; מי מנקה את הבית וכד', כאשר אפשרויות התשובה הן כדלקמן: האב בלבד, האם בלבד, האב בעיקר, האם בעיקר, שותפות. שנית, שאלות בהן נדרשו הגערות לתאר את הדפוסים הרצויים להן במשפחות שתיצורנה בעתיד. לדוגמא: מי היית רוצה שיערוך את הקניות במכולת (אפשרויות התשובה כנ"ל); באיזה גיל היית רוצה להתחתן. שלישית, נאספה אינפורמציה לגבי נתוני רקע שונים כגון: גיל נישואי האם, מספר הילדים בבית ומקצוע האב. השאלות הנוגעות לתחום חלוקת התפקידים במשפחה נלקחו מתוך השאלון של רבקה בר-יוסף¹.

עיבוד הנתונים והצגתם נעשו בשתי דרכים עיקריות: א. הצגת התפלגות שכיחויות ב- אחוזים לגבי הדפוסים הקיימים והרצויים ב- אוכלוסייה הנחקרת. ב. ניתנו ציונים לממדים השונים של חלוקת התפקידים במשפחה

(הפרדה, שותפות חלקית, שותפות מלאה) על פני סולם הנע מ-0 עד 2. הציון 0 ניתן למימד הפרדה, ציון 1 — לשותפות חלקית, וציון 2 — לשותפות מלאה. כלומר — ככל שהציון הממוצע גבוה יותר, קיימת נטייה רבה יותר לשותפות. בעיבודים השונים חושבו ממוצעי הציונים וסטיות התקן לגבי התפקידים השונים הן לגבי הדפוסים הקיימים בבית ההורים והן לגבי הדפוסים הרצויים לגערות.

ממצאים

א. חלוקת התפקידים במשפחה

על פי השערתנו צריכות היו הגערות לדווח על מידה רבה של התמחות והפרדה בחלוקת התפקידים המשפחתיים בבית הוריהן. בלוח 1 מוצגת שכיחות הדפוסים הקיימים במשפחות המוצא של הגערות מבחינת הפרדה או השותפות בין האב והאם.

לוח 1: חלוקת התפקידים בין ההורים במשפחת המוצא (באחוזים)

התפקיד	האב בלבד	האם בלבד	האב בעיקר	האם בעיקר	שותפות	N
בישול	3.9	82.7	3.9	5.7	3.8	52
ניקוי	19.2	71.2	—	7.7	1.9	52
רחיצת כלים	13.5	75.0	—	9.6	1.9	52
ביצוע תיקונים	72.0	10.0	10.0	2.0	6.0	50
קניות במכולת	9.4	69.7	1.9	11.4	7.6	53
קניית ירקות	18.9	45.3	11.5	11.2	13.1	53
רכישת מוצרים בני קיימא	10.0	36.0	8.0	10.0	36.0	50
קניית בגד לילדים	9.8	62.7	7.8	5.9	13.8	51
טיפול בילדים	—	76.6	—	19.2	4.2	47
קשר עם ביה"ס	8.5	63.9	6.3	10.7	10.6	47
החזקת משכורת	28.6	6.1	—	—	65.3	49

דוח הבית השונות, הטיפול בילדים ויצירת הקשר עם בית הספר מתגלים כתחום תפקידי האם. תפקידים כגון תיקונים, מתבצעים על-

מלוח 1 מתברר, כי הדפוסים הקיימים בבית ההורים מבטאים, כפי ששיערנו, דפוס של התמחות, והפרדה בתפקידי האב והאם. עבו-

ידי האב. דפוס של שיתוף מסוים מתגלה בר-
 כישת מוצרים בני קיימא ובהחזקה משותפת
 של המשכורת.
 פנינו לבדוק מהם הדפוסים הרצויים לנע-

רות מבחינת חלוקת התפקידים במשפחות
 שתקמנה בעתיד. בלוח 2 מוצגת ההתפלגות
 של תשובות הנבדקות לגבי הדפוסים הרצויים
 להן.

לוח 2 : חלוקת התפקידים הרצויה לנערות במשפחות שתקמנה (באחוזים)

התפקיד	האב בלבד	האם בלבד	האב בעיקר	האם בעיקר	שותפות	N
בישול	—	84.6	1.9	11.6	1.9	52
ניקוי	1.9	71.1	—	23.2	3.8	52
רחיצת כלים	—	61.3	—	31.0	7.7	52
ביצוע תיקונים	64.0	16.0	8.0	4.0	8.0	50
קניות במכולת	—	24.6	1.8	26.4	47.2	53
קנית ירקות	11.4	20.8	9.4	16.7	41.9	53
רכישת מוצרים בני קיימא	10.0	14.0	8.0	20.0	48.0	50
קנית בגד לילדים	—	43.1	4.0	21.6	31.3	51
טיפול בילדים	—	36.2	—	46.8	17.0	47
קשר עם ביה"ס	4.3	12.7	6.4	19.1	57.5	47
חזקת משכורת	10.2	6.1	—	—	83.7	49

מלוח 2 מתברר, כי רוב הנערות תומך בהפ-
 רדת תפקידים ברורה בתחום עבודות משק
 הבית גם במשפחותיהן העתידות. ביתר הת-
 חומים הן מגלות נטיה להעדפה מסוימת של
 שיתוף. כך, למשל, נתפס תחום הטיפול ביל-
 דים כתפקיד האשה, אולם 46.8% מן הנערות
 רואות באם אחראית עיקרית אך לא בלעדית.
 בתחום רכישת המוצרים מתגלית נטיה לה-
 עדיף שיתוף, וכן בתחום החזקת המשכורת.
 מעניינת במיוחד נטינתן של הנערות לראות את
 תחום הקשר עם בית הספר כתחום המשותף
 לשני ההורים (57.5% מהנערות ציינו שות-
 פות כדפוס המועדף בהקשר זה).

אם, כי הנערות מעדיפות מידות שונות של
 שיתוף בין בני הזוג ברוב התחומים, פרט
 לעבודות משק הבית.

פנינו לבדוק את עוצמת ההבדלים בין הדפו-
 סים המצויים בבית ההורים על פי דיווח הנ-
 ערות, לבין הדפוסים הרצויים להן, ואת מוב-
 הקות ההבדלים. בלוח 3 מוצגים הציונים המ-
 מוצעים בחלוקת התפקידים על פי הדפוס ה-
 מצוי בבית הנערות והדפוס הרצוי להן. ככל
 שהציון גבוה יותר, הנטיה לשיתוף חזקה
 יותר.

מלוח 3 מתברר, כי הציון הממוצע על פי
 הדפוס הרצוי לנערות גבוה יותר מן הציון
 הממוצע של הדפוס הקיים בבית ההורים לגבי
 כל התפקידים (פרט לבישול). טווח הציונים
 של הדפוסים הקיימים בבית ההורים נע מ-

בניגוד להשערותנו, לא נשתמר הדפוס המ-
 סורתי במלואו, כדפוס הרצוי לנערות מבחינת
 חלוקת התפקידים במשפחה. הממצאים מר-

לוח 3: ההבדלים בין הדפוסים המצויים בבית החורים לבין הדפוסים הרצויים לנערות

מובחנות ההבדלים	* t	דפוסים רצויים		דפוסים קיימים		התפקיד
		ממוצע	סטיית תקן	ממוצע	סטיית תקן	
לא מובהק	—	0.42	0.17	0.47	0.17	בישול
לא מובהק	0.53	0.60	0.28	0.55	0.24	תיקונים
0.05	2.11	0.53	0.31	0.37	0.11	זיקוי
0.01	2.76	0.81	1.24	0.90	0.90	רכישת מוצרים בני קיימא
0.02	2.44	0.75	1.67	0.95	1.31	חזקת משכורת
0.01	3.34	0.86	0.88	0.72	0.41	קניית בגד לילדים
0.001	3.64	0.63	0.46	0.30	0.13	רחיצת כלים
0.001	6.35	0.81	1.32	0.59	0.28	קניות במכולת
0.001	4.21	0.85	1.09	0.71	0.49	קניות בשוק
0.001	5.08	0.71	0.80	0.53	0.23	טיפול בילדים
0.001	8.15	0.74	1.42	0.66	0.36	קשר עם ביח"ס

* מבחני t דו-צדדיים.

לוח 4: גיל נשואי האמהות וגיל הנשואין הרצוי לנערות (באחוזים)
(N=51, P<0.001)

גיל נשואין רצוי לבת	גיל נשואי האם	הגיל
—	52.3	12—17
86.4	36.4	18—20
11.3	11.3	21—23
2.3	—	24+
100.0	100.0	ס"ה
19.63	17.40	גיל נשואין ממוצע

מלוח 3 מתברר, כי, בהתאם להשערתנו, גיל הנשואין הרצוי לבנות גבוה יותר משל אמור-תיהן, אולם נשאר צעיר יחסית. גיל הנשואין הרצוי לנערות הוא 19.63, בעוד שגיל הי-נשואין השכיח לנשים בישראל הוא 20—24.

0.11 עד 0.90, לעומת טווח הציונים של הדפוסים הרצויים, הגע בין 0.17 עד 1.42. הממוצע הכולל של הציונים לגבי בית החורים הוא 0.33, ושל ציוני הדפוסים הרצויים 0.79. חלק קטן התפקידים המשפחתיים הרצויה לנערות מעידה בסיכומן של דבר על דפוס מסורתי למדי הנע משאיפה להתמחות והפרדה ברורה בתפקידי הגבר והאשה ועד שאיפה לשותפות חלקית ביניהם. אולם, יחד עם זאת מסתמנת נטייה לשותפות בין בני הזוג בהשוואה לדפוס המקובל בבית הורי הנערות. ההבדלים ש-נמצאו מובהקים ברובם.

ג. גיל הנשואין

על פי השערתנו תשאפנה הנערות להינשא בגיל מבוגר יותר מזה שבו נשאו אמותיהן. לוח 4 מציג את ההתפלגות לגבי גיל נשואי האמהות, וגיל הנשואין הרצוי לבנות.

ג. גודל המשפחה

על פי השערתנו תשאפנה הנערות למספר קטן יותר של ילדים מזה המצוי בבית ההוריים. הנתונים לגבי מספר הילדים מוצגים בלוח 5.

מלוח 5 מתברר, כי אכן קיימת ירידה במספר הילדים הרצוי לנערות בהשוואה למספר הילדים בבית הוריהן, אם כי הן עדיין שואפות למשפחה גדולה.

ד. עבודת האשה מחוץ לבית

שיערנו כי הנערות לא תיטינה לצאת לעבודה, למרות הכשרתן המקצועית, אלא אם כן תצטרכנה לתרום להכנסת המשפחה. בלוח 6 מוצגות העדפותיהן של הנערות מבחינה זו וכן הדפוסים הקיימים בבית ההורים.

מלוח 6 מתברר, כי בעוד שאמותיהן של הנערות ברובן הגדול (כ-83%) אינן עובדות, הרי שרוב הבנות מביעות רצון לצאת לעבודה, "בכל מקרה" (35%) או "רק אם משכורת הבעל לא תספיק" (54%).

לוח 5: מספר הילדים בבית ההורים ומספר הילדים הרצוי לנערות (באחוזים) (N=44, P< 0.001)

מספר הילדים	בית ההורים	מספר ילדים רצוי
2-4	31.4	92.1
5-6	21.6	5.9
7+	47.0	2.0
ס"ה	100.0	100.0
מספר ילדים ממוצע	6.14	3.57

לוח 6: עמדות הנערות לגבי יציאת נשים לעבודה (באחוזים) (N=52)

ס"ה דפוס קיים	לא לעבוד בכל מקרה	רק אם משכורת הבעל לא תספיק	לעבוד בכל מקרה	אם עובדת
17.2	3.8	9.6	3.8	אם עובדת
82.8	7.7	44.3	30.8	אם אינה עובדת
100.0	11.5	53.9	34.6	ס"ה דפוס רצוי

המסורתיים בעיקר בתחום חלוקת התפקידים במשפחה. מצאנו, כי בתחום התפקידים של משק הבית (ניקוי, בישול) נשמרה במידה רבה חלוקת התפקידים המסורתית. אולם בניגוד למצופה, נמצאו הבדלים ברורים ומובנים הקיים בין הדפוסים הקיימים במשפחת המוצא לבין הדפוסים הרצויים לנערות בכיוון של הגברת השיתוף בין הבעל לבין האשה בתחומים הקשורים לניהול הבית ולטיפול וחינוך הילדים. כמו כן מצאנו, כי הנערות שואפות

דיון ומסקנות

בעבודה זו נסינו לעמוד על מידת הקשר שבין תפיסת נערות הלומדות במרכז להכשרה מקצועית את הדפוסים הקיימים בבית ההורים, לבין הדפוסים הרצויים להן במשפחות שתקמנה בעתיד. מאחר שהנערות חשופות בעיקר לשיעורן של אוריינטציות מסורתיות, שיערנו כי הן תבטאנה נטיה חזקה לשימור הדפוסים

להינשא מאוחר יותר מאמותיהן, ושואפות לצמצם במידת-מה את גודל המשפחה. חשיבות מרכזית יש לייחס לשאיפתן של הגערות לצאת לעבודה.

נשאלת, אם כן, השאלה — מהם הגורמים היוצרים את השינוי. במחקר לא נבדקו מקורות השינוי, אולם ניתן לשער, כי בית הספר ממלא מקום מרכזי וחשוב בעניין זה. המפגש עם הסגל החינוכי בבית הספר מהווה עבור הנערות את הקשר היחיד, כמעט, עם קבוצה מבו-ססת ומעוגנת בערכי החברה. בית הספר שייך

למסגרת המנוהלת על-ידי מועצת הפועלות, ובה מדגישים, הן במסגרת שיעורי החברה והן בהזדמנויות אחרות, את עניין מעמדה ומקומה של האשה בחברה ובמשפחה, ואת יציאתה אשה לעבודה כערך בסיסי.

בסיכום ניתן לומר, כי על המסגרות החברתיות השונות לעודד ולתמוך במגמות השינוי המסתמנות מן הממצאים, שכן הן מבטיחות מצד אחד תיפקוד טוב יותר של המשפחה כסוכן סוציאליזציה, ומצד אחר — מגבירות את השתלבותן של נשים בכוח העבודה האזרחי.

ב ב ל י ו ג ר פ י א

1. בר-יוסף, רבקה, "דיפרנציאציה תפקידית במשפחות עירוניות בישראל", אצל: ר. בר-יוסף, אילנה שלח (עורכות) *המשפחה בישראל* (ירושלים: אקדמון, תשכ"ט), עמ' 176-184.
2. ברזלי-פריזל, בתיה, "הבדלים בינתרבותיים בתפיסת דמויות ההורים". שם, עמ' 377-416.
3. כ"ץ, אליהו זלוצ'ובר, אברהם, "המשכיותם של דפוסים עדתיים בדור שני", *מגמות*, ט (3), 1958, עמ' 187-200.
4. פלגי, פיליס, "טיפוסי משפחות בישראל", אצל בר-יוסף ושלח, שם, עמ' 115-124.
5. *האשה העובדת בישראל*. חוברת בהוצאת מועצת הפועלות, החסתדרות הכללית.
6. *שנתון סטטיסטי לישראל*. (ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 1974).
7. Blood, R. O Jr. & Wolfe P. M., *Hasband and Wife — The Dynamics of Married Living*
8. Boot, E., "Conjugal Roles and Social Networks", in, *מחקר השוואתי של מוסדות, פרק המשפחה*. (ירושלים: אקדמון, תשכ"ט). עמ' 248-173.
9. Kohn, M. L., "Social Class and Parent-Child Relationship: An Interpretation". in Hyman R. (ed.) *Marriage, Family and Society* (New York: Random House, 1965)
10. Komorovsky, M., "Class Differences in Family Decision Making on Expenditure". in Marvin B. Sussman (ed.) *Sourcebook in Marriage and the Family* (Boston: Houghton Mifflin, 1968)
11. McKinly D. G., *Social Class and Family Life* (New York: Free Press of Glencoe, 1964)

נוגמות בחלוקת ההכנסה הלאומית

בארץ מתפתחת*

הדוגמה של ג'מייקה

מאת ד"ר חיים הר-פז**

באינטנסיביות רבה. יתר על כן, אף ההכנסה הלאומית הממוצעת לנפש עלתה, אף על פי שבתקופה זו נמשך בעוצמה רבה תהליך ריי-בוי האוכלוסין.

בין השנים 1958-1966 עלתה ההכנסה הלאומית הממוצעת לנפש בארצות מתפתחות ב-36%: מ-110 דולר אמריקאי (להלן ד"א) ל-150 (ד"א)². בין השנים 1960-1970 נרשם גידול שנתי של 1% עד 3% בתוצר הלאומי הגולמי ברוב הארצות המתפתחות. רק במספר מועט של ארצות, בעיקר באלה הדלות באוצרות טבע, נרשם גידול שנתי נמוך או אף שלילי. כך, לדוגמה, ברואנדה, בסומליה ובניג'ר חלה הפחתה בתוצר הלאומי הגולמי בשיעור של 1% עד 2%. כנגד זאת, בארצות עשירות באוצרות טבע, וביחוד בנפט, חל גידול שנתי ניכר מאוד בתוצר הלאומי הגולמי, כגון: 8% בסעודיה, או 20% בלוב³.

בארצות המתפתחות, שלא מזמן זכו לעצמאות תן המדינית, הצמיחה ההתפתחות הכלכלית גם ציפיות בקרב התושבים לחלוקה שווה יותר של ההכנסה הלאומית. בארצות אלו, לא רק שההכנסה הלאומית ועומתה, בהשוואה

לפי מחקר בנושא חלוקת ההכנסה הלאומית, שנערך לאחרונה, ביותר מ-40 ארצות מתפתחות, מעריכים, כי בראשית "העשור הראשון לפיתוח"¹, חלקם של ה-20% העשירים ביותר בהכנסה הלאומית היה 56%, ואילו חלקם של ה-60% העניים ביותר היה 20% בלבד. סימנים מוקדמים מצביעים על כך שהחלוקה הלא מאוזנת בהכנסה הלאומית לא רק נמשכת, אלא יש אף הרעה נוספת בארצות רבות. העני נהנה רק במידה זעומה מיתרונות הצמיחה הכלכלית."

(מתוך נאום של רוברט מקינמרה, נשיא הבנק הבינלאומי, בפני המושב השלישי של ארגון האו"ם למסחר ולפיתוח שנערך בצ'ילה ב-14.4.1972).

מבוא

בשנות השישים ובמחצית הראשונה של שנות השבעים חלה תאוצה ניכרת בפעולות הכלכליות ברוב הארצות המתפתחות, ונרשמו עליות משמעותיות בהכנסה הלאומית, ביחוד כתוצאה מניצול מוגבר של אוצרות טבע. עליות אלו היו ריאליות — גם לאחר ניכוי ההשפעות האינפלציוניות, הפועלות לרוב

* עבודה זו מבוססת על מחקר "חלוקת ההכנסה הלאומית ומדיניות חברתית בג'מייקה" שערך המחבר ב-1971 עבור ממשלת ג'מייקה — מטעם האגף הסוציאלי של האו"ם, במימון ממשלת שוודיה.

** המחלקה למחקר ולסטטיסטיקה בעיריית תל-אביב-יפו.

1 ב-1961 הכריז האו"ם על "העשור הראשון לפיתוח" וב-1970 על "העשור השני לפיתוח", המיועדים להגביר את הרווחה הכלכלית והחברתית בארצות מתפתחות.

2 עיבוד מתוך: "Statistical Yearbook 1970", U.N. E/F.71.XVII.1, pp. 597-601.

3 מתוך: "World Bank Atlas", 7th Ed., 1973.

העם, אלא גם, ובעיקר, מן ההנחה התיאורטית שהחלה מתגבשת בקרב אסכולה חדשה, לפיה החלוקה השווה יותר של ההכנסה הלאומית בארצות המתפתחות היא תנאי מוקדם לצמייה כלכלית ולפיתוח חברתי. בהתאם להנחה זו, צריכה החלוקה השווה יותר של ההכנסה הלאומית — להיות הנושא המרכזי של מדיניות הפיתוח.

רבים עדיין חלוקים בדעותיהם אם חלוקה שווה יותר של ההכנסה הלאומית מביאה גם לצמיחה כלכלית מואצת; ההנחה הקלאסית היא שחלוקה שווה יותר אף גוררת ירידה בצמיחה, עקב הקטנת החסכון. רק מחקרים אמפיריים מועטים עסקו בקשר בין חלוקת ההכנסה הלאומית לבין הצמיחה הכלכלית לאורך זמן, ותיאוריות לא כל כך משכנעות ניסו לתת תשובות חד-משמעיות לשאלה זו.¹ למעשה, אפשר לומר, כי מידת ההשפעה של

לארצות מפותחות,⁴ אלא גם אי-השוויון בחלוקתה הוא הרבה יותר גדול. מדד השוויון ברוב הארצות המפותחות באירופה נע בין 0.29 (בנורבגיה) לבין 0.44 (בצרפת);⁵ בארצות המתפתחות נמצא כי מדד אי השוויון הוא בממוצע 0.48, כאשר הגבוה ביותר הוא בלוב (0.83) והנמוך ביותר בישראל (0.30). הממצאים של אדלמן ומוריס על אי-השוויון בחלוקת ההכנסה הלאומית בארצות המתפתחות זיעזעו רבים — שכן ידעו על קיומו של אי שוויון גדול,⁶ אך כלל לא היה ידוע, כי הפער הוא כה רחב. אפילו בארצות, בהן הגיעה ההכנסה הלאומית לנפש למאות דולרים לשנה, מצויות שכבות רחבות מתוך האוכלוסיה ברמת הכנסה הנמצאת מתחת ל"קו האדום הבינלאומי".

הציפיות להקטנת אי-השוויון בהכנסה הלאומית לא נבעו אך ורק ממאווייהם של המוני

- 4 בארצות המתפתחות גדול ההכנסה הלאומית לנפש נמדד לרוב במאות ספורות של (ד"א) ואילו בארצות מפותחות נמדדת ההכנסה הלאומית לנפש באלפי (ד"א).
- 5 מדד המבוסס על עקומת לרוג, כאשר הערכים נעים בין אפס (שוויון מוחלט), לבין אחד (אי-שוויון מוחלט).
- 6 עיבוד לפי 4 קבוצות (עד 60%, 80% — 61%, 90% — 81% ו-100% — 91%) מתוך: "Report of the World Social Situation," U.N., E/CN. 5/456/Add. 6, September 1970, p. 4.
- 7 לפי מחקר מאלף שנערך ב-44 ארצות מתפתחות בכל רחבי העולם: J. Adelman and C. Taft Morris—"An Anatomy of Patterns of Income Distribution in Developing Countries," Part III of the Final Report; Grant AID/csd—2236, Northwestern University, February 1971 (polycopied), p. 61
- 8 נוסח מקוצר התפרסם ב-1971 ב-"Development Digest," Vol. IX, No. 4, Washington בין 44 הארצות המתפתחות נכללו, משום מה, גם יפן, ישראל, רודזיה ואפריקה הדרומית.
- 9 קואנץ היה הראשון שהצביע (יותר מתוך תחושה מאשר מניתוח ממצאים) על כך שהפער בחלוקת ההכנסה הלאומית בארצות מתפתחות גדול יותר מאשר בארצות מפותחות. הוא אף "ניבא" שפער זה ילך ויגדל, ראה: S. Kuznetz—"Economic Growth and Income Inequality," *The American Economic Review*, vol. XLV, Wisc., 1955, pp. 1 sqq., esp. p. 24 sqq.
- 9 ראה, בעיקר, עבודותיו של S. Kuznetz:—"Share of Upper Income Groups in Income and Savings," *National Bureau of Economic Research*, N.Y. 1953;—"Economic Growth and Income Inequality," *A.E.R.*, 1955;—"Quantitative Aspects of the Economic Growth of Nations, IV: Distribution of National Income by Factor Shares," *Econ. Dev. and Cult. Chance*, 1959
- 10 דיון ממצה בנושא זה ראה ב: M. Bronfenbrenner—"Income Distribution Theory," Aldine—Atherton Inc., Chicago, 1971

חלוקת התכנסה הלאומית והעושר הלאומי על רמת הצמיחה הכלכלית בארצות המפותחות, בתקופות שונות של פיתוח, היא בבחינת שאלה שטרם נפתרה.

היבטים שונים על הפער בארצות המתפתחות

שלושה היבטים עיקריים לבעית הפער בחלוקת ההכנסה הלאומית בארצות מתפתחות: מדיני, כלכלי וחברתי.

מבחינה מדינית, ביטא מק-גמרה, בצורה חמ-ציתית ביותר, את הסכנות הכרוכות באי-השוויון הגדול בארצות המתפתחות¹¹: "כא-שר העשירים ביותר הם מועטים והעניים המיואשים רבים — וכאשר הפער רק גובר במקום להצטמצם — זוהי רק שאלה של זמן עד שהחלטה מכרעת תתקבל, בין המחיר הפוליטי של רפורמה, לבין הסיכון הפוליטי של מרד". הרודנות והדיקטטורה, בין אם פרולטרית, צבאית או אחרת, הוכיחו כי מצד אחד הן מביאות לעתים קידמה חברתית, אך מצד אחר גורמות נזק חמור לחרויות האדם; יחד עם זאת, טרם הוכח, שהן מביאות ישועה כלכלית.

מבחינה כלכלית — אף כי יש חילוקי דעות אם מידה רבה של שוויון בחלוקת ההכנסה הלאומית תורמת או מזיקה לצמיחה הכלכלית — יש הסכמה רבה יותר שאי-השוויון הקיצוני הקיים בארצות המתפתחות פועל כבלם להתפתחות הכלכלית. "המנטליות החסכונית וה-יצרנות" אינן מאפיינות את בעלי ההכנסות הגבוהות בארצות אלו. במחקר הדן בחלוקת

ההכנסה הלאומית בארצות אמריקה הלטינית מודגש כדלקמן: "אפשר היה לצפות שאי-השוויון יחיש את החסכון... העובדה שאי-השוויון מאפשר לבעלי התכנסה הגבוהה הכנסה הרבה יותר גבוהה מזו של רוב התושבים, איננה רלוונטית מבחינת החסכון האפשרי, הואיל וההתנהגות הצרכנית שלהם מושפעת באופן מכריע מרמות הצריכה הגבוהות בארצות המפותחות"¹². ברוב המדינות המתפתחות, — עם שוק חופשי, הקלות ועידוד רב למשקיעים המקומיים בענפי הייצור השונים המאפשרים הפקת רווחים טובים — מעדיפים בעלי ההון להגביר את רמת צריכתם הגבוהה במוצרים ובשירותי מותרות, תוך בזבוז מש-ווע; לערוך נסיעות תכופות לחו"ל ולהימנות בין הקניינים המשובחים ביותר בחנויות ה-ראווה; להמשיך ולהתעשר בדרך האפשרית הקלה ביותר על ידי ספקולציות קרקעיות, עיסוק ביבוא ובמסחר וכד'. התנהגות צרכנית זו מגבירה את הלחצים האינפלציוניים ומדל-דלת את מלאי מטבע הזר המצוי ברשות הארצות המתפתחות. הפעילות הכלכלית מכ-וונת לייצור מוצרים ושירותי מותרות לשכבה צרה זו של אוכלוסייה, וללא ספק התנהגות צרכנית זו לא רק שאינה מעודדת פעילות כלכלית יצרנית, אלא אף מהווה מכשול בדר-כה¹³. יתר על כן, העוני הרב השורר בקרב הרוב המכריע של התושבים והעדר כוח קניה, מגבילים את פיתוחם של שווקים מקומיים למוצרי תעשייה מודרנית. השכר נמוך, אך כך גם פריון העבודה, יבוא מוצרים מן האר-צות המפותחות זול יותר ובאיכות גבוהה יותר מן הייצור המקומי. הניצול המוגבר של אוצ-רות הטבע מספק מטבע חוץ, המבזבז לרוב ביבוא מותרות, או מוצרים המתחרים בהצלחה בייצור המקומי. היבואנים הם לרוב בעלי

11 מתוך נאום במושב המשותף של קרן המטבע הבינלאומי והבנק הבינלאומי בשנת 1972: "Finance and Development," vol. 11, No. 1, March 1974, p. 2

12 ראה: "Income Distribution in Latin America," U.N., E.71.II.G.2., p. 23

13 ניתוח מאלף בנושא זה נמצא ב:

"Social Change and Social Development Policy in Latin America," U.N., E/70 II/G.3, May 1970

בחלוקת ההכנסה הלאומית — היא דרך גוספת להשגת המטרה.¹⁴

מבחינה חברתית, מעגל הקסמים של עוני-חולי-בורות וכד', הוא לא רק תוצאה של פיגור כלכלי, אלא גם סיבה לכך. צמיחה כלכלית ללא רווחה חברתית אינה יכולה לקדם עם, אלא רק ליצור אשליות זמניות. מבחינה עיונית לא יכול להיות שוני בין יעדי המדיניות הכלכלית ויעדי המדיניות החברתית, הואיל ושתייהן שואפות, לטווח ארוך, להביא מקסימום של רווחה לאדם. באופן מקביל, לא רק היעדים זהים, אלא גם דרכי הפיתוח יכולים וצריכים להיות משולבים, לפי סדרי עדיפויות מוגדרים, על פי גישה כלכלית וחברתית מאוזנת. התאמת המטרות הכלכליות והחברתיות צריכה להיות בסיס לכל תכנית פיתוח. צמיחה כלכלית ללא השתתפות המוני העם מגדילה את הפער בין קומץ העשירים לבין השכבות הרחבות של העניים, מערערת את היציבות הפוליטית ומגבירה את חוסר היעילות הכלכלית — ודרך זו רק מזיקה להמשך התפתחות הכלכלית. תכניות הפיתוח צריכות להיות מבוססות על גישה מתואמת, המתייחסת לכל הפעילויות הכלכליות והחברתיות ולכל הגורמים הנוגעים להם. הגורם האנושי הוא בעל חשיבות מכרעת בתכניות הפיתוח; הרווחה לאנוש מהווה את יעדו של תהליך הפיתוח, ולכן צריך האדם להשתתף בהגשמת הפעילויות בכל השלבים.

השפעה במימשל; אף בארצות שהטילו פיקוח על היבוא ישנו דרכים מרובות לעקיפת הפיקוח — באמצעות פרוטקציה או שחיתות. גם השכירים בעלי הכנסות ממוצעות היכולים לחסוך, אינם עושים כך ואף רמת חייהם עולה בדרך כלל, על האמצעים העומדים לרשותם. לחקלאים יש נטיה חזקה יותר לחסוך, אך מחד — הכנסותיהן דלות, ומאידך — תקופות שפל רבות מטילות עליהם חובות רבים. ניתן איפוא להסיק מכאן, כי הדרך היחידה, כמעט, לפיתוח כלכלי בארצות המפותחות היא באמצעות חסכון והשקעות ציבוריות.¹⁴ בתנאים אלה, ספיגת כוח הקניה העודף של השכבות האמצעיות והגבוהות נראית רצויה מאוד.¹⁵ מצד אחר, העלאה מסויימת בכושר הקניה הדל של המוני העם, להגברת הביקוש למוצרי יסוד מקומיים, נראית גם כן רצויה — לשם פיתוחו של שוק מוניטרי ויציאה ממעגל הייצור לאספקה עצמית, המאפיין עדיין שווקים רבים בארצות המתפתחות. עליה כזאת אפשר לעודד בדרכים שונות, ולא דוקא בעלית השכר המינימלי בלבד; "תכנון המשפחה" והקטנת הילודה הרבה, הפקעת הלטיפונדיות החקלאיות והגברת הייצור החקלאי וכד', הן דוגמה אחרת לדרכים נאותות להעלאת רמת החיים של האוכלוסיה העניה. בחירתן והכנתן של תכניות פיתוח מיוחדות, המיועדות להגברת הצמיחה הכלכלית ויחד עם זאת להעלאת ההכנסה של השכבות הנחשלות — ומכאן לצמצום הפער

14 ראה: W. Arthur Lewis—"The Development Process," U.N. Centre for Economic and Social Information, 1970, pp. 19-20.

15 יש הרואים אלטרנטיבה זו כבלתי ניתנת להגשמה עקב התנגדות בעלי האינטרסים הנמצאים בשלטון. למעשה, המסוי במספר רב של מדינות מתפתחות הוא רגרסיבי, ראה לדוגמה: Stanley Please—"Saving Through Taxation—Reality or Mirage?," *Finance and Development*, vol. IV, 1967, p. 23 sqq.

יש אחרים הרואים אמצעי זה כשולי בלבד, ללא השפעה רבה על חלוקה שווה יותר של ההכנסה הלאומית. ראה לדוגמה:

—Richard M. Bird—"Public Finance and Inequality," *Finance and Development*, vol. 11, No. 1, 1974, pp. 5qq.

16 כהצעת: John H. Adler—"Development and Income Distribution," *Review of World Economics*, Band 108, Heft 3, Institut für Weltwirtschaft an der Universität Kiel, 1972, pp. 329 sqq.

במקום הקטנת הפער — הרחבתו

אין כל סימן המעיד על צמצום הפער בחלוקת ההכנסה הלאומית בארצות המתפתחות. העדר נתונים השוואתיים מהימנים אינו מאפשר חקירה מדוקדקת בדינמיקה של חלוקת ההכנסה הלאומית בארצות אלו. השוואת 105 סקרים לאומיים בתחום זה, שנערכה על ידי האו"מ¹⁷, מבליטה את השוני במונחים, בגדרות ובדרכי איסוף החומר, ומדגישה את מיעוט הידע בתחום זה. אמנם, הוועדה הסטטיסטית של האו"מ עיבדה הצעות בנדון¹⁸, אך ביצוען רחוק מהגשמה.

אולם חקירת הנתונים החלקיים הקיימים, מצביעים על העדר מגמה של צמצום הפער ולמעשה הם מראים בדיוק את ההיפך: הפער בהכנסה הלאומית בארצות מתפתחות מתרחב והולך.

סקר על כלכלת ארצות אסיה והמזרח הרחוק ב-1971 מציין: "באופן כללי, חלוקת ההכנסה הלאומית בארצות אסיה והמזרח הרחוק נוטה להיות עוד יותר בלתי-שווה"¹⁹. מחקר שנערך בקולומביה ב-1968 מצא, כי "לפחות בסקטור הלא-חקלאי, הפער באי-השוויון ב-

חלוקת ההכנסה הלאומית העמיק במשך 15 השנים האחרונות"²⁰. בדו"ח שהוגש על ידי משלחת המומחים מטעם ארגון העבודה הבינלאומי, שנועד להמליץ על פתרונות לבעיות תעסוקה בקניה, מבהירים המחברים: "רמה גבוהה של אי-שוויון בהכנסה מאפיינת את השוק הכלכלי החופשי בשלביו ההתחלתיים. יתר על כן, אי-שוויון זה נוטה להעמיק בשל-בי הצמיחה הכלכלית, לאורך תקופה ארוכה. סביר להניח שגורמים דינמיים כאלה, הנוטים להעמיק ולהתמיד את אי-השוויונות, פועלים במערכת הכלכלית והחברתית בקניה"²¹. בארגנטינה עלה מדד אי-השוויון מ-0.39 ב-1953 ל-0.42 ב-1961²²; בגאנה עלה מ-0.62 ב-1956 ל-0.67 ב-1968²³. ידועות לנו דוגמאות אחרות נוספות מבלי להכיר דוגמאות הפוכות.

גם בישראל עולה הפער באי-השוויון. ברוג' פנברגר מייחס עליה זו לעליית עובדים בלתי-מקצועיים מצפון אפריקה ומן המזרח הקרוב בגלי העליה ההמוניים בסוף שנות הארבעים²⁴. אולם טיעון זה אינו יכול להסביר את הסיבה להמשך גידולו של הפער בשנות השישים, שכן לפי מחקרים של רוטר ושמאי עלה מדד אי-השוויון בארץ מ-0.23 ב-1950 ל-0.29 ב-1954, ל-0.33 ב-1959/60 ול-0.37

17 ראה: "National Practice in Statistics of the Distribution of Income, Expenditure and Wealth," *U.N., E/CN.3/399*, 1969

18 ראה ביחוד: "A Draft Complementary System of Statistics on the Distribution of Income and Wealth," *U.N., E/CN.3/400*, 1969

—"Report of the First Session, Expert Group on Statistics of the Distribution of Income, Consumption and Wealth," *U.N., E/CN.3/415*, 1970

—"Social Policy and the Distribution of Income in the Nation," *U.N., E/69.IV.7*, pp. 152 sqq.

19 מתוך: "Economic Survey of Asia and Far East, 1971," *ECAFE*, 1972, p. 24

R.L. Slighton—"Relative Wages, Skill Shortage and Charges in Income Distribution in Colombia," *Rand*, 1968, p. V

21 "Employment, Incomes and Equality in Kenya," *I.L.O.*, Geneva, 1972, p. 97

22 "Economic Bulletin for Latin America," vol. XI, No. 1, 1966, *U.N.*, 66.II.C.7, p. 114

23 K. Ewusi—"The Distribution of Monetary Incomes in Ghana, 1956-1968," *Institute of Economic, Social and Statistical Research*, Acera, 1970, p. 82

24 M. Bronfenbrenner, *op. cit.*, p. 90

ב-1968/69²⁶. תופעה זו מעוררת ללא ספק דאגה רבה נוכח האתגרים של הגברת העליה, מיזוג הגלויות, ויצירת חברה יותר שוויונית בארץ.

נוטים לייחס, בדרך כלל, את הרחבת הפער בחלוקת ההכנסה הלאומית לעצם תהליך הצי-מיחה הכלכלית, וכתוצאה לוואי של האינ-פלציה. ניתוח ממצאים לגבי ארגנטינה, ברזיל, מקסיקו, קולומביה וצ'ילה מתבסס אף הוא על הנחה זו²⁶. כנגד זאת, יש חוקרים המנסים להוכיח שאי-שוויונות מהווה "צוואר בקבוק" להמשך הצמיחה הכלכלית, ואילו חלוקה שוו-יונית יותר יכולה להוות גורם מכריע לתהליך ההתפתחות הכלכלית בארצות מתפתחות²⁷. מודל כזה טרם הוכיח את יעילותו מתוך סיבה פשוטה שטרם נמצאה ארץ אשר בתנאי שוק חופשי תנסה לפעול למען צמצום הפער בח-לוקת ההכנסה הלאומית. היפוכו של דבר — ברוב הארצות המתפתחות, המדיניות הפיס-קלית מכוונת, לאו-דוקא מטעמים תיאורטיים, להגדיל את אי-השוויון; מכשיר המיסוי מנוצל בעיקרו להגדלת ההכנסות לכיסוי ההוצאות, לרוב בזבזניות, של המנגנונים הביורוקרטיים, תוך חיפוש אחר דרכים קלות ככל האפשר להגדלת ההכנסות הללו, וברוב המקרים, ה-מיסים הם רגרסיביים. בחלק די ניכר מן הארצות המתפתחות, המיסוי הרגרסיבי הוא אחד הגורמים החשובים להגדלת אי-השוויון בהכנסה.

כדוגמה לכך נביא את ג'מייקה. בשנת 1971 שהה כותב שורות אלה תקופה בת 5 חודשים בג'מייקה לצורך עריכת מחקר על חלוקת ההכנסה הלאומית והמדיניות החברתית, מ-טעם האגף לפיתוח סוציאלי של מזכירות

האו"מ. המחקר מומן על ידי ממשלת שוודיה ונועד לשרת את ממשלת ג'מייקה בקביעת מדיניותה.

חלוקת ההכנסה הלאומית בג'מייקה

חקירת התהליך הכלכלי והחברתי בג'מייקה מצביעה על כך שהצמיחה הכלכלית בשנות השישים קשורה עם גילוי וניצול אוצרות טבע — מחד, והשקעות נרחבות של הזן זר בפיתוח תעשייה מודרנית וממוכנת הנעזרת אך במעט בכוחות עבודה מקומיים — מאידך. ההכנסה הלאומית לנפש עלתה מ-317 דולר ב-1958 ל-517 דולר ב-1969, אך עליה זו לא לוותה בצמצום אי-השוויון בחלוקת ההכנסה. ממצא זה תאם לגישתה של ג'מייקה שחלוקה שווה יותר של הכנסה לאומית מהווה מטרה חבר-תית רצויה, אך אינה תואמת את היעד הכל-כלי של המשך הפיתוח. רעיון זה מצא את ביטוי המפורש בתכנית החומש בו הודגש: "מיסוי או כל אמצעי אחר המיועד לצמצם את הרווחים, יגביל את הפיתוח"²⁸. כדי למצוא פשרה לניגוד זה, הובהר, כי "המדיניות הממ-שלתית נועדה לדאוג לחלוקת ההכנסה הלאו-מית במידה השווה האפשרית והתואמת את עידוד השגתן של רמות הייצור הדרושות"²⁹. בניגוד להצהרה זו, נראה שהיעד החברתי של חלוקה שווה יותר של ההכנסה הלאומית נעזב לחלוטין, שכן בשנות השישים לא צומ-צם הפער.

הסקר הראשון על חלוקת ההכנסה הלאומית בג'מייקה בוצע על ידי חוקר ישראלי ב-

25 ר. רוטר ונ. שמאי — "התחלקות ההכנסה האישית בישראל — מגמות בשנות השישים", בטחון סוציאלי, חוברת 1, ירושלים, דצמבר 1970.

26 N. Georgescu Roegen—"Structural Inflation—Lock and Balanced Growth," mimeo
27 ראה לדוגמה: W.G. Tyler—"A Model of Income Distribution and Economic Develop-ment," *Review of World Economics*, Band 109, Heft 2, Institut für Weltwirtschaft an der Universität, Kiel, 1973, pp. 321-336.

"Five—Year Independence Plan, 1963-1968," Kingston, p. 38
28 *Ibid.*, p. 57 29

המדיניות הפיסקלית בג'מייקה — מכשיר להרחבת הפער

בהתערבותה הכלכלית והחברתית של הממ-
שלה, או בהעדר התערבות כזאת בחלוקה
מחדש של אמצעי הייצור, במדיניות הכלכלית
והחברתית, ובין היתר במדיניות ההשקעות
ובמדיניות הפיסקלית — אפשר לכוון את
מדיניות חלוקת ההכנסות.³⁰

המדיניות הפיסקלית מהווה מכשיר חשוב לה-
שגת יעדי הפיתוח והיא כוללת את אמצעי
המיסוי וההוצאות התקציביות. המיסוי הוא
אמצעי בעל השפעה רבה לגיוס מקורות עצמ-
יים לצריכה ציבורית והשקעות ציבוריות;
המיסוי יכול לכוון את האמצעים הלאומיים
לשימושים יעילים, לסדרי עדיפויות של הש-
קעה ולשוויוניות גבוהה יותר של הכנסה.³¹

בג'מייקה, אין סימנים המעידים שכך המצב.
השיעור השולי של מס ההכנסה הוא פרוגרסיבי
בתחתית ולא בהכנסות הגבוהות. המס השולי
מגיע במהירות לשיא הגבול שלו, ל-37.5%
— להכנסה שנתית של 2,100 דולר ג'מייקי
(להלן ד"ג). "המס הנוסף" המוטל מעל למס
ההכנסה, נוגע להכנסה מעל 7,000 ד"ג עד
למקסימום של 15,000 ד"ג; ביחד עם מס
הכנסה, נע המס השולי בין 50% להכנסות של

1958³²; הסקר השני בנושא זה נערך ב-
1963 על ידי האוניברסיטה והמרכז לתכנון
כלכלי.³³ ב-1968-1969 ערכה הלשכה המרכז-
זית לסטטיסטיקה בקינגסטון 4 סקרי כוח אדם
וחלוקת הכנסה בקרב מקבלי שכר והכנסה
אחרת. הנתונים על חלוקת ההכנסה לא עובדו,
מטעמים פוליטיים, ורק בעת שהותו של המח-
בר בג'מייקה (1971), ניתן אישור מיוחד מ-
טעם שר האוצר לעיבוד החומר. אמנם, היו
הבדלים מסויימים בין הסקר של 1958 לזה
של 1968/69,³⁴ אך ההגדרות היו זהות ולכן
השוואה בין שני הסקרים היא משמעותית.

מדד אי-השוויון ב-1958 היה 0.53 עבור
משקי בית ו-0.57 עבור מקבלי הכנסה. בשנת
1969 היה המדד עבור מקבלי ההכנסה —
0.58. יוצא, איפוא, שאין לדבר על צמצום
הפער בחלוקת ההכנסה הלאומית, בתקופה
שהתוצר הלאומי הגולמי (במחירים קבועים)
עלה בשיעור שנתי של 4.7%.

ב-1958 קיבלו מחצית משקי הבית 13%
מכלל ההכנסה הלאומית ואילו 5% ממשקי
הבית קיבלו יותר מ-30% של ההכנסה. ב-
1969, קיבלו מחצית מקבלי ההכנסה 11%
מההכנסה הלאומית ואילו 4.4% ממקבלי ה-
ההכנסה — 26% מכלל ההכנסה הלאומית. אם
כי הנתונים ב-1958 מתייחסים למשקי בית
ואילו ב-1968 — למקבלי הכנסה, המגמות
הכלליות דומות במידה רבה.

E. Ahiram—"Income Distribution in Jamaica, 1958," *Social and Economic Studies*, vol. 13, 30
No. 3, Sept. 1964, ISER, V.W.J., Kingston, p. 352

G. Cumper and M. Lamont—"Study on Income Distribution in Jamaica, 1963," Kingston, 31
1965 (mimeo)

32 ב-1969 היה נושא החקירה מקבלי הכנסה ולא משקי בית כמו ב-1958. אמנם בסקר של 1958
נחקרה גם ההכנסה של מקבלי הכנסה, אך הנתונים שפורסמו אינם מאשרים השוואות.

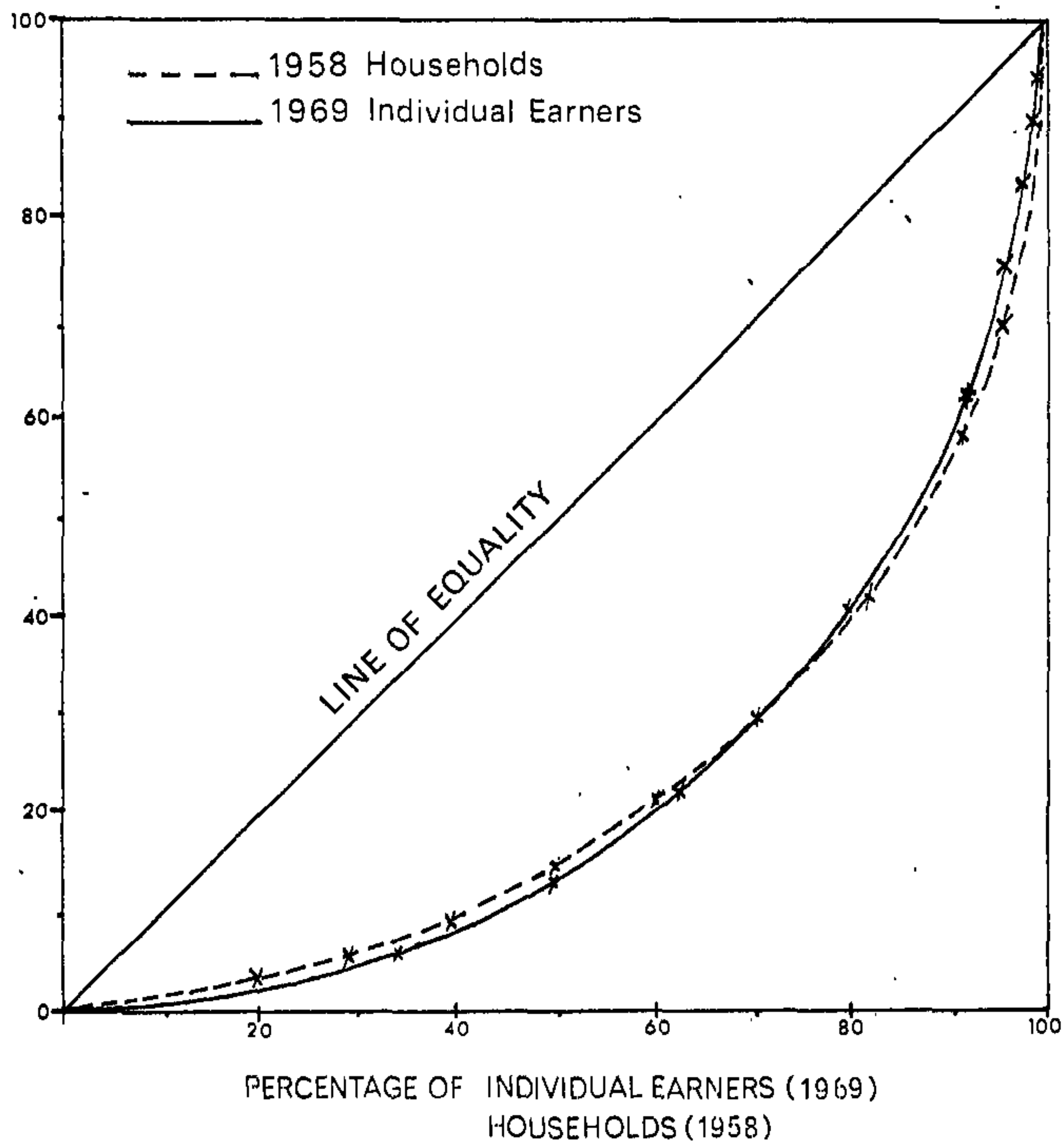
33 מהנוסח המקוצר של: J. Adelman and G. Taft Morris, *op. cit.* יוצא, שאף כי החוכחה
האמפירית של קורלציה כזאת היא עדיין מצומצמת, יש סבירות רבה מאד כי בתנאים הכלכליים
והפוליטיים הקיימים בארצות אלה, זירו השוויונות בהכנסה הלאומית יכול להתבצע אך ורק
דרך ההתערבות הממשלתית.

34 ראה: "Planning Domestic and External Resources for Investment," *U.N.*, E/69.II/B. 34, pp. 12-16

— "Taxation, Mobilization of Resources and Income Distribution in Developing Coun-
tries," *U.N.*, E/4988/1971

— "Tax Reform Planning," *U.N.*, E/71.XVI/1, p. 3

LORENZ CURVE FOR INCOME DISTRIBUTION OF HOUSEHOLDS
INDIVIDUAL EARNERS JAMAICA, 1958 and 1969

כנגד זאת, העידוד הפיסקלי לפיתוח כלכלי ולהרחבת ההשקעות הפרטיות מצוי בנדיבות רבה בג'מייקה — לאו דוקא להשגת היעדים הכלכליים הרצויים. במחקר מאלף שנערך בג'מייקה בתחום זה "נמצא באופן ברור ש- תכנית העידוד הפיסקלי אינה יעילה כאשר ברוב המקרים מוותרים על הכנסה ורווחים ללא כל הצדקה"³⁵.

סיכום

מגמות הפיתוח הבלתי-מאוזן, המתגלות בארצות המתפתחות, כאשר הקידום הכלכלי וה- חברתי של שכבות העם מפגר במידה ניכרת אחרי הפיתוח הכלכלי המואץ, פוגעות קשה בארצות אלה ומקטינות את הסיכוי ליציבות. ללא איזון בפיתוח וללא שיתוף העם בפירות התאוצה הכלכלית, בלי קידום כלכלי וחברתי ריאלי לצמצום הפער באי-שוויון הקיים, ובלי רביזיה יסודית בסדר העדיפויות של הפיתוח הכלכלי והחברתי, אין להניח כי המשטרים "הליברליים" יוכלו להחזיק מעמד זמן רב. בתנאים הקיימים אין לתמוה כלל על התסיסה החברתית הגוברת ביבשות אסיה, אפריקה ואמריקה הלטינית ועל אימוץ השקפות שמאל- לניות מהפכניות בארצות המתפתחות. בסופו של דבר, דרכי הקומוניקציה המהירים הנוש- אים בכנפיהם את ההשפעות של התנהגות צרכנית בובונית לבעלי היכולת, מביאות בלא פחות מהירות גם רעיונות חברתיים מהפכניים לאלה שאין להם מה להפסיד מנסיונות חד- שים.

7,000-9,000 ד"ג, לבין 75% להכנסה מעל ל-15,000 ד"ג. המס השולי הוא על כן קבוע להכנסות מ-2,100-9,000 ד"ג. המוור הוא שהפער הזה הורחב בהתמדה בשלושים הש- נים האחרונות: המס השולי עד להכנסה של 2,100 ד"ג נשאר קבוע, אך הטלת המס הנוסף הועברה מהכנסה של 4,000 ד"ג ב-1941 עד 7,000 ד"ג ב-1970. במקום לסגור את הפער — הוא הורחב. יש להביא בחשבון כי ל-4% 5% בלבד מבין התושבים יש הכנסה שנתית מעל 7,000 ד"ג ואילו הרוב המכריע של בעלי הכנסה מרוויחים בין 2,100-7,000 ד"ג. רוב החוקרים שעסקו בנושא זה בג'מייקה הסכימו שהמס הוא למעשה רגרסיבי והשפע- תו על חלוקת ההכנסה הלאומית שולית בל- בד³⁶, יתר על כן, גבית מס ההכנסה, המהווה 1/3 מכל ההכנסות בג'מייקה, מפגרת בהרבה והעלמות המס מאוד נפוצות, דבר המאפיין "ביחוד את הגביה מחברות ועובדים עצמ- איים. המצב הוא כה חמור שתשלום מס ההכ- נסה נראה יותר כפעולות התנדבות"; תיאור זה נעשה על ידי שר האוצר של ג'מייקה³⁶.

המסים העקיפים החשובים ביותר בג'מייקה, מכס, רשיונות לכלי רכב ומס קניה "הם מאד רגרסיביים", טוען כלכלן שחקר נושא זה במיוחד³⁷. מסים אלה מוטלים על הצרכן ואינם נופלים על שכמ המשלמים, ושיעורו של המס הוא רגרסיבי ביותר. כך, לדוגמה, מס הקניה על בגדי נשים הוא בשווי של 15% מן המחיר ועל טלוויזיה 12½% בלבד; על חזיות — 17½% ואילו על מכשירי חשמל — 16½%.

35 —E. Ahiham, *op. cit.*, p. 351

—D. Mc. Loed—"The Personal Income Tax in Jamaica," *Soc. and Ec. Studies*, Vol. 18, No. 3, 1969, ISER, U.W.J., Kingston, pp. 260-261

—F.M. Andic—"Distribution and Redistribution of Family Incomes in Jamaica, 1963-64," Dec. 1966, *Report to the Central Planning Unit*, p. 13

36 מנאום של א. סיאגה — "The Daily Gleaner," 30 May 1971, p. 1

37 F.M. Andic, *op. cit.*, p. 16

P.L. Chen—Young—"An Economic Evaluation of the Tax Incentive Programme in Jamaica," University of Pittsburg, 1966, p. 262

עליה, אידיאולוגיה ונודיניות סוציאלית נופרספקטיבה היסטורית

מאת ד"ר יעקב קלנר *

מבוא

אחד האמצעים המובהקים לפיקוח על הגירת העניים הוא:

ב. ההפרדה ההולכת ובולטת בין שירותים אוניברסליים, המכוונים לאלמנטים הרצויים וזאת תמורת מסירותם למשימות הקולקטיביות — לבין אותם שירותי סעד מיוחדים ל- אוכלוסיה, שלא הצליחה להשתלב ולתרום את חלקה בבנינה של החברה. ושוב אין זה מקרה שהדרישה להפרדה זו עלתה לגבי הישוב ה- יהודי בארץ כבר בראשית הפולמוס בענין נוהגי "החלוקה" המסורתיים. הדרישה לרפור- מה בנוהגי התמיכה התייחסה במפורש למציי- אות חדשה זו של עליה המגלה כבר מוטיבציה רבת-פנים, ואין בה עוד אותה בלבדיות של מוטיבציה דתית שפעלה עד לאותה שעה. מכל מקום, הדרישה לרפורמה בדרכי התמיכה ב- עניי א"י נעשתה יותר נמרצת כבר במחצית שנות השבעים של המאה הי"ט, וככל שארץ ישראל נהפכה מקום משיכה לחסרי אמצעים. אך מצד אחר תנאי החיים הקשים בארץ לא פעלו עוד כמכשיר סלקטיבי, אשר מראש מבחין בין "הראויים" לבין אלה שאינם ראויים. הצעותיהם של ה' גרץ², של ע' היל- דסהיימר³, ב' הירש⁴ וש' מונטגו⁵, וכן מגמת

שלושה דברים מאפיינים את התגבשותה של מדיניות סוציאלית בחברה הישראלית ואלה הם:

א. היותה מדינת הגירה. נכונותה המוצהרת של מדינת ישראל לקלוט עליה המונית הופכת את המדיניות הסוציאלית לאחד המכשירים הסמויים לשם פיקוח על התוצאות החברתיות של הגירה לא-סלקטיבית. כך נהגו בכל מקום אחר עת עלו חששות, שנוהגי התמיכה המ- סורתיים בעניים יתקבלו כגורם מעודד הגירה. מגמה זו בולטת במערב אירופה מראשיתה של תנועת ההגירה היהודית מן המזרח. היא מצאה את ביטויה המפורש במדיניותו של ה- Jewish Board of Guardians בלונדון (1859), כאשר שלל תמיכה מן המהגר בשנים הראשונות להגירתו¹. אין כאן רק ההפרדה המקובלת בין "עניי עירך ועניי עיר אחרת", ההולכת ונעשית יותר קפדנית, ככל שתהליכי התיעוש והעיוור מגדילים את הפער בין אזורי הארץ השונים, או בין מדינה למדינה — אלא יש כאן מאמץ מכוון, שעניי עיר אחרת לא יבואו להיות עניי עירך.

* ביה"ס לעבודה סוציאלית ע"ש פאול ברוואלד, האוניברסיטה העברית בירושלים.
1 על המדיניות של ה- Jewish Board of Guardians עיין Lipman, V.D. *A Century of Social Service*, London 1959.
2 צבי גרץ, דרכי החיסטוריה היהודית, ירושלים 1969, עמ' 277—285.
3 אגרות ע. הילדסהיימר, בעריכת מ. אליאב, ירושלים 1965, עמ' 85—95.
4 *Jewish Chronicle* מיום 6.4.1877, ובתרגום עברי חבצלת, תרל"ז, מס' 30—31.
5 Samuel Montagu, *Private and Confidential Report to the Committee of the Sir Moses Montefiore Testimonial Fund*, London 1875. ועיין גם מכתביו אל בנימין הירש שפורסמו ב- *Historia Judaica*, 14 (1952).

התערבותם של פינס⁶ ופרומקין⁷ — כל אלה נועדו לקבוע מדיניות חדשה לנוהגי התמיכה, מאחר שהמגוון הרב של האוכלוסיה הורה, כי שוב אין לסמוך על המכניזם של סלקציה טבעית.

פולמוס הרפורמה במוסדות החלוקה העלה מגמה נוספת, אשר הלכה ונתחזקה במשך השנים. זוהי הדיפרנציאציה בין התמיכה הניתנת לכלל לסיפוק צרכיו הקולקטיביים של הישוב לבין התמיכה הניתנת לפרט ולהבטחת קיומו. גם מגמה זו עלתה מיד, כאשר הביקורת על נוהגי התמיכה המסורתיים רק החלה וביטויה הבולט הוא בהעברת המשאבים של הארגונים הכללי-יהודיים לתוכניות קהילתיות, ולתחומי הבריאות והדיור במיוחד. במגמה זו נפגשו אלה, אשר ללא היסוס ראו חובה מיוחדת כלפי הישוב בא"י — ואף על פי כן נרתעו מלהמשיך בדרך המסורתית של תמיכה בעניי א"י, כגון — אותם חוגים ביהדות אירופה המערבית ואמריקה שמרדו בממלכת החלוקה ופעלו על דעת עצמם⁸. מגמה חדשה זו — השוללת את התמיכה בפרט ומבקשת להעמיד את המשאבים הציבוריים לסיפוק הצרכים הקהילתיים בלבד — מגמה זו התחזקה בראשיתו של הישוב החדש בימי העלייה הראשונה ונציגה המובהק הוא י"מ פינס, ה'משמש גם בענין זה את החוליה המקשרת, בין גיבוש נסיון ההתערבות הכללי-יהודית החדשה לבין יישומה לגבי הישוב היהודי בא"י⁹.

ג. החששות בפני תוצאותיה של הגירה לא מבוקרת פיתחו גם אידיאולוגיה חדשה. זו מעלה את ההתנדבות למשימות קולקטיביות לאידיאל מקודש, אשר לעתים מעניקה אף פריבילגיות מיוחדות לשותפים בה. אך קובעת יותר היא העובדה, שאידיאולוגיה חדשה זו מרשה גם לנהוג באדישות מודעת כלפי הפרט,

אשר סרב לקחת חלק במשימות הקולקטיביות, ובעשותו כך כאילו מרצונו ויתר על זכויותיו. משמעותה החברתית של האידיאולוגיה החדשה, שהיא מקדשת את האדישות למצוקתו של הפרט וכאילו באדישות זו טמונה טובת הכלל.

אידיאולוגיה זו התקבלה בישוב בשעה שהצרכים הדחופים של בנין הארץ מחייבים עליה המונית ומיידיית — אך החששות בפניה מונעות לפעול לעידודה ולקליטתה. ביטוייו של הקונפליקט נראים כבר בימי העלייה הראשונה, אך לידי קיטוב העמדות השונות הגיעו רק בימי העלייה השנייה.

בקוטב האחד עומדת השאיפה, להעמיד את הפיקוח החברתי על המשמעת הטוטלית של הפרט לקולקטיב. מגמה זו מצטיינת בערנוח מוגברת לצרכיו הדחופים של הכלל והיא תובעת מן הפרט התנדבות שלמה למשימות החברתיות, אשר צורכי השעה הדחופים לוחצים להגשמתן. ישנה כאן כעין הנחה סמויה, שי הפרט אינו מסוגל להעמיד את כל כוחותיו להגשמת המשימות הקולקטיביות, אלא אם הוא פטור מדאגה לקיומו האישי וסיפוק צרכיו מובטחים על ידי הקולקטיב. תמיכתו של הקולקטיב בפרט היא המשחררת אותו לתפקידו בחברה, כפי שגם המסירות הטוטלית לטובת הכלל אפשרית רק במסגרת חיים טוטליטרית. ביטוי מובהק למגמה זו בארגונים כגון "בר-גיורא" בימי העלייה השנייה, והיא תעלה מח"דש, ובצורה יותר כוללת, בימי העלייה השלישית בתוכנית לקומונה כללית של פועלי א"י. בקוטב האחר עומדת השאיפה להעמיד את הפיקוח החברתי על המשמעת המחמירה של הפרט עצמו. נציגה המובהק של מגמה זו הוא א'ד' גורדון וממנה פתח לאיגדיבידואליזם ולאדישות מהוללת למצוקת הפרט באותה שעה.

6 י. מ. פינס, בנין הארץ, א, ירושלים 1938, עמ' 109—117.

7 עיין מאמרי ב"בטחון סוציאלי", חוב' 9—10.

8 עיין יעקב קלנר "ראשית התארגנותן של קהילות יהודי ארה"ב לעזרת היישוב בא"י", שלם, מחקרים בתולדות א"י וישובה בעריכת יוסף הקר, ירושלים, תשל"ד.

9 עיין על כך בספרי ההתערבות הכללי-יהודית במצוקת הישוב, 1869—1882, יד יצחק בן-צבי, ירושלים, 1976, בפרק המוקדש לפינס.

כאן פועלת כעין הנחה סמויה, שאמנם רק הפרט ביאושו מסוגל לחוש את חומרת ה"משבר זרק מחוך תחושת הכאב של בדידותו הוא מסוגל לפתח אותה מסירות-נפש הנדרשת מאת מניחי היסוד לחברה החדשה. ההתנגדות לכל צורה של תמיכה כאן היא נמרצת ביותר וכל התערבות מעודדת או תומכת, כאילו פוגעת בעצמאותו של האדם ובפיקוח המחמיר שכל אחד חייב לעצמו. לשון אחרת: מתוך האדישות הציבורית למצוקת הפרט תבוא התחדשותו של האדם.

אולם נוסף לשתי השאיפות הנזכרות לעיל מוצאת את ביטויה, בימי העליה השנייה, מגמה שלישית, אשר משמעותה החברתית אולי מכרעת יותר מן האחרות. זו מתיחסת במפורש לחינוכותה של עליה המונית כצורך פוליטי של בנין הארץ. מודעות זו מבטלת לשעה את הרתיעה העמוקה לכל צורה של תמיכה או אפטרופסות — בין שהתמיכה ניתנת באמצעותם של שירותים ציבוריים ובכך כאילו מטשטשת את תלותו של הפרט בעזרת הזולת, ובין שהיא, ביודעין, משתמעת במציאות זו של עליה המונית, להגביר את תלותו של הפרט בחברה. כאן פועלת כעין הנחה שמתוך תלותו ההכרחית של הפרט במוסדות קליטתו קל לעשותו מכשיר המשמש את מטרות הכלל ו"תפקידה הסמוי של המדיניות הסוציאלית להציב את הפרט על מקומו ולספק לו אמצעים להתמדתו שם. ביטוי מובהק למגמה זו הוא הנסיון הנועז של ארגון עליית יהודי תימן בימי העליה השנייה. ואמנם המחשבה לתיכנונה של עליה זו עלתה בשעה שהירידה התמונית נעשתה גלויה וכשלונה של העליה השנייה ה"עמיד בספק את עצם קיומו הלאומי של הישוב.

הצד השווה בשלוש מגמות אלה, שכל אחת על פי דרכה מנסה לפקח על תוצאותיה של עליה המונית — בין שהיא מעמידה את הפיקוח על הכרעתו האישית של הפרט, ובין ש-

היא מעבירה פיקוח זה לידי הקולקטיב, אשר הפרט בחר לקבל את מרותו; ובין שהפיקוח נעשה בצורה יותר סמויה, כאשר ממדיה של עליה המונית מעמידים את הפרט במצב שאין הוא יכול להתקיים, אלא בהיותו ניצב במקום שנקבע לו על ידי מארגני העליה ומבצעייה. הצד השווה ביניהן, כאמור, שהן ממלאות את הפונקציה הסמויה לפקח על תוצאותיה החברתיות של עליה לא-סלקטיבית ולצמצם את פגמיה.

בפרקים הבאים נדגים את יחסי הגומלין בין בעיות העליה והמדיניות הסוציאלית בימי העליה השנייה. כן ננסה להראות כי יניקתה של המדיניות הסוציאלית הרווחת כיום בישראל היא דווקא ממקורותיה של אותה מגמה שלישית מימי העליה השנייה שהבליטה את הפרובלמטיקה של עליה המונית מאורגנת, הנובעת בראש ובראשונה מן הצורך הפוליטי של בנין הארץ — כאז כן עתה בעצם הימים הללו. לא האידיאולוגיה החלוצית, כי אם ה"הכרח הפוליטי לעליה המונית והרתיעה העמוקה בפני משמעותה החברתית — הוא החוט העובר ונמשך מאז העליות הראשונות, וזוהי למעשה, הדילמה הערכית לגיבושה של מדיניות סוציאלית בישראל כיום.

הקריאה אל "חיילי העם באמת"

בקול-קורא של יוסף ויתקין¹⁰, אחת התעודות המשקפות את האידיאולוגיה החלוצית של העליה השנייה, בולטת ערנותו לעובדה, שרוב העולים "שבו כלעומת שבאו" וגם אלו ש"נשארו" נספחו אל הסביבה הנרקבת. ויתקין מודע גם למשמעותה החברתית של תופעה זו בשעה שיש לחשוש "כי עוד מעט והארץ תיפול בידי אלה, שלא נוציאה מידיהם לעולם". הכרה זו שהשעה לוחצת היא שהעלתה את רעיון ההתנדבות ל"אגודת פועלים כלל-

10 הקול-קורא של ויתקין פורסם מחדש במקומות שונים. כאן נביאו על פי פרקי הפועל הצעיר (להלן: פ.פ.צ.), כרך א', עמ' 31—37.

כבוד העם ואהבתו שאבדום". ושוב חוזר ויתקין ומוזהיר באזהרה מפורשת:

"איש היראה ורך הלבב אל יכנס במסדרה זו. כל אחד החפץ לתת את ידיו לה, יבדוק את עצמו, את מזגו וטבעו, היטב היטב בטרם יכנס בה, בטרם ישבע למסור את כל חייו וכוחותיו לעם. במסדרה זו צריכים להכנס אך גבורים מרי נפש, שילחמו בעד משאת נפשם כנואשים, בלי כל מחשבת נסיגה אחור בזמן מן הזמנים" ¹⁴.

ויתקין מבחין הבחנה ברורה ומפורשת בין אלה שהם מוכשרים להיכנס במסדרה זו והם "חיילי העם באמת" — לבין האחרים, שאינם מוכשרים לשאת בעול זה — אלא שקריאתו מתכוונת רק לאלה אשר "יעבדו את עמם בִּי ארץ עצמה" והם קיבלו עליהם "משמעת חזקה, משמעת לחיים... ובלי כל צל של חרטה". בזאת, איפוא, ההבדל העיקרי בין הקול קורא של ויתקין לבין הצעתו של אוסישקין. בשעה שויתקין מעמיד את השירות לעם כמי שימת חיים, אשר כל ימי חייו של האדם בִּי ישוב מוקדשים לה, הרי הצעתו של אוסישקין פונה לגוער בלבד; אם צפייתו של ויתקין שוללת "כל נסיגת אחור בזמן מן הזמנים" הרי אוסישקין אינו מבקש, אלא משך שירות קצוב לתקופת הנעורים, והמתנדב לעם "ימלא את חובתו לעם", בין שיצטרף לשוב בא"י ובין שישוב למקומו בתפוצות הגולה.

לא נבדוק כאן באילו צורות התגשמה קריאתו של ויתקין, אשר מעיקרה התכוונה לעליה שֶׁ־חביא להתישבות חקלאית — אך נזכיר תוכנית אחת, זו של ישראל שוחט וארגונו "בר־גיורא", שקיבל על עצמו להגשים את רעיון "המסדר" ¹⁵; מתוכנו התפתח אחר כך רעיון "לגיון העבודה" והקולקטיב בסג'רה, שמגמתו

ישראלית של צעירים רווקים, בריאים וחזקים בגופם וברוחם, אשר יעלו לא"י "לשלוש שנים ולמלא חובת צבא לעם ישראל, לא בחרב וברובה, כי אם באת ובמחרשה" ¹¹. כך בפרו־גרמה של אוסישקין, "אחרון הראשונים" בִּי הגדרתו הקולעת של ב. כצנלסון ¹², אך לא כן אצל ויתקין, אשר כנגד זה מציע להעמיד את בנין הארץ על יושביה הקבועים בלבד ולהחמיר במבחן, אשר כל עולה לא"י חייב לבחון את עצמו. ויתקין מעמיד את בנין הארץ על האדם המגייס את העזרה בתוך עצמו ועל החלטתו הנחושה של העולה שלא לסגת אחור. משמעותו של מבחן זה ברורה. יודע ויתקין ש"אמנם לא בלבות רבים תחדור ההכרה הזו, ולא רבים... יישארו במחננו", אך הוא אינו רואה בזה הפסד, כי אם להיפך: "עמנו שם לבו מעולם אל האיכות ולא אל הכמות. תורתנו גם היא מצוה לנו לשלח מאת מחננו את כל אלה שיש לחשדם שחייהם הפרטיים יקרו להם מהעם כולו, את כל רכי הלבב, אשר יוכלו בעת סכנה להשליך את דגלם ולב־רות. נלך גם אנו בדרך זאת. מלחמתנו ארוכה וקשה, היא דורשת מאת לוחמיה לא כסף... אלא אהבה בלי מצרים לעמנו וארצנו, גבורה וסבלנות רבה מאד, ומבין מחונני הסגולות נבחר לנו את חיילי העם באמת. מבין מחונני הסגולות האלה צריך להבדיל מספר אנשים אשר בריאותם, שנותיהם ומצב משפחת ירשום להסתדר במסדרה בעלת משמעת חזקה ולהתמכר לעבודת העם" ¹³.

חלוצים אלה יעלו לא"י באגודות בנות חמישים או מאה איש, יעבדו את אדמתה ויתישבו אחרי כן על הקרקע "כמעט בלי עזרה צדדית, או בעזרה היותר קטנה, שתושב בזמן היותר קטן". הם יפתחו תקופה חדשה בשוב ורק הם ישיבו לארץ "את היבת בניה וליושביז את

11 ספר אוסישקין, בעריכת ר' בנימין, ירושלים, תרצ"ד, עמ' 188.

12 ב. כצנלסון, בחבלי אדם, תל-אביב, תש"ח, עמ' 48.

13 פ.פ.צ. כרך א', עמ' 33.

14 שם, עמ' 37.

15 מניה שוחט "הקולקטיב". פורסם מחדש אצל שמואל גדין, נתיבי הקבוצה והקיבוץ, כרך ראשון, תל-אביב, 1958, עמ' 47—54.

היתה "ליצור כוח יהודי בארץ אשר יבטל את התלות בערבים" ¹⁶.

גם רעיון "לגיון העבודה", שיצא מחוגי ה- שומרים, דרש ש"כל צעיר בישראל" חייב להקדיש שנתיים מחייו לעבודה ולשמירה; "כל זמן שירותו יעמיד עצמו לפקודת הלגיון ויהיה נכון לקבל כל תפקיד, להישלח לכל מקום כאיש-צבא". נכונות מוחלטת כזאת מובילה בהכרח לרעיון של "קומונה ארצית" ומשחררת את הפרט מן האחריות לקיומו האישי. מכל מקום, "דאגת קיומו של החבר ב- משך שנתיים תהיה מוטלת על הלגיון" ¹⁷ ו- ודאי שלא תטריד את הפרט בבעיות קיום. אולם רעיון זה של שירות בן שנתיים לכיבוש העבודה והשמירה, "לא מצא קהל גדול של מגשימים למעשה" ¹⁸, וכלפי תוכנית אחרת של קומונה ארצית הושמעו דברים עוד יותר מפורשים, הרואים את סיבת הכשלון בהיות הארגון בנוי על "קונספירציה גמורה של מש- מעת גמורה — של דיקטטורה כמעט" — ו- רבים "לא יכלו להשלים עם משטר של מש- מעת עיוורת, ועם ההרגשה שרצו להשתמש בהם לשם מטרות שלא היו ברורים להם ל- מד" ¹⁹.

בניגוד למגמה זו, התובעת מן הפרט משמעת טוטלית להתמסרות מוחלטת למשימות הקו- לקטיביות — עומדת הגותו של א' ד' גורדון, הרואה ביאוש בדידותו של הפרט את פינת היסוד לחברה העתידה לקום. מכאן התנג- דותו התריפה והמוחלטת לעזרה כל שהיא מבחוץ, בין זו הניתנת לפרט ובין זו הניתנת לישוב בכלל. עמדתו של גורדון היא ללא פשרה. ובדומה לאמנציפציה של התנועה ה- ציונית מחסדי אומות העולם, כך גורדון מצפה לכעין אוטואמנציפציה של הישוב בא"י, אפילו מיהודי הגולה:

"החיים שלנו בא"י צריכים להיות ביחס ליהודים שבחוץ לארץ בבחינת אם אין לי מי לי, כמעט באותה המידה של יחס היהדות אל האנושיות הכללית. כל זמן שענינו תהיינה נשואות אל הגולה, כל זמן שלא נגיע לידי החלטה גמורה, כי עזרתנו היא רק בנו עצמנו, לא נרפא מהרקבון האוכל בנו. אנחנו יהודי א"י צריכים לקום על רגלנו בעצמנו בלי עזרה מן הצד" ²⁰.

ובאותו ענין בלשון אחרת:

"לציון השבה לתחיה אין צורך ביהודים התקועים בחו"ל לא בכסף ולא בעצות, ואפילו לא בתמיכה מוסרית. רק את אלה היא נכונה לקבל בזרועות פתוחות — עובדים בעלי כשרון ומסורים, הנכונים ל- שאת ולסבול הכל" ²¹.

תביעתו של גורדון לאי-תלותו של הישוב מכלל-ישראל נמרצת באותה מידה גם כשמ- דובר בדברים כגון דיור לפועלים, מטבחי פוע- לים או כל דבר אחר שיכול להקל על החיים. התנגדותו זו לכל צורה של עזרה מבחוץ נוב- עת משורשי השקפת עולמו, הרואה בתחושה העמוקה של הכאב את הכוחות המעוררים למסירות גפש זו, המגייסת את כל כוחותיו של האדם להתחדשותו, כלומר — לשינוי ה- יוצר את החיים החדשים. להרגיש את הכאב של האומה ה"מפרפרת בין החיים והמוות" ואשר לה נשארה רק "פינה אחת קטנה" ה- מאפשרת לה תחיה — את זאת יכול רק "מי שבעצמו שבור ורצוף, חולה ולקוי" או אולי גם להפך. "מי שמרגיש את כל כאב עמנו לכל עמקו הוא אולי באמת בעל כורחו שבור ורצוף, חולה ולקוי. ובחשבך כך, אתה מוותר ברצון על כל אותה "הבריאות", "הנורמליות", ו-

16 דברי ברל כצנלסון שם, עמ' 43.

17 דברי יונה הורוץ, שם, עמ' 56.

18 שם, עמ' 57.

19 דברי ברל כצנלסון, שם, עמ' 45.

20 מכתב מא"י, פ.פ.צ. כרך א', עמ' 40.

21 שם, עמ' 43.

בלבד שתרגיש... באותו הצער הגדול של אומה זו... " 22

גורדון מסתייג באורח מוחלט מן ההולכים אחרי "האבסוליטיזמוס של החיים". הוא מעמיד גבול, "איזה עד כאן", אשר משם ואילך "גם החיים אינם חיים" 23. מכל מקום, מחיר התחיה הוא הוויתור על "החיים הגלוחיים". אלא שוויתור זה מעמיד בפני האדם גם מטרה חדשה ואופנים חדשים להגשמתם, והם מעוררים אותה מסירות נפש, המבטלת את "החש-בונות הקטנים" של הפרט, ושוב, בלשונו של גורדון: "האזהב טוב לו בפת חרבה ואוהל דל ביחד עם אהובתו, מכל היכלי המלך וחיי תענוגות בלעדיה. לזה הוא קורא חיים... כל המרחיק אותו מאהובתו הרי זה מרחיק אותו מחייו". וכך דרכו של כל מי שלהוט לדבר, ואפילו הלהוט לכסף אינו חש "כמה הוא עושה יותר מכפי כוחו וכמה הוא מקריב לעזאזל... מבריאות גופו ונפשו ולעתים רחוקות גם מתענוגות העולם הזה בעד "החיים" האלה, ובעד הכסף" 24. יוצא איפוא, שבהירות השאיפה מגבירה את היכולת להתמסר לה עד שהאדם אינו חש עוד את הוויתור שהוא מוותר למענה. אין כאן התנגדות עקרונית "למותרות שבחיים" — אלא זהירות קפדנית "שלא תטושטש הצורה העיקרית. זאת צורת חיים, הדורשת שינוי רדיקלי... היא דורשת זאת מכל פרט ופרט... להפוך את האדם הבלתי טבעי שבו, לאדם טבעי... " 25 מכל מקום, את העם נוכל לברוא "רק כאשר יברא כל אחד מאתנו את עצמו בריאה חדשה על ידי העבודה ועל-ידי החיים הטבעיים" 26.

אמנם יודע גורדון, שתביעה זו להתחדשותה

של האומה על ידי היחידים הבוראים את עצמם מחדש, היא טובה "אולי בשביל יחידים, אבל לא בשביל הכלל". אך דבר זה כלל אינו מרתיע אותו, כי אם להיפך: יודע הוא, "כי להניח את היסוד לבנינים יכולים רק יחידים. ביסוד כל בנין גדול מניחים אבנים חזקות, שיהיה בכוחן להחזיק את כל הבנין. הרוב יבוא אחרי כן". אך למעשה אין בכך אפילו ויתור על המצוי, "הלא בין כך ובין כך אין באים לא"י אלא יחידים. מוטב לנו שיבואו היחידים הטובים" 27. וכאן הוא מזכיר מה שכתוב "בתורת החיים, וביחוד בתורת התחיה שלנו, אם נאבה ואם נמאן: איש הירא ורך הלבב ילך וישוב לביתו" 28.

מציאות זו, שגם "אלה שבאו לפני איזה זמן בתור חלוצים אידיאליסטיים, ראשונים עומדים נכשלים" 29, אינה מדאיגה את גורדון כי המעטים "הם יצילו באמת את חיי האומה מכליון, ולא ההולכים בדרך 'החיים' אם כי הם רבים" 30. דבריו של גורדון מכוונים אל המעטים הנשארים בארץ והם גם המסורים למשימתם. וכדי לחזק את רוחם הוא מעמיד אותם על "כוחם של יחידים" 31, וכאילו כוחם במה שנראה כחולשתם. "כל התנועות הגדולות בקרב האנושות, ובתוכן גם התנועה הסוציאליסטית נבראה בראשונה על ידי יחידים. כל הצרה הלאומית שלנו היא במה שאין לנו מתיאשים... היחיד המתיאש... אין עיניו נשואות לכוחם של הרבים. הוא עצמו הגוי אל... הוא עצמו המטיל על עצמו את המשא הגדול אשר ירסק אותו... אין לפניו אלא שתי דרכים: או "לגאול" את עצמו מן החיים או לגאול את החיים". ומכאן קריאתו: "הבו לנו

22 "מעט התבוננות" (תרע"א) צ.פ.פ. כרך ג', עמ' 23.

23 שם, עמ' 24.

24 שם, עמ' 26-28.

25 שם, עמ' 28.

26 שם, עמ' 27.

27 שם, עמ' 29.

28 שם, עמ' 22.

29 "מכתב מא"י", צ.פ.פ. כרך א', עמ' 38.

30 צ.פ.פ. כרך ג', עמ' 30.

31 "כוחם של יחידים" (תרע"ג), שם, עמ' 44-48.

מתיאשים! הבו לנו יחידים... שאינם עוזבים את המערכה... הבו לנו מתיאשים המשקיעים את יאושם בבנין!"⁸²

אין בדבריו אלה של גורדון מאותו פולחן ל-יחיד, אשר מקורותיו בזלזול ובלעג להמוני העם, אלא ישנו כאן מזמור שיר ליחיד, שאינו נוטש את המערכה, בודעו שרק הוא מסוגל לשאת את הבדידות ויכולתו להישאר במקום רק היא עתידה לאפשר את בואם של אחרים אחריו. דומה, שבכך מבקש גורדון לחזק ידי-הם של הנשואים בא"י, בשעה שרבים נוטשים את המערכה ויורדים מן הארץ והוא מבקש להעניק משמעות לבדידותם ולסבלם. נדגיש כבר כאן, שמוטיב זה יעלה מחדש, וכמעט באותו נוסח במשבר העליה הרביעית, הן בדבריו של משה בילינסון⁸³ והן בדבריו של מרטין בובר⁸⁴. מכל מקום, גורדון מבקש כאן להציג את עמדתו בבהירות:

"מתוך האמור בזה אפשר לטעות ולחשוב, כי אני סבור כדעת האומרים, שכל העולם אינו כדאי אלא בשביל היחידים, הבחירים, בני העליה. לא! קרובה לי נפש "הקטן"... לא פחות מן הנפש הגדולה... ובכלל אינני סובל וזרה לי החלוקה שמחלקים את בני האדם ל-"המוזן" ול-"בני עליה"... אני רואה ביחידים את ההולכים ראשונה ובאים ראשונה למקום אספת עם, שכל חיי העם תלויים בה". חובתם של היחידים הבאים ראשונה למקום "להשאר במקום האסיפה, אפילו הם אינם רואים הול-כים אחריהם... ועליהם לקבל על עצמם את כל העיגולים והיסורים, הכרוכים בעקב הב-דידות... כי במידה שיותר נשארים במקום האסיפה, בה במידה יהיה יותר נוח לבאים מחדש להשאר"⁸⁵.

וכמו שגורדון מנסה לחזק את ידי היחידים

ומעודד אותם להשאר ולא לנטוש את המערכה אפילו הם נשארים בודדים, כך הוא דוחה את "נושאי הרעיון" הרוצים ללכת "בכוח הרעיון קדימה, בעוד שפניהם מוסבים אחורנית אל דרך הרבים"⁸⁶. עמדתו של גורדון היא ללא פשרה, ומסירות הנפש הנדרשת היא ללא תנאי וסייג.

עמדתו זו, השוללת כל פשרה והדוחה התחש-בות כלשהי בצרכים המידיים של הרבים, ש-אינם מסוגלים לשאת את הבדידות ומבקשים הקלות — הגיעה לקיצוניות רבה בענין הת-מיכה והעזרה מן החוץ. לדעתו של גורדון רק תחושת הסכנה והכאב מגייסים את כוחות ה-התחדשות; רק הם מעניקים את הכוח ליצור את החיים החדשים ולחוש באותה תחושה של עצמאות, שאמנם רק מעטים מסוגלים להת-מיד בה. כאן שורש התנגדותו של גורדון לכל צורה של תמיכה שבאה מבחוץ, ואפילו בענין כמו בנין בתים וכדומה⁸⁷.

גורדון מסתייג במפורש משתי ההשקפות, ה-מתירות לקבל תמיכה בין שזו השקפת "הדור הישן" אשר בזכות מצוות "ויחי אחיד עמך" מלמדת זכות על קבלת העזרה; ובין שזו השקפת הדור הצעיר, ה"רואה בפועל איזה יצור נבחר, שכל העולם לא נברא אלא על ידו ובשבילו" ולכן "מותן לקבל מה שנות-נים לו". כנגד שתי השקפות אלה, מדגיש גורדון, כי אדם "הרואה בעבודה את הדרך לתחיית ישראל" חייב קודם כל "לעמוד על כבוד האדם ועל חרות האדם שבנו" ולכן: "לנו אינה רצויה לא רק התמיכה שאחרים באים לתמוך בנו, כי אם גם הדאגה, שאחרים באים לדאוג לנו, כי אם גם המחשבות הטו-בות, שאחרים באים לחשוב עלינו. זה מעליב עד עומק הנפש וזה פוגם גם בחרותנו, אם לא

32 שם, עמ' 44-45.

33 "תנועות ומשבריהן" דבר מיום 16.2.1927.

34 עיין למשל, דברי בובר בשנת 1926 M. Buber, Kampf um Israel, Berlin 1933 p. 399.

35 פ.פ.צ. כרך ג' עמ' 47.

36 שם, עמ' 48.

37 "מכתב גלוי לחברי הפועלים" (תפע"א). פורסם בשלימותו בספר ארבעים שנה, בעריכת ר. לופבן, תל-אביב, תש"א, עמ' 117-119.

והסבל, ההופך את היאוש לכוחות מחדשים. ולכן כל צעד הבא כאילו להקל את הכאב וליצור צור תנאי חיים נורמליים, הוא בבחינת פשרה הכופרת בעיקר. אצל גורדון, אפילו התמיכה הסמויה הניתנת לציבור בזכות המשימות הקולקטיביות שהוא ממלא, גם היא פסולה בינינו. וזאת לא רק משום שכל תמיכה פוגעת ביכולתו של הפרט לגייס את כוחותיו של עצמו, אלא גם משום שהיא פוגעת בעומק תחושת בדידותו ובחופש הכרעתו האישית, לברוא את עצמו מחדש ולשמש אבן-יסוד לחברה החדשה שתקום. האדישות הציבורית למצוקת הפרט מתקבלת כאן כיסוד החברה שתקום.

ההתנגדות ל"תרופה הבנלית" של אדישות

בר-פלוגתא מובהק לדעותיהם של ויתקין וגורדון בתוך "הפועל הצעיר" הוא יוסף אהרונוביץ, שעלה לארץ בשנת 1906 והוא עתיד להיות בין מיסדי הסתדרות העובדים ומראשי מפא"י. התנגדותו של אהרונוביץ מוצאת את ביטויה בדרך התקיפה, בה תקף את מה שנקרא בלשונו החרטיפה "התרופה הבנלית של האיש הירא ורך הלבב ילך וישוב לביתו" — זו המטבע שטבע עוד פינס והיא חזרה, כאמור, אצל ויתקין וגורדון. אולם בעוד שאצל פינס ואולי גם אצל ויתקין, עוד היתה היא כעין הוראת שעה — הרי אצל גורדון נהפכה זו לכלל גדול בחורתו והיא כתובה מעכשיו "בתורת החיים, וביחוד בתורת התחיה של-נו" 40. אך בין שזו הוראת שעה, כמו אצל פינס, ובין שזו התורה כולה, כמו אצל גורדון — "תרופה בנלית זו" פסולה היא בעיני אהרונוביץ והוא שולל אותה מכל וכל ונימו-

ממית אותה. מותר לנו להגיד לאחרים, אם אדם אנחנו; איך לכם רשות לדאוג לנו, כשם שאתם בוודאי לא תתנו לנו רשות לדאוג לכם! במובן זה אין ערכנו נוכל מערככם אתם כלל וכלל!" 38

ומכאן קריאתו הנמרצת לחבריו בעבודה ולחבריו בדעה: "משכו ידכם מכל תמיכה, משכו ידכם מן הבתים שכבר התחלתם לעסוק בבני-גם! עזבו את מחשבותיכם על דבר עזרה מן הצד, מאיזה צד שיהיה, ואיזה עזרה שתהיה! עזרתנו היא בנו בעצמנו" 39.

לא ניכנס כאן לדיון מפורט על פולמוס בניית הבתים, מתוכו הזכרנו כאן את עמדתו ה"מוחלטת של א'ד' גורדון, השולל תוכנית זו בתכלית השלילה. עמדתו זו, שכלל לא היתה עמדת יחיד, מעידה כי ההתנגדות לתמיכה הגיעה כאן "לידי אבסורד", כפי שהגדירו זאת התומכים בתוכנית-דיון לפועלים, שחששו, ואולי בצדק, כי התנגדות מחמירה לתמיכה "מאבדת את ערכה ובמקום להועיל היא עוד מביאה נזק" 40 — הערכה, הקרובה לדעתו של א'רופין 41, אשר שימש באותם ימים כראש המשרד הא"י.

בשלב זה של הדיון די להבליט כי בעיית התמיכה מופיעה כאן בגלגול נוסף. אם קודם לכן הובעה התנגדות רק לתמיכה הניתנת לפרט ולקיומו, הרי התנגדותו של גורדון מתייחסת גם לתמיכה הניתנת לכלל, וזו מתקבלת כפי-גיעה באדם ובכבודו. ואם אצל אחרים, כמו למשל פינס, מדיניות התמיכה התכוונה לפעול כמכשיר סלקטיבי ולתמוך בידי המתאימים למלא את המשימות של בנין הארץ — הרי כאן אצל גורדון, לא בנין הארץ הוא עוד ה"תכלית, אלא התחדשותו של הפרט, משום שבלא התחדשות זו של הפרט גם התחדשותו של האומה לא תיתכן; ושוב — התחדשותו של הפרט לא תבוא, אלא מתוך תחושת הכאב

38 שם, עמ' 118.

39 שם, עמ' 119.

40 פ.פ.פ. כרך א', עמ' 76.

41 א. רופין, שלושים שנות בנין הארץ, ירושלים תרצ"ז, עמ' 33-34.

42 "מעט התבוננות", פ.פ.פ. כרך ג', עמ' 22.

קיו אחו: "לנו אין 'ששים רבוא', אשר אם גם יצא חלק מהם — ישארו עוד רבים. אנחנו הננו קומץ קטן, שכל יחיד ויחיד ממנו יקר לנו והננו צריכים לבקש עצות במה להחזיקו, ואם נרצה לפסול את היראים ורכי הלבב — לוא גם, היה זה ביכולתנו — לא ישאר לנו כלום, כי בתנאי עבודתנו הנוכחיים הננו כולנו יראים ורכי לבב — כולנו, לרבות אפילו בעלי הפרזה עצמם. אין גבור כזה בעולם שירצה להקדיש את כוחותיו לעבודה, בשעה שאיננו מאמין בפרותיה... ואם גם יימצאו אנשים במספר קטן, אשר, על אף כל אלה, לא יתיאשו, לא יועילו לנו מאומה" ⁴³.

דבריו של אהרונוביץ ברורים וכנים כדברים היוצאים מעומק הלב. הוא חדור הכרה עמוקה שגאולת הארץ דורשת ליצור, ובעוד מועד, רוב עברי בא"י, והדבר חיוני בעיניו עד כדי כך שלמענו הוא מוכן אפילו לשנות דעתנו "בנוגע לשנוררות". גם בחיי הפרט יש מקרים והאדם חייב "להכנעה הכרחית לחוקי החיים התוקים ממנו", וכך גם בחיי האומה. בשעת שעומדת השאלה: "לאבד את ארצנו לנצח — או ליצור אלמנט גדול של איכרים שגוררים?" — כי אז תשובתו של אהרונוביץ ברורה: "את השנוררות אפשר יהיה אחר כך ל- תקן, אבל את הקרקע, אם לא נגאל עכשיו — לא נוכל אחר כך לעשות כלום" ⁴⁴.

זאת, איפוא, העמדה, אותה תקף גורדון ב"מאמרו" "מעט התבוננות" (תרע"א) — ולהיטותו של הפולמוס מעידה על כך, שאמנם כאן נאבקות משימות נוגדות וסותרות אחת את חברתה. לאמיתו של דבר מבטא פולמוס זה את הקונפליקט הפנימי של העליה השנייה — כפי שהוא מבטא את הקונפליקט הפנימי של כל עליה לפניה ולאחריה. מצד אחד, השעה הדוחקת לעשות מהר ולהשיג הרבה, ומצד אחר החשש המתמיד, שצורכי

השעה של האומה, ועוד יותר, צרכיו המידיים של הפרט, יפגעו ביכולת להחזיק מעמד. גם אהרונוביץ יודע, שהעולה לא"י נדרש לוותר "על הרבה דברים מחיי השעה שלו" ואין לו סיפוק אחר אלא "בחיי עולם — באידיאל" ⁴⁵. אלא בשעה שאצל גורדון סיפוק זה הוא בהתחדשותו של הפרט, וזו באה עליו כפרי היאוש הבונה — הרי לדעתו של אהרונוביץ, פילוסופיה זו של היאוש "נשארת תמיד נחלת יחידים" וזאת "הודות לאינסטינקט של חפץ הקיום הנטוע בטבעו של האדם" ⁴⁶.

ומכאן מסקנתו של אהרונוביץ: "את הסיפוק הרוחני השקול כנגד כל היתורים, אפשר למצוא רק בתנועת מהפכה שתוצאותיה נראות לעין ולא בתנועה איטית כתנועתנו. עשבים יעלו בלחיי של פועלנו בעל האידיאל ואת תוצאות ויתוריו לא יראה. לכן הולך האידיאל ומתמוזז תחת כובד המשא של חיי יום יום, וזה שהיה אתמול גבור מלא התלהבות והיה מוכן להקריב קרבנות, עייף הוא היום, חלש ומלא יאוש".

ובהמשך דבריו כאן מוסיף אהרונוביץ, ושוב בכנות שאין כדוגמתה: "לפיכך אין כל פלא אם אנו רגילים לבקש תמיד שעיר לעזאזל, כלומר — להטיל על פרטים אלו (כלומר על העולים!) את האשמה על אי-הצלחת מעשינו" ⁴⁷. כאן הוצגה האלטרנטיבה בבהירות ובכל חומרת משמעותה. מצד אחד האפשרות להתייחס אל מה שהשעה דורשת, ולפנות עול עם אותו החומר האנושי העומד לרשותך באותה שעה ולעשות את ההכרחי ביותר, על-מנת שחומר אנושי זה ישאר ויעמוד לרשותך. זאת תהיה "תנועת מהפכה שתוצאותיה נראות לעין" ולכך מתכוון אהרונוביץ, ואילו הגישה השנייה תסתפק ב"שב ואל תעשה". היא תנסה להיבנות מכוח יאוש של הפרט — ובינתיים היא תסתפק להטיל את האשמה על זה שלא

43 יוסף אהרונוביץ, העם והארץ (מבחר כתבים) תל-אביב 1970, עמ' 73-74.

44 שם, עמ' 75.

45 שם, עמ' 90.

46 שם, עמ' 71.

47 שם, עמ' 90.

הוכיח יכולתו לנשימה ארוכה זו והוא נחנק מכובד המשא. ואם יאוש לא הביא אותו להתחדשות, כי אם לנטישת המערכה, כי אז רק נאמר עליו: "איש הירא... ישוב לביתו!"

ומשום שאהרונוביץ כך ראה את האלטרנטיבה הרי לא הסתפק "לשבת ולבכות את העוז-בים"⁴⁸ כי אם ידע "שבאידיאליזם — לא תושע"⁴⁹, ולכן הוא כלל לא נרתע לתמוד באותן תוכניות, שאמנם עוררו בשעתן פולמוס חריף ונוקשה, כגון התוכניות לפיתוח משקי עזר לפועלים-שכירים במושבות, על-מנת "שהכנסה זו תשלים את הסכום החסר לו די מחיתו"; או "בחי תבשיל בשביל הפועלים, דירות בזול, חנויות משותפות לספק צורכי אוכל וכו'", וללמד את הפועל אומנויות-יד שונות, כדי שיוכל לעסוק בהן בימים שאין עבודה בשדה"⁵⁰.

לא ניכנס כעת לתיאור מפורט של פולמוס זה סביב תוכניות שכמותן הועלו כבר בימי העליה הראשונה, כדוגמת "הארץ והעבודה"⁵¹, אך מעניין לציין כי דמותו של העולה, כפי שתוארה אז (1892) בימי העליה הראשונה בדברי ההקדמה ל"הארץ והעבודה", דומה להפליא לתיאור העולה, כפי שניתן על ידי אהרונוביץ כבר בשנת 1908. וכמו שאז תאור תכונותיו של העולה לא בא לבטל אותו מכל וכל, אלא לעורר גמישות בתוכניות קליטתו,

כן גם אצל אהרונוביץ. מכל מקום, גם בימי העליה השניה "חלק מהצעירים היו אמיגרי-טים פשוטים... כל אלה נסחפו בזרם האמי-גרציה, מבלי דעת אנה ולמה הם הולכים. ולו אנשים אלה היו מוצאים פה עיר עם תעשייה, עם תנאי חיים טובים, היו בוודאי נשארים, כמו שהיו נשארים באנגליה או בארצות הברית...". סיבת ירידתם מן הארץ ברורה: הם אינם מבקשים כלל "תעודה הסטורית", וגם הבטחות להתנחלות לא היו קושרות אותם לא"⁵².

דומה לכך דמות העולים ב-1911: "בקרב המהגרים, שבאו לכאן מימי מלחמת יפן ורוסיה, נמצאו הרבה פועלים טבעיים ששום קשר רוחני לא קשר אותם אל הארץ" ועל כן "לא נשאר מהם איש בארץ ישראל"⁵³.

בדיון על "העולים והיורדים" בימי העליה השניה עולה הרעיון בדבר עלייתם של יהודי תימן ותפקידם לפתור את שאלת הפועלים. אולם תוכנית זו, שאמנם בוצעה לקראת תום התקופה הגדונה עם שליחותו של יבנאלי ל-תימן וארגונה של העליה משם, לא עלתה בימים הם לראשונה. כבר משה הס בדק אצל חבריו בשנת 1865 ולא מצא תשובה ברורה לשאלה — על ידי מי תיבנה הארץ⁵⁴. משה הלוי בשנת 1868 תלה תקוותיו ביהודי חבש⁵⁵, ומאוחר יותר ביהודי מרוקו⁵⁶ ואילו בריל

48 שם, עמ' 104.

49 שם, עמ' 91.

50 שם, עמ' 92-93.

51 פורסמה מחדש ע"י מ. ברסלבסקי, פועלים וארגונייהם בעליה הראשונה, תל-אביב, 1961, עמ' 228-230.

52 י. אהרונוביץ, העם והארץ, עמ' 57.

53 שם, עמ' 91.

54 עיין בחליפת מכתביו עם הרב יוסף דינר באמסטרדם (Moses Hess, Briefwechsel (editor E. Silberman) Gravenhage, 1959, pp. 512-518 דינר צפה שיהודי פולניה יראו בתוכנית את ראשית הגאולה והניח שהתישבותם תצליח, אם זו תנוהל ע"י "הנהלה טובה ותקיפה". כמו כן היה בטוח בעשירי אמסטרדם, שהם יתמכו בהתישבות בא"י, במדה וזו תעזור להם להיפטר מן "הפרוליטריון" היהודי אשר בקהילתם.

55 Semester Bericht der Allgemeinen Israelitischen Alliance, 1868, I. Semester, p. 61 מעניין לציין, שעוד בשנת 1880 הצטער א. בן-יהודה על שהצעתו של הלוי בענין עליית יהודי חבש לא נתקבלה, עיין א. בן-יהודה, ישראל לארצו וללשונו, ירושלים תרפ"ט, עמ' 63. הצעת הלוי נזכרה לטובה באותה התקופה גם בארה"ב, עיין למשל Jewish Messenger 47:17 (23.4.1880) p. 4.

56 דו"ח אליאנס, 1877 (א), עמ' 50.

(1869) ביהודי מרוקו ופרס⁵⁷, ופינס (1886) ביהודי תימן⁵⁸. כאן רק נציין, כי אהרונוביץ החרד והמודאג מן העבודה הערבית במושבות, העריך נכון את משמעותה הפוליטית והסוציאלית של בעיה זו⁵⁹, ואף על פי כן הסתייג מן התוכנית של "חילוף הפועלים האשכנזים בתימנים"⁶⁰. הוא חשש בראש ובראשונה, כי פתרון זה פוגע בתימנים עצמם, שכן, אם ניקח אותם "כחומר להגשמת האידיאל שלנו", כי אז נשאיר את היהודי התימני "בהתנוונות הגופנית והרוחנית, כדי שיוכל להיות עבד זול, ולהתחרות עם עבדים זולים כמוהו". ואם לא לכך מתכוונים, אלא לאותה עבודה הנעשית "כמעט כולה בידי היהודים", כגון: זמירת גפנים והרכבת עצים בפרדסים ובכרמים, כי אז "אנו חוטאים לעצמנו, כי יוצרים אנחנו לנו מתחרה שהוא מסוכן עוד יותר (מהערבי)", וכך לא רק נצטרך לסגור את השערים בפני החדשים ("שרידי הפליטים, הנמשכים עוד לא"י"), אלא שנוכרח גם לגרש את הישגים⁶¹. אולם לא נרחיב את הדיבור על אספקט זה של מתח בין-עדתי, שעלה כבר בימי העליות הראשונות — אלא נעמוד על עליית יהודי תימן בימי העליה השנייה במשמעותה כעליה "המונית" ועל הבעייתיות המיוחדת שנוצרה על ידי כך. גם כאן ראוי להזכיר, כי בעיותיה של עליה המונית לא נוצרו אך ורק בימי "עליית הצלה", כאילו להציל את העולים ממצוקת הגולה. בעיות אלה עלו מראשיתו של הישוב החדש משום הצורך להגדיל את כמותו. העליה ההמונית היא איפוא צורך חיוני לשם קיומו ובטחונו ואם במשך תולדותיו גילה הישוב בא"י, גמישות

לצד גוקשות, בהתיחסותו למפעל קליטתן של העליות השונות, הרי שיחס זה כבר מצא את ביטויו בקליטת העליה ההמונית מתימן בימי העליה השנייה. יתרה מזאת: אותה התלבטות בין הצורך להקל על תנאי החיים לבין ההתנגדות העקרונית להציע עזרה כלשהי מצאה לה פתרון מתקבל על הדעת, עת נמצאה קבוצת עולים מיוחדת, אשר כאילו הצדיקה לפעול לפנים משורת הדין וללמד זכות על דרך של תמיכה, העונה על צרכי הכלל מבלי לפגוע בכבודו של האדם. מכל מקום דומה, כי כבר אז התגבשה החלטה, שיש למצוא פתרון "כיצד להחזיק בפועל האידיאלי העוֹב את ארצנו בכאב לב לאתר שנים אחדות של עבודה בה"⁶². נוסף לכך: חוסר תנאים, כגון: "מעונות היגיניים בזול, חוסר מוסדות שונים וחוסר תמיכה מוסרית מצד המוסדות הלאומיים" לא רק שאינם נותנים לפועל העולה "להשתקע בתור אזרח תמידי במושבה" — אלא הם גם "מונעים בעדו מלמשוך את האלמנטים המקומיים, ביחוד היהודים המזרחיים להתיישב במושבות בתור פועלים"⁶³. הפתרון הוא, איפוא, במתן "עזר לפועלים בתור כלל" בדומה לתפקידים שממלאות הממשלות במקומות אחרים⁶⁴, והוא בנין בתים בשביל פועלי רווקים ומשקי עזר למשפחות. "פרורים כאלה יתנו גם את היכולת לילידי המקום, הספרדים, התימנים, וכו', המתנוונים ברעב בערי א"י — להשתקע במושבה ולהיות לכות פרודוקטיבי"⁶⁵. כמו כן יש לדאוג ל"עזרה מדיצינית הגונה" וכמובן שיש לטכס עצה איך להנהיג זאת על בסיס נכון "בלי צורה פילנתרופית". תמיכה כגון זו הניתנת לכלל גם

57 חלבנון, כרך 6 (1869), מס' 20.

58 "בני תימן והרחבת הישוב", הצפי, תרמ"ו, מס' 42.

59 י. אהרונוביץ, העם והארץ, עמ' 87-88.

60 שם, עמ' 77-80.

61 שם, עמ' 79-80.

62 "הממורנדום לקראת הקונגרס התשיעי" (תרס"ט) הפועל הצעיר. פ.פ.צ. כרך ג', עמ' 149-153.

63 "ממורנדום לאסיפת חובבי ציון באודסה מאת הוועד המרכזי של הפועל הצעיר" (תרס"ט) שם, עמ' 146.

64 שם, עמ' 147.

65 שם, עמ' 148.

מבטלת את החשש מפני השנוררות. "נטית הפועלים המתנגדים בכל תוקף לתמיכה פר-טית עריבים, שתמיכה להסתדרות הפועלים לא תקבל שום צורה של שנוררות"⁶⁶.

נכונות זו להעניק תמיכה לכלל ולדחות כל תמיכה לפרט, כבר מצאה את ביטוייה בדי-נים שנערכו בראשית שנות השמונים ורק המאבק עם האפוטרופוסות כאילו ביטל הבחנה זו ושלל תמיכה כלשהי, כפי שראינו בהתנג-דותו של א'ד' גורדון במיוחד. התנגדות זו התערערה והתמוטטה בעליה ההמונית של יהודי תימן ובמובן זה אפשר לראות בה נקודת מפנה שגרמה לשינויים בולטים, אותם נמצא לאחר מכן בארגון העליה השלישית וב-קליטתה.

ארגון עליה המונית בימי העליה השנייה

הכרוז של יבנאלי אל יהודי תימן קורא ל-עלית "כל אדם אשר שנאה עזה לגלות ואהבה יוקדת לארץ-ישראל מקגנת בלבן, ואשר יש לו גוף בריא ומוכשר לעבודת האדמה הקשה ואשר יש לו הוצאות הדרך עד העיר יפו. האיש אשר שלוש אלה לו, יעלה לא"י לחונן עפרה ולעבוד אדמתה וימצא שמה פגישת אחים ועבודה שתספיק לו פרנסה די מחיית חייו, חיי מנוחה בארץ אבות"⁶⁷.

שלא כדרך עליית יהודי תימן בימי העליה הראשונה, שקלטה את בשורת ההתעוררות באירופה ובאה ביוזמת עצמה⁶⁸ — הרי עלית יהודי תימן בימי העליה השנייה היתה עליה

יוזמה על ידי הישוב בא"י שמגמתה לספק כוח עבודה למושבות העבריות. בתור עליה יוזמה היא עוררה מיד את הבעיתיות הנובעת מעליה המונית — ובכך העמידה בספק את עקרון הברירה לגבי האנשים, והציגה בכל חומרתה את שאלת מימונה של העזרה הניתנת לעולה למען קליטתו. עוד בהיותו בתימן כותב יבנאלי אל שולחיו "כי כדי לברוא תנועה לארץ-ישראל של אלמנטים טובים בשבילנו צריך להמציא תנאים קלים שלא נשמעו עד היום... (ההדגשה שלי, י' ק'). רק באופן כזה יכולים אנשים להתעורר ממקומות מושבות-ים שהם יושבים בהם עד עכשיו לבטח, ולע-לות לא"י. ביחוד גחוף הדבר הזה בזמן ה-ראשון, עד שתצא שמועתה של א"י החדשה לטובה"⁶⁹.

מכל מקום ברור, "כי אין האנשים האלה בור-חים מפני פרעות, ולא מחרפת רעב, אלא הם יושבים עדיין במנוחה, ואם נעקור אותם ממ-קומם, הרי עלינו להשתדל שכאשר יגיעו לארץ ימצאו עבודה מיד בבואם"⁷⁰. אך לא זו בלבד: הכרוז אל יהודי תימן לא הבטיח להם רק "עבודת אדמה ושכר עבודה לפי שוויו של הפועל" וגם דיור בזמן הראשון, עזרה רפואית וחינוך לילדים "בשכר קטן" — אלא גם "פגישת אחים" או מה שנקרא לעתים גם "התהלכות אנושית"⁷¹.

וענין נוסף: היוזמה לעורר לעליה, כשהיא מופנית לעדה שלמה, אינה יכולה לשמור על עקרונות של עליה סלקטיבית, כפי שגם אינה יכולה לצמצם עצמה למשימה אחת בלבד ב-בנין הארץ, כמו תוספת כוח אדם למושבות, כדי שיוכל להתחרות עם כוח העבודה הזול

66 שם, עמ' 148-149.

67 הכרוז פורסם מחדש ע"י ש. יבנאלי בספר המסכם את שליחותו זו, מסע לתימן, תל-אביב, תשי"ב, עמ' 201-202. על פרשת עליית יהודי תימן באותה התקופה עיין גם רבי בנימין, מזבורוב ועד כנרת, תל-אביב, 1950, עמ' 251-286.

68 עיין יהודה רצהבי "לקורותיה של אגודת העובדים התימנית" 'פעלת-שכיר', " בקובץ 'שיבת ציון, ב-ג, ירושלים 1953, עמ' 405.

69 מסע תימן, עמ' 106.

70 שם, עמ' 97.

71 שם, עמ' 119.

של האוכלוסיה הערבית. בלשון סיכומו של יבנאלי, מיד אחרי העליה בשנת 1913: "מרו- צים תיינו בודאי אילו היו עולים מתימן רק אותם יהודים שהם בריאים בגופם ומוכשרים לעבודת האדמה הקשה. ואולם דבר זה איננו בידינו. בעליה המונית אי-אפשר להפריד ב- אופן מלאכותי חלקים שונים מן העולים ול- הגיד להם: "הישארו פה והניחו לחבריכם לעלות!" צריך לקחת בחשבון את הקשר המשפחתי: אין בן יכול להשאיר את אביו הזקן או את אמו; ואין את יכול להשאיר את אחיו החלש ממנו. ויש גם גורמים אחרים. לפעמים זוהי ממקומה עדה שלמה על כל המונה ושאוונה ואז האנשים החלשים, שאף אמנם הזהירו בהם שלא יעלו, אינם יכולים לעמוד בפני הקסם המושך, בפני ההתעוררות הכל- לית... לכן היתה כל שיירה ושיירה העולה מתימן מביאה אתה סרח עודף של בני-אדם שאי-אפשר היה להם לחיות על עבודתם: זקנים, חלשים, חולים (בעלי-מומים לפעמים). כן היה בעליה הראשונה, וכן יהיה תמיד בכל העליות הבאות (ההדגשה במקור), אותם ה- אנשים והנשים מניחים את חוכם היאוש על חיי כל הקבוצה, משפיעים על מצב-רוחם וגם מכבידים על מצבם האקונומי"⁷².

מציאות זו של ארגון עליה המונית העלתה את בעית התמיכה, ובשלביה הראשונים התי- הסה למימונם של הוצאות העליה. האלטרנ- טיבה כאן היתה להעניק "הלוואה" למי שזקוק לה, או לנקוט במתן הקלות כלליות לכולם והוא כעין מענק אוניברסלי הניתן לכל אחד עם עלותו ארצה. יבנאלי ראה יתרון וחסרון בכל אחת מן הדרכים הללו. מתן הלוואה ל- תשלום הוצאות הנסיעה היה מאפשר לשמור על "עקרון הברירה" לגבי האנשים. כי דרך זו של מתן הלוואה לפרט מאפשרת לבחור רק באותו "אלמנט הנחוץ לנו למושבות", וכך ניתן לשמור על עקרון העליה הסלקטיבית.

מאידך גיסא, מטיל עקרון הסלקטיביות מעמסה מנהלית על מארגני העליה, שכן צריכים "לה- כיר כל אחד ואחד מהם". וגרוע מזאת, היכרות אינדיבידואלית זו שוב פותחת פתח ל"צל של שגוררות", לאתר שהמקבל יודע "מי שנתן לו".

אולם גם לשיטת ההקלות האוניברסליות הני- תנות לכלל העולים ישנם מעלות וחסרונות. ראשית כל, היא מבטלת את עקרון הסלקטי- ביות, גם אם מגבירה היא בכך את אחריותו של הפרט עצמו לעליתו, אך הטלת ההכרעה לעליה על העולה עצמו מטילה חלק מן האח- ריות על הגוף המבצע את עלייתו והיא תחייב תמיכה ממש, שאיננה עוד בבחינת הלוואה. אך גם זאת: מענק אוניברסלי לעולה יגביר בסופו של דבר את ממדיה של עליה זו ויאפשר להעמיד אותה על היקף כזה, שהוא מעבר לכושר הקליטה של העדה התימנית העירונית בא", דבר המאפשר לכוון עליה זו אל אותם מקומות בא"י שצורכי הארץ יבקשו. לשון אחרת: ממדיה הגדולים של עליה זו שוב לא יותירו מקום לעזרת קרובים בארץ העלו- לים למשוך אותם לערים ולהרחיקם מעבודה חקלאית. וכך ניתן, איפוא, לתקן את פגמיה של עליה לא סלקטיבית ע"י מדיניות של מענקים אוניברסליים לכל עולה ועולה⁷³. הפתרון שנמצא בשעתו היה להעניק הקלות כלליות לגבי הוצאות העליה, דבר שנעשה בצורת מתן פרמיות לחברות האוניות. מעניין לציין, כי פתרון זה של מתן "תמיכה סמויה", שהופעל מאז ולעתים קרובות, היה בו משום ויתור על "עקרון הברירה" וויתור על עליה סלקטיבית. אך מוטב היה בעיניו של יבנאלי לנהוג כך ובלבד שהחששות להעניק עזרה לפרט לא תעלנה. כמו כן, מוטב להעניק הק- לות כלליות לכולם, מאשר לפגוע בהרגשת אחריותו של הפרט וכאילו לפתוח פתח לשגו- ררות. ואחרון אחרון: מדיניות הקליטה וסידור

72 שם, עמ' 167.

73 את שיקוליו העלה במכתביו מתימן אל ד"ר רופין וד"ר טון, עיין שם, ובמיוחד עמ' 81-86; 94-95; 100-101. עיין גם יעקב קלנר, בעייה סוציאלית ורווחה סוציאלית, ירושלים 1969, עמ' 52-57.

תנאים מיוחדים לעולים בעליה המונית הם מכשיר לתיקון הפגמים של עליה לא סלקטי-בית.

דומה, שהעליה המונית של יהודי תימן בימי העליה השנייה השפיעה גם בדברים נוספים. היא חיזקה את המגמה ליצור מקורות תעסוקה מגוונים לאוכלוסיה זו — שהיתה מורכבת מצעירים ומבוגרים, בריאים וחולים — וב-התאם לכך הגופני השונה המצוי בקבוצת עליה זו. השפעה נוספת נודעה גם בתחום שירותי הרפואה, לאחר שנתגלה, כי בני עדה זו אינם משתמשים במוסדות הרפואיים שהיו קיימים באותה עת בארץ, ולפיכך סבלו הם מתמותת ילדים גבוהה וממחלות ממושכות. בעיה זו עלתה כבר בימי העליה הראשונה⁷⁴ אך הוחמרה בתקופת העליה השנייה, עת התברר, כי העדר שירותי בריאות פוגעים בכיבוד העבודה ואף עלולים ליצור אוכלוסיה של בעלי מום או מוגבלים בבריאותם. וכשם שההרוננוביץ לא נרתע להציל את רעיון ההתיישבות החקלאית, אפילו ע"י "מתישבים שנו-רים", כך לא נרתע יבנאלי לשמש "אפו-טרופוס" לתימנים, אם זו הדרך לשמור על בריאותם וכוחם.

מסקנתו של יבנאלי היתה ברורה: "אנחנו מחוייבים לדאוג לתיקון בריאות האנשים ה-אלה... אנחנו מחוייבים להעמיד להם אפוט-רופוס... מפני שהם אינם יודעים את משמ-עות הסכנה של המחלה... ואת ערך הרפואה והעצה הנתונה בשעתה... אנחנו אחראים בכל תוקף המילה הזאת לבריאות האנשים האלה בפני רגש היושר שלנו". ומכאן הצעתו של יבנאלי "למנות אדם מיוחד ממונה להיש-גיח על מצב הבריאות של התימנים ובני משפחתם"⁷⁵.

זאת מסקנתו של יבנאלי, אשר בצדק אמר

עליו הוגו ברגמן⁷⁶, שהוא היה "הפה לתימנים האלמים". אולם בזה לא הסתיים הדיון בעליית-חם ובקליטתם של בני עדה זו. דוגמה אחת לכך היא השאלה הבאה שהועלתה באסיפה הכללית השביעית של הפועל הצעיר בסוכות תרע"ג (1912): "האם רצוי הוא הדבר במצ-בנו הנוכחי, שהיהודי התימני יקח את מקומו של הצעיר האשכנזי ותאם רשאת הסתדרות כהסתדרותנו לתת כל כך הרבה אנרגיה בש-ביל להכניס את התימנים למושבות ולגדור על ידי זה את הדרך בעד צעירים חדשים מעלות אל הארץ? ... אין זו שאלה של הת-חרות בפרנסה, כי אם שאלה פרינציפיונית ב-עיקרה". תשובתו של השואל ברורה ומוחלטת ויש בה אותה העמדת פנים, שהיא אוסיינית לדיון כזה. "ענין התימנים נמצא לעת עתה בבחינת ענין פילנתרופי, שיש לו אמנם עתיד לאומי... (אבל) הסתדרותנו אינה רשאת לבזבז את כוחותיה המצומצמים לענין שהוא בבחינת ענין פילנתרופי, שהוא במובן ידוע מיצר את צעדי התנועה של צעירים... התימ-נים הם בבחינת חומר היולי, אנשים עשירים ברוח במובן הפוטנציאלי ומסוגלים להתפתח בעתיד ולהיות לכוח יוצר, ואולם הם גם אולי חלק האומה היותר סובל מן הגלות, היותר רצוי ושביר במובן הגופני, ומי שאינו בא לעזרתם את נפשם ואת גופם הוא קובע". ומ-כאן המסקנה: "לעתיד לבוא, כשיהיה לנו בא"י ישוב עברי גדול ומבוסס לא נצטרך להבדיל בין שני אלה: מי שיהיה מוכשר לקחת מן הארץ, ממילא שיהיה מוכשר גם לתת לה דבר מה, ואולם במצבנו הנוכחי מוכ-רחים אנו להבדיל בין התפקידים: התפקיד להציל אנשים — לחוד, והתפקיד ליצור ישוב עברי — לחוד, והבוחר — יבחר. אנחנו בתור הסתדרות צריכים, לדעתנו, להקדיש את כל כוחותינו לאותה התנועה, שהיא נותנת לנו אנשים יוצרים, אנשים שמסוגלים להכניס ל-

74 עיין למשל בזכרונותיה של אטה ילון, לצאצאי, חלק שני, ירושלים תש"א, עמ' 55-56.

75 מסע תימן, עמ' 169-170.

76 מכתבו מיולי 1920, שפורסם ע"י יהודה ארז (עורך) ספר העליה השלישית, כרך ראשון, תל-אביב, 1964, עמ' 219.

תוך הישוב זרם של חיים חדשים ויצירה חדשה" 77.

אך, כאמור, היו גם בעלי דעה אחרת, כגון זו שהועלתה באסיפת הצירים של הפועל ה- צעיר בתרס"ח, לפני העליה המונית: "כדי להרים את האומללים האלה מאשפתם ולתת להם עבודה לא צריך דווקא להיות ציוני. די להיות יהודי נאמן לאחיו כדי לדעת את צרת נפשו... ולו עסקניגו היו שמים לב לחזיונות כאלה, היתה בוודאי עסקנותם יותר פוריה ויותר מצליחה מאשר עד עכשיו" 78.

וברוח דומה גם דברי יבנאלי, אחרי עליית התימנים: גם הוא מסכים לדעת "כי צריך להבדיל בין ההשקפה על עליית יהודי תימן בתור פתרון לשאלת הפועלים בארץ, ובין ההשקפה על אותה עליה בתור פתרון לשאלת חלק מעם ישראל ההולך ומתנוון לעינינו, וש- הוא מתגעגע לארץ-ישראל ויכול להאחו בקרבה ולשוב בה לחיים חדשים". אולם יחד עם זאת, עמדתו של יבנאלי היא ברורה: "חייבים אנו באמת להתאמץ ולתת לחלק עמנו זה, ההולך ואובד שם בגלות והשוואף כל כך להגאל, האפשרות לעלות לארץ ולהתישב בה. תהיסטוריה הוציאה עלינו שטר-חוב. 20—30 אלף יהודים עומדים הכן לשוב לא"י. עלינו לפרוע את שטר-החוב הזה. ואם לא — פשטנו את הרגל" 79.

סיכום

בפולמוס זה על אודות עלייתם של יהודי תימן בימי העליה השנייה שוב התעוררה שאלת מהותה של השאיפה הציונית בכל חומרתה. האם המשימה הפוליטית של בנין הארץ היא

בלבדית ומתיחסת אל האדם במידה שהוא משמש מכשיר לתכלית זו? או שמא לא נוצ- רה אלא לעזור לאדם להיגאל מאותה מצוקה המעיקה עליו, ולאפשר לו חיים של חופש ועצמאות?

מכל מקום, יחסו של הישוב הקולט אל ה- עולה ומידת הנכונות לעזור בקליטתו, אינם נקבעים על פי תכונותיו של העולה בלבד. כבר בימי העליות הראשונות עלו עולים מ- ארצות שונות וגם סיבת עלייתם היתה רבת פנים. היו כאלה שעלו מתוך מסירותם למשי- מות הלאומיות, והיו אחרים שעלו מתוך שאי- פתם להתחדשותו של הפרט ולחידוש פני החברה. יש והתעוררות דתית-משיחית העלתה אותם לארץ ישראל ויש רבים שלא ביקשו דבר, כי אם לברוח מפני שונאיהם ולהציל חייהם מיד רודפיהם. אך דבר אחר נשאר אמת ויציב והוא התלבטותו של הישוב הקולט וה- עדר הכרעה ברורה ומוחלטת לגבי ההכרח או היותו על עליה המונית. לכאורה היה מקום לצפות, כי אף ההתנגדות לתמוך בפרט ובמ- צוקתו תחלש, וזאת לאחר שהרעב בארץ ישראל בימי מלחמת העולם הראשונה העמיד את הישוב בכללו כנוקק לעזרה מבחוץ וכתלוי בתמיכה שאורגנה על ידי הארגונים הפילנת- רופיים של יהודי אמריקה. לכאורה אבדה כאן האשליה בדבר אי-תלותו של הישוב באר- גונים הכלל-יהודיים בתפוצות, נסיון שהיה יכול לעורר מחדש את ההתחייבות האנושית הנובעת מסולידריות כלל-יהודית שתעמיד אותה מעל לכל שיקול פוליטי של בנין הארץ. אך לא כן הדבר, כי אם להיפך; דווקא א' רופין, מן הפעילים והאחראים לארגון עליית יהודי תימן בימי העליה השנייה 80, הוא בין

77 פ.פ.צ. כרך שני, עמ' 190-192.

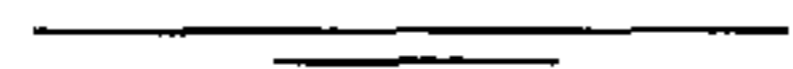
78 שם, עמ' 173.

79 "אחרי העליה", שם, כרך שלישי, עמ' 276.

80 כבר בשנת 1908 ציין א. רופין לגבי יהודי תימן, שבזכות הסתפקותם במועט הם מוכשרים "להתחרות עם הערבים" ועל כן ראה ש"עתידים הם למלא תפקיד חשוב" כפועלים חקלאיים, עיין א. רופין, שלושים שנות בנין בארץ-ישראל, ירושלים 1937, עמ' 11. ואילו בשנת 1912 הבין, שאין די במשק-עזר זעיר לרווח צדדי מחוץ לשכר-עבודתו אלא יש "לקשור אותו למקום-עבודתו מיד אחרי עלותו ארצה ולהשרישו בו" (שם, עמ' 36).

האישים הבולטים שהעמיד מיד אחרי מלחמת העולם הראשונה (1919) את "בחירת החומר האנושי" כאחת השאלות "החשובות ביותר בעבודה העומדת לפנינו בהתישבות ארץ-ישראל"⁸¹. וכך העמיד הוא מחדש את העמדה, אשר קרוב לארבעים שנה לפניו הוצגה על ידי פינס וכאילו לא קרה דבר בינתיים, ואפילו אותה הכרה בזכות קיומו של "בית לאומי" חסרה משמעות להמוני בית ישראל. הציפיה של פינסקר, שאמנם פה לא יקבלו את הפליט היהודי כמו בכל ארץ הגירה, תקוותו זו לא התגשמה. וכך אירע לאחר הכרזת בלפור ולקראת בואה של העליה השלישית, וכך גם

לאחר הקמת המדינה. אמנם מגילת העצמאות פותחת את שערי הארץ בפני כל יהודי, אך גם זכות טבעית זו, אשר על דעת מנהיגיה קודמת להקמת המדינה — גם היא מתפרשת ומותנית בכך שהעולה רוצה ומסוגל להשתתף בבנין תקומתו וקוממיותו של עם ישראל⁸². כאן כאילו חוזר הגלגל על עצמו וזכותו של הפרט להבטחת קיומו נקנית על ידי הצטרפותו לקהל מבצעי המשימות הקולקטיביות של הישוב. הוא אשר אמרנו: המדיניות הסוציאלית היא מכשיר סמוי לתיקון תוצאותיה של עליה המונית.

81 "בחירת החומר האנושי" (1919), שם, 63-73.

82 מדברי ד. בן-גוריון בעת הדיון בכנסת על "חוק השבות", 1950.

חקיקה ופסיקה סוציאלית

הסקירות במדור זה מאת עו"ד אריה וולף

הצעת חוק דמי מחלה

ביטוח דמי מחלה הינו חלק מהביטוח הבריאות או מן הביטוח הסוציאלי, הנחוג ברבות ממדינות אירופה. בישראל אין שום הסדר חוקי בתחום זה ואף בהצעת חוק ביטוח הבריאות, חוק מעודכן, משוכלל ומקיף, נעדר משום מה מכלול ביטוח דמי מחלה לעובדים. ובכל זאת, אין זכות אלמנטרית זו, המוכרת במרבית ארצות תבל, נעדרת כליל מן הנוף הסוציאלי הישראלי, אלא שבמקום הסדר חוקי מחייב מעוגנת הינה בהסכמי עבודה וצווי הרחבה שהוחלו על הסכמים אלו. דא עקא, שדווקא השכבות והקבוצות החלשות בציבור השכירים, יש והסכמי עבודה קיבוציים, ובצידם צווי הרחבה, אינם חלים עליהם. מכאן שקבוצות עובדים שכירים בעיקר מקרב אלו שמשכורותיהם נמוכות, אינם זכאים לתשלום כל שהוא עבור הימים בהם נעדרו מעבודה מחמת נופלם למשכב.

לשם תיקונו של עיוות סוציאלי זה הגיש חבר הכנסת משה שחל הצעת חוק פרטית, אשר הועברה לא מכבר עלידי מליאת הכנסת, לאחר הדיון הטרומי, בקריאה ראשונה, לוועדת העבודה.

מטרת ההצעה להבטיח, כי עובד שכיר שנעדר מחמת מחלה מעבודתו, יזכה להמשך תשלום שכרו, והמדובר כאמור אך ורק באותם עובדים שהסכם עבודה קיבוצי או צו הרחבה אינו חל עליהם. "מחלה" מוגדרת בהצעה כ"אי-כושרו של העובד לעשות עבודתו, הנובע, על-פי ממצאים רפואיים, ממצב בריאות לקוי". העובד החולה לא יקבל את מלוא המשכורת אלא שבעים וחמישה אחוז ממנה, ולצורך זה ייכללו בחישוב המשכורת הרכיבים הבאים: שכר יסוד, תוספת ותק, תוספת יוקר המחיה או פיצוי בעד התייקרות; תוספת משפחה ותוספת מחלקתית או מקצועית. אולם לא רק שיעור דמי המחלה אלא גם תקופת הזכאות המירבית לקבלם מוגבלת. ההצעה קובעת כי העובד זכאי לדמי מחלה בתקופה מצטברת של יום וחצי לכל חודש עבודה מלא, אותו עבד העובד אצל אותו מעביד או באותו מקום עבודה, וזאת למן היום בו חל עליו חוק זה — לאמור הראשון בינואר 1976, אך לא יותר מתשעים יום בסך הכל.

מיגבלה נוספת: אם נקבע על-פי ממצאים רפואיים, כי העובד מסוגל, בפרק זמן מסויים, לבצע את עבודתו באופן חלקי או לבצע עבודה מתאימה אחרת, מלאה או חלקית, ומעבידו אכן הציע לו עבודה מעין זו, לא יהיה אותו עובד זכאי לדמי מחלה בעד אותו פרק זמן, אלא אך ורק להשלמת החפרש שבין שכר המשתלם לו בעד עבודה חלקית או עבודה מתאימה אחרת, או שהיה משתלם לו אילו עבד בה, לבין שכרם דמי המחלה שהיה מגיע לו אילו לא הוראה מגבילה זו. "עבודה מתאימה" מוגדרת לצורך זה כ"עבודה שהיא מסוג העבודה העיקרית בה עבד העובד תוך שלוש השנים שקדמו בתכוף למחלתו, או עבודה אחרת התואמת את הכשרתו המקצועית, רמת השכלתו, מצב בריאותו וכושרו הגופני, ובלבד שאינה מחייבת שינוי במקום מגוריו".

מיגבלה זו, כמוה כהגבלת הסכום והתקופה, באות לענות לביקורת המוטחת בכל אתר ואתר, כנגד ביטוח דמי מחלה בתורת גורם מעודד עובדים "להתחלות", להשיג בדרך זו או אחרת תעודת מחלה המעניקה אוטומטית זכות לקבלת שכר, וכך לפגוע בפיריון העבודה, ברווחיות ובמשק.

את דמי המחלה יש לשלם בתאריך בו היו משלמים לעובד את שכר העבודה לאותה תקופה, אילו לא חלה, ודינם של דמי המחלה כדין שכר עבודה לכל דבר.

מעביד יכול לפטור עצמו מחובת תשלום דמי מחלה באחת משלוש הדרכים החילופיות הבאות:

1. אם ביטח את העובד ביטוח דמי מחלה בקופת הגמל, בה מבוטח בביטוח דמי מחלה המספר הגדול ביותר של עובדים בענף בו מועסק העובד, והם מבוטחים בביטוח האמור מכוח הסכם קיבוצי, בתנאים שאינם נופלים מתנאי ביטוחם.

2. אם אין הסכם קיבוצי כעין זה — אם המעביד ביטח את העובד ביטוח דמי מחלה בקופת גמל שניתנה לגביה הסכמתו בכתב של העובד, ובלבד שהביטוח יהיה בתנאים שאינם נופלים מאלה אשר לפיהם מבוטח בביטוח כזה המספר הגדול ביותר של עובדים במדינה מכוח הסכם קיבוצי.

3. לא נתן העובד הסכמה בכתב כדלעיל — אם המעביד ביטח את העובד ביטוח דמי מחלה בקופת הגמל בה מבוטח בביטוח זה המספר הגדול ביותר של עובדים במדינה, בתנאים שאינם נופלים מתנאי ביטוחם.

אגב, אם רוב העובדים במקום עבודה פלוני מסכימים בכתב לביטוח בקופת גמל, רואים בכך כאילו ניתנה הסכמתם של כל העובדים באותו מקום עבודה. זכותו של עובד לדמי מחלה נשללת אם בתקופת מחלתו עבד למעשה בשכר או בתמורה אחרת, ואם כבר שולמו לאותו עובד דמי המחלה, ורק לאחר מכן נתברר כי עבד באותה תקופה — רשאי המעביד לנכות דמים אלו מכל סכום שהוא חב לעובד. עוד סכר בפני "התחלות" שרווחה בצידה.

עובד הזכאי לדמי מחלה הן לפי חוק זה והן לפי תנאי העבודה המוסכמים בינו לבין מעבידו או הנחוגים במקום עבודתו (הסכמים אישיים או קיבוציים), הבחירה בידי באיזו מן העילות לבחור כעילת-זכאותו.

החוק, לפי נוסח ההצעה, יכנס לתוקפו ב-1 לינואר 1976, תחולתו רטרואקטיבית, וכממונה על ביצועו מוצע שר העבודה.

אין ספק כי הצעת חוק זו במקומה היא על אף דברי הביקורת המושמעים לכתובת "דמי מחלה" ככלל בתורת "צינור" ואמצעי-עידוד להעדרויות מהעבודה. ההצעה באה להגן דווקא על החלשים ומיעוטי ההכנסה שבקרוב ציבור השכירים, הגנה שנעדרה מחוקי עבודה עד כה דווקא לגבי תקופת מחלה שבדרך הטבע מתלווה אליה מצוקה כלכלית. הסייגים המשולבים בהצעה יש בהם כדי להגביר ולצמצם למינימום שימוש לרעה והתחלות יזומה. אך נותרת השאלה — מדוע לא הסדר חוקי כולל ומחייב, כדוגמת חקיים בנאורות שבמדינות, אם כחלק מביטוח בריאות ואם כענף של הביטוח הסוציאלי?

בשנת 1972 הגיש ד"ר סלומון, עורך דין כבן שבעים, תביעת מזונות נגד בנו אליהו. לפי בקשתו נפסקו לו מזונות זמניים, תחילה בסך שבעים ל"י לחודש ולאחר מכן בסך מאה ל"י לחודש. בחודש יולי שנת 1973 פסק בית המשפט המחוזי בתל-אביב-יפו, כי על הבן אליהו לשלם לאביו מזונות בסך מאה ל"י לחודש, כאשר סכום זה צמוד למדד יוקר המחיה. הן הבן והן האב מערערים על פסק דין זה בפני בית המשפט העליון.

הבסיס לחיוב בן במזונות אביו מצוי בחוק לתיקון דיני המשפחה מזונות, שאותה קיבלה הכנסת בשנת תשי"ט—1959. החוק מחייב אדם במזונות בן זוגו וילדיו, ובסעיף 4 שבו מרחיב את היריעה גם לחוריו, הורי בן זוגו, ילדיהם הבגירים ובני זוגם, נכדים, הורי חוריו שלו ושל בן זוגו וכן אחים ואחיות, ושוב — שלו ושל בן זוגו. התנאי לחיוב במזונות הוא שאותו אדם "יש בידו לעשות כן לאחר סיפוק הצרכים של עצמו ושל בן זוגו ושל הילדים הקטינים שלו והילדים הקטינים של בן זוגו". תנאי נוסף — בן המשפחה הזכאי למזונות "על אף מאמציו, אינו יכול לספק צרכיו מעבודה, מנכסיו או ממקור אחר", וכן אינו יכול לקבל מזונות ממקור אחר (בן-משפחה קרוב יותר, עיזבון וכו'). אם יש הסכם לגבי היקף המזונות — ניחא. אם נחלקו הדעות — יקבע בית-המשפט את ההיקף בשים לב לנסיבות, ולחוציא ילדיו וילדי בן זוגו — ייקבעו המזונות לפי מחסורו של הזכאי ויכולתו של החייב בהם.

פרקליטו של אליהו טוען בפני בית המשפט העליון, כי לא נתמלאו כאן התנאים המוקדמים, הנקובים לעיל, לחיוב במזונות. זאת כיוון שהבן אינו יכול לספק את צרכי עצמו מתוך הכנסותיו, ומאידך האב יכול לספק את צרכיו מעבודה, מנכסים, מתמיכות של ילדיו, וכן יכול הוא לקבל מזונות מאשתו הנוכחית (שאינה אמו של הבן).

לדעת בית המשפט העליון אין טענותיו של אליהו מבוססות. הוא רווק המשתכר כאלף לירות ברוטו לחודש. מהכנסה זו הינו מסוגל בהחלט להפריש מאה לירות לחודש לפרנסת אביו. האב בן השבעים נפגע לא מכבר בתאונה. במקצועו הינו עורך-דין, אך מזה כמה שנים אינו עובד במקצוע וקשה להאמין כי יעלה בידו למצוא עבודה לפרנסתו. אמנם עסק האב בגידול ירקות בשטח שליד ביתו, אך נאלץ להפסיק עבודה זו מחמת המחיר הגבוה שנדרש לשלם בעד מי ההשקאת. לא הוכח כי יש לו נכסים, מהם יוכל להתפרנס. אמנם יש לו חלק בעיזבון, בעלות על מגרש, אך לאותו עיזבון יש תשעה יורשים ובעבור המגרש חוצע מחיר של 18 אלף ל"י בלבד. לכן גם אם יימכר המגרש, לא יזכה האב בסכום ניכר. עם אשתו הנוכחית אינו חי זה כמה שנים. לפי עדותו אמנם הגיש נגדה תביעה למזונות, אלא שביטל אותה לאחר שקיבל עצה משפטית, לפיה אין כל סיכוי לזכות בתביעה. התמיכות אותן מקבל האב מידידיו בוודאי אינן פוטרות את הבן מחובת תשלום מזונות, ואין לראות בהן מקור לסיפוק צרכי האב, במובנו של החוק.

טענה נוספת בפי פרקליטו של אליהו — יש לפטרו מחובת מזונות מחמת התנהגותו המחפירה של האב כלפיו. טענה זו מתבססת על הוראת סעיף 9 לחוק, לפיה "רשאי בית-המשפט, אם הוא סבור שמן הצדק והיושר לעשות כן, לפטור אדם מחובת מזונות, כולה או מקצתה, מחמת התנהגות מחפירה שהזכאי למזונות התנהג כלפיו". בין האב לבין גרושתו, אמו של אליהו, היו יחסים עגומים ומעוררים. הם התגרשו בשנת 1955, ולפי הסכם הגירושין התחייבה האם לפרנס את שני הילדים של בני הזוג. וכך נותרו שני הילדים אצלה, היא פירנסה אותם מיגיע כפיה וכשהוגשה תביעה למזונות נגד האב על-ידי הילדים באמצעות אמם וניתן פסק דין לתשלום מזונות, מימש האב את זכות השיפוי שלו נגד האם וזו ויתרה על גביית המזונות ונשאה לבדה בנטל כלכלת הילדים וגידולם. האב היה מופיע מידי פעם בפעם בבית בו גרו האם והילדים והיה עורך שערוריות מכוערות. לא פעם היה הבן עולה על עץ כדי להסתתר מפני האב. אין להתפלא שבמצב

עניינים זה התפתח רגש איבה אצל הבן כלפי האב. הוצגה אף תעודה רפואית שהעידה, כי המאורעות המרים בילדותו של הבן הותירו בו פגיעות נפשיות.

לעומת גירסה זו העלה האב גירסה משלו. לדבריו גורש מהבית על ידי האם וידידה וכל נסיונותיו לחזור לביתו ולזכות בקרבת הילדים, עלו בתוהו. הוא נתן מתנות יקרות ערך לבן והוא אוהבו ועורג לקשר נפשי עמו.

השופט המחוזי קבע, לגבי התנהגות האב, שלכאורה "זהו מקרה מיוחד, יוצא דופן, המצדיק הפעלתו של סעיף 9 של החוק לתיקון דיני המשפחה (מזונות), תשי"ט—1959, סעיף המצדיק, עקב התנהגות מחפירה מצד האב, שלילת זכותו לתבוע מזונות מילדיו". למרות מסקנתו זו, סירב השופט המחוזי להפעיל כלפי האב את הוראות סעיף 9 וזאת מכמה נימוקים:

נימוק ראשון — הוא רואה עצמו קשור בחלטת השופט שפסק לגבי מזונות זמניים. באותה החלטה דחה השופט את הטענה שהיתה מצד האב התנהגות מחפירה, המצדיקה שלילה או הקטנת מזונות. כאן שגה השופט המחוזי, שהרי זו היתה החלטה בהליכי ביניים, החלטה שאינה יוצרת מעשה בית דין, והשופט המחוזי לא היה צריך לראות עצמו קשור אליה.

נימוק שני — לדעת השופט המחוזי הרי "עיקר העוקץ והרעל" נעוץ ביחסים הבלתי תקינים ששררו בין האב לבין האם, וכי "לא נטען אפילו על ידי הבן כי אי פעם הוכה על ידי אביו" — גם נימוק זה אינו יכול לעמוד. סעיף 9 אינו קובע שהתנהגות המחפירה צריכה להיות תוצאה של כוונה לפגוע בנתבע (בבן, במקרה זה), אלא די בכך אם הפגיעה בנתבע היא תוצאה טבעית של ההתנהגות המחפירה. אם לדוגמא — אב שיכור הופך בגלל התמכרותו למשקאות חריפים את חיי ילדיו לגיהנום, הרי זו התנהגות מחפירה כלפי הילדים גם אם האב לא התכוון לפגוע בהם, לא היכה אותם ואף אהב אותם. במקרה שלנו, לפי העובדות שקבע בית המשפט המחוזי, פגעו השערוריות, שהאב היה עורך ליד בית המשפחה, באופן קשה בבן. האב היה חייב לדעת שהתנהגות כזו עלולה לפגוע בבן, ואם התמיד בה בגלל סכסוכיו עם האם, הרי הוא אשם בהתנהגות מחפירה כלפי הבן.

למרות קביעה נחרצת זו, בית המשפט העליון אינו מתערב בפסיקת המזונות של בית המשפט המחוזי. כל כך למה? כיוון שאפילו התנהגות מחפירה איננה מחייבת שלילה, דווקא, של המזונות, אלא מסמיכה את בית המשפט לפטור אדם מחובת המזונות, כולה או מקצתה. המקרה שלנו אינו חמור עד כדי כך שיצדיק שלילת המזונות. בנסיבות הענין די בפטור ממקצת חובת המזונות. וכך למעשה הווה: מאה הלירות שנפסקו לאב (בצירוף מאה ושלושים לירות שהינו מקבל כתמיכת סעד) אין בהם כדי לספק צרכיו. לפי הכנסתו של הבן יש ביכולתו לשלם סכום חודשי כפול לפרנסת האב. על ידי קביעת סכום מזונות של מאה לירות לחודש נפטר הבן מחובת המזונות עד כדי מחציתה, ובכך, לדעת בית המשפט העליון, יש להסתפק במקרה זה. ובשולי דברים, יש בפי בית המשפט העליון הערה נוספת, נוקבת, לכתובתו של האב, המחזקת את הרושם השלילי מאופיו והתנהגותו: "ברצוננו להעיר שהאב השתמש בהודעת הערעור בלשון גסה ושלוחת רסן כלפי השופט המלומד. צר לנו שאדם בגילו של האב ובעל השכלה משפטית עדיין לא למד לרסן את עצמו ואינו מבין שדרך טיעון זו רק מחזקת את הרושם השלילי שעשה על בית המשפט המחוזי".

אך במאה לירות יזכה כל חודש מידי בנו העויין.

הזכאי בעל לפיצויי פיטורים של אשתו

אילנה ואמנון נישאו בסתיו 1966. ילדים לא נולדו להם. אמנון עובד כסוכן ביטוח, ואילנה עבדה עוד לפני נישואיה, במשרד.

בחורף 1972 נתפרדה החבילה. הבעל הגיש תביעת גירושין מאשתו בבית הדין הרבני, ואילו האשה תבעה מזונות, אלא שתביעתה נדחתה לפי שעה, כיוון שעבדה והשתכרה. כשנה לאחר מכן חזרה והגישה תביעה למזונות בטענה שפוטרה מעבודתה.

השאלה העיקרית שעמדה לדיון בפני בית המשפט העליון, אליו הגיעה הפרשה בערעור, היתה — האם דינם של פיצויי פיטורים לפי חוק פיצויי פיטורים, תשכ"ג—1963, הוא כדיון שכר עבודה ביחס לכלל ש"מזונות האשה הם כנגד מעשי ידיה", אם לאו (הכל קובע כי "מעשי-ידיה" של האשה, הכוללים שכרה מעבודתה, זכאי להם הבעל תמורת מזונותיה, בהם הוא חייב).

במקרה זה קיבלה אילנה פיצויי פיטורים ודעתו של השופט המחוזי היתה, כי הפיצויים המתאימים לתקופה שלאחר הנישואין נכנסים בגדר "מעשי-ידיה".

אילו היה עובד מקבל פיצויים בכל מקרה של פיטורים או התפטרות, בשיעור של משכורת חודש אחד לכל שנת עבודה, אפשר היה לומר שזהו מעין חיטון חובה, שהמחוקק לא הירשה לשלמו בטרם הפסיק העובד לעבוד. אך הרי מפורט זכאי לפיצויים אך ורק כאשר המחוקק, בחוק פיצויי פיטורים, ראה את הפיטורים או ההתפטרות כמצדיקים זכות זו. זאת ועוד הבחנים אחרים, מבדילים בין שכר עבודה לבין פיצויי פיטורים. אחד החשובים שביניהם הוא שהפיצויים אינם משתלמים ליורשים אלא לשארים מסויימים כחלק מן העיזבון, אך העובד יכול להורות למי לשלם, ואם לא הורה ישולם הכסף לבן-זוגו. כן מצויים בחוק פיצויי פיטורים סעיפים הדנים בהפקדת הפיצויים לפי הסכמים קיבוציים או לפי צו של שר העבודה ואז אין הם ניתנים לעיקול, לשעבוד או להעברה. כמו כן אי אפשר לקבל מיד שכר הכולל את הפיצויים, אלא באישור מיוחד של שר העבודה.

השופט העליון קיסטר יורד לנבכי המשפט העברי כדי למצוא מענה על השאלה אם פיצויי פיטורים הם בגדר "מעשי ידיה של האשה".

הנוהג לתת פיצויים לעובד אשר עזב את מקום עבודתו אינו זר למשפט העברי, אם כי בבחינת חובה מוסרית גרידא. נוהג זה לא התגבש לכדי מנהג כללי על פי הדין. החובה המוסרית היתה מבוססת על דיני ההענקה לעבד עברי, שניתנה לו לאחר שיצא לחופשי (אחרי שש שנים, בשנת היובל או עם מיתת אדונו), ועל החובה המוסרית הכללית לנהוג לפי הכלל שנקבע במשלי "למען תלך בדרך טובים ואורחות צדיקים תשמור". על כן לא ייפלא, שלא פעם מוצאים בספרות השאלות והתשובות דיונים על פנסיה או על תשלום חד-פעמי לעובד שפרש או פוטר בעיקר לגבי עובדי ציבור.

ההענקה הניתנת לעבד העברי שמעמדו דומה, במידה רבה, למעמדו של שכיר, היא בבחינת חובה וכופין אותה על אדונו. מענק זה אינו ניתן לעיקול, לפי המשפט העברי, בניגוד לדין החל על שכר עבודה. שכר עבודה לפי המשפט העברי נחשב כנכס של העובד ואילו פיצויי פיטורים נכללים רק בגדר דיני הצדקה או החיוב לקיים מצוות הענקה, אם כי הם זכות של העובד שאף ניתנת לכפייה. גם מבחינת המשפט האזרחי במדינה שונה הזכות לפיצויי פיטורים מזכויות ממוניות רגילות. בזמן שבעל זכות או חוב כספי יכול לוותר עליו, להעבירו, לשעבדו ולהורישו כרצונו, מוגבל העובד בשליטה על פיצויי פיטורים, והם אף אינם עוברים בירושה בתורת זכות.

מטרתם של פיצויי הפיטורים, יחד עם הזכויות הסוציאליות האחרות, היא לא רק שעובד לא יוצא ריקם בתום עבודתו, אלא גם לחכין לו קרן כל שהיא שיתפרנס ממנה, הוא

והתלויים בו, בזמן שאינו יכול לעבוד וכן לתמוך בשאיריו במקרה פטירתו. מכל אלה, ההבדלים בטיב הזכויות שבין שכר העבודה לפיצויי הפיטורים, והתוצאות הנובעות מהבדלים אלה, ניתן להסיק, כי המשפט העברי אינו רואה בפיצויי פיטורים "מעשי ידיה" של האשה, אלא זכות סוציאלית נפרדת. אין הבעל זכאי לדרוש שאשתו תתפרנס מפיצויי הפיטורים, אם ביכולתו לפרנסה ואם הוא חייב, לפי הדין, במזונותיה.

הבעל במקרה שלפנינו עובד ומשתכר, ולכן מחובתו לפרנס אשתו ואין לו זכות לתבוע הימנה שתתפרנס מכספי פיצויי הפיטורים שקיבלה, המיועדים למטרה אחרת.

וכך נפסק.

תאונה לחברת ועד עובדים

שרה היא תושבת עפולה ועובדת כפקידת תביעות בסניף המוסד לביטוח לאומי במקום. בכל סניפי המוסד לביטוח לאומי (ואף בסניף עפולה) קיים ועד עובדים מקומי וגם ועד ארצי של עובדי המוסד, המורכב מנציגי הוועדים המקומיים. הבחירות לוועדים נערכות בהתאם לתקנון שהותקן בשנת 1973 והמסדיר את השיטה וסדרי הבחירות למועצת העובדים וועדי העובדים. המוסד לביטוח לאומי ערך בנתניה ימי עיון לפקידי תביעות בכירים מכל הארץ, בהם השתתפה גם שרה. בכנס זה התארגנו להגנה על האינטרסים המקצועיים המיוחדים שלהם ובחרו ועד בן חמישה חברים, המייצג את פקידי התביעות בכל הארץ. שרה נבחרה לחברת הוועד מטעם הסניפים הקטנים (טבריה, נצרת ועפולה). הודעה על בחירת הוועד נמסרה לוועד הארצי. ההתארגנות לבחירות אלה נעשתה בעידוד הוועד הארצי.

שרה דיווחה על היבחרה לוועד העובדים של סניף המוסד בעפולה, שראה בה נציגה לכל הקשור במשאומתן בעניין פקידי התביעות, אף כי לא היתה חברה בוועד המקומי. הוועד צייד אותה בחומר לקראת הפגישה עם הוועד הארצי. הוועד של פקידי התביעות השתתף לצידו של הוועד הארצי במשאומתן עם הנהלת המוסד בכל העניינים הנוגעים לפקידי התביעות.

ההנהלה לא עירערה על השתתפות זו וראתה אותה כדבר המובן מאליה.

יום אחד נועדה ישיבה במשרדי המוסד לביטוח לאומי בתל-אביב. שרה הוזמנה לישיבה על ידי הוועד הארצי. היא לא הודיעה למנהל המוסד בעפולה על הישיבה, כדי למנוע ויכוח עמו, ותחת זאת נטלה לעצמה יום חופשה. בדרכה לישיבה, כשהיתה בתחנה המרכזית בתל-אביב, נפלה שרה ונחבלה בידה הימנית. היא תבעה מהמוסד לביטוח לאומי להכיר בתאונה שארעה לה כתאונת עבודה לפי סעיף 36(5) לחוק הביטוח הלאומי (נוסח משולב) תשכ"ח—1968. המוסד סירב לתביעתה ושרה פנתה בתביעה לבית הדין האזורי לעבודה בנצרת.

סעיף 36(5) קובע: "רואים כתאונת עבודה אף אם ארעה למבוטח שהוא עובד, תוך כדי מילוי תפקידו כחבר ועד עובדים במקום עבודתו ועקב מילוי תפקידו כאמור, או תוך כדי נסיעתו או הליכתו לשם מילוי תפקידו, כאמור, או בחזרה ממנו ועקב נסיעתו או הליכתו זו, ובלבד שלא חלה בהן הפסקה או סטייה של ממש מהדרך המקובלת, ונתקיימו התנאים שנקבעו לכך בתקנות...".

טוענת שרה בפני בית הדין האזורי לעבודה, כי בהיבחרה לחברה בוועד פקידי התביעות מכל הארץ, הריהי חברה בוועד עובדים שבמקום עבודתה במשמעות סעיף 36(5) לחוק, ונסיעתה לתל-אביב היתה לשם מילוי תפקיד זה. לעומתה טוען נציג המוסד לביטוח

לאומי, כי שרה לא נבחרה בבחירות בהתאם לתקנון ; אינה חברה בוועד העובדים במקום העבודה — לא בוועד המקומי בעפולה ולא בוועד הארצי — ומכאן שנסיעתה לא היתה בתפקיד של חבר ועד עובדים במסגרת תפקידו. העומד לדיון אינו כשירותו של ועד העובדים להתייצב בפני בית הדין לעבודה, או כשירותו להיות צד להסכם קיבוצי, או שמכותו לפעול לעניין סכסוך עבודה, או מעמדו בקשר לפונקציה עניינית אחרת — שאז יש לבדוק בין היתר אם ועד העובדים נבחר כהלכה ובהתאם לחוקת ארגון העובדים, שמכוחו הוא פועל או לפי תקנות הבחירות. העומד לדיון הוא : האם זכאי מבוטח במסגרת חוק מחוקי הבטחון הסוציאלי, לגימלת נפגעי עבודה כאשר הוא נפגע עקב פעילות בתור חבר ועד עובדים במקום עבודה.

בית הדין האזורי לעבודה סבור, כי כאשר נבחרה שרה לוועד פקידי התביעות, המייצג ציבור עובדים מוגדר במקום העבודה, שהוא מקום עבודה ארצי, וזוכה בהכרה הן של הוועד המקומי והן של הוועד הארצי של כל עובדי המוסד וכן של המעביד, ומשתתף בישיבות משותפות, הרי אין לומר לצורך סעיף 36(5), כי שרה איננה חברה בוועד העובדים במקום העבודה. בית הדין קובע, כי התאונה שארעה לשרה היתה תאונת עבודה, אשר קרתה לה תוך כדי הליכתה לשם מילוי תפקידה, ולכן חייב המוסד לביטוח לאומי לשלם לה גימלת נפגעי עבודה כחוק, בגין תאונה זו.

סיקורת ספרים

הסקירות במדור זה מאת יעקב שביט

חוק העניים החדש משנת 1834 — א-היסטורי או א-סטטיסטי

"The Poor Law Report of 1834", edited by S. G. Y E. D. A Checkland, Penguin Books, 1974, 518 pp.

J. D. Marshall, "The Old Poor Law 1795-1834", Macmillan, 1973 reprinted, 50 pp.

"חוק העניים החדש" משנת 1834 (Poor Law Amendment Act) מהווה את אחד המסמכים החשובים והמרכזיים ביותר בהיסטוריה החברתית של בריטניה. הדיון בו נמשך ללא הפסק וזה מקרוב התפרסם הדו"ח עצמו במהדורה מחודשת, מאה וארבעים שנה לאחר חופעתו הראשונה בדפוס. המחקר המודרני אודותיו מופרה בעיקר בעזרת שני כלים: המיתודה הקוונטיבית הנעזרת בכלים מתחכמים, כדי לבחון נתונים כמותיים, וההיסטוריה הלוקאלית הבודקת את ההתפתחויות בכל איזור ואיזור של בריטניה בנפרד. שילוב הכלים הללו הביא לרביזיה חשובה בהבנתו של "חוק העניים החדש", שכן ניתן לבחון ביתר דיוק, לא רק את מסקנותיו של הדו"ח, רעיונותיו והשלכותיו על ההיסטוריה החברתית של אנגליה, אלא גם נתונים שאספו חברי הוועדה ועזריהם. כתוצאה מכך קבע Mark Blang * כי הדו"ח לא היה, כאמירתו הידועה של R. H. Tawney, בעל השפעה רבה אך א-היסטורי, אלא קודם כל א-סטטיסטי, כלומר — מבוסס על נתונים מסולפים ועל ניתוח בלתי נכון של הנתונים.

בהקדמה למהדורה המחודשת של הדו"ח משנת 1834 (Poor Law Report) טוענים המביאים לדפוס, כי 13 הכרכים ו-8,000 העמודים ונספחיו היו הנסיון הפוליטי המודע הראשון של החברה התעשייתית לנסח הצעה כוללת ביחס למצבם של העניים העובדים ולגבש מדיניות חברתית ממלכתית. הדו"ח מהווה, איפוא, מקור ראשון במעלה להכרת תנאי-חייהם של האנגלים בתקופה הקדם-ויקטוריאנית והוא גם פרדיגמה של גישות חברתיות במובן הרחב ביותר. יש בו יחסי גומלין בין מידע "אמפירי" לבין עמדות בסיסיות בתחום הערכי, ובמובן זה הוא מהווה מקרה מעניין ללימוד יחסי הזיקה בין ערכים לבין ממצאים עובדתיים. ב"חוק העניים החדש" ובאותם הסדרים, שראשיתם בתקופה האליזבטינית, ניתן גם למצוא את ההתחלות והתקדימים להסדרים חברתיים בעידן התעשייתי ובמדינת הרווחה המודרנית. הפרובלמטיקה של החברה התעשייתית משתקפת הן בחוק העניים משנת 1834 והן בביקורת שמתחו תומכי החוק החדש כלפי ההסדרים הסוציאליים שקדמו ל-1834. בחוק משנת 1834 טמונים אלמנטים ועמדות ערכיות, שכוחן לא נעלם גם בשנות השבעים, ולעתים זוכות כמה מעמדות ערכיות אלה (הצורך בקיצוץ מכסימאלי של ההוצאה על הסעד, הדגשת המושגים האינדיבידואליסטיים) לתחייה מחודשת. במבוא מביאים המחברים תיאור תמציתי וקולע על השלכות שהיו למהפכה התעשייתית של החברה האנגלית במחצית הראשונה של המאה הי"ט, על מצבן של הקבוצות העניות בחברה זו, ועל הגישות הבסיסיות כלפי העוני והמחסור. למחברים ביקורת קשה על מחברי הדו"ח בטענה שהיו חסרים את הכלים הדרושים לבחינת הקשרים בין תופעות כלכליות לתופעות חברתיות, ובסופו של דבר הניחו לדעותיהם הקדומות לכפות

M. Blang, "The Poor Law Report Re-examined"; *Journal of Economic History*; *
XXIV (1964)

את עצמן על החומר העצום מבחינה כמותית, שנאסף על-ידי החוקרים ברוב חלקיה של אנגליה. הביקורת הקשה ביותר על מימצאי הדו"ח ומסקנותיו מכוונת נגד השליכה הטוטאלית ששלל הדו"ח את הסדרי השלמת השכר (allowance system) משנת 1775. Blang הוכיח כי שיטת "השלמת השכר" של ספינחמלד לא היתה נפוצה מספיק כדי לחוות גורם כלכלי בעל משקל כלשהו על תנאי השכר או על ההוצאה הציבורית על סעד. עתה, כאשר עיקרי הדו"ח של הוועדה מצויים בידי הקורא, יכול הוא לבחון בעצמו לא רק את שיטות המחקר ואת דרכי המחשבה של בעלי הדו"ח הסוציאלי הראשון משנת 1834, אלא גם לעמוד בעזרתו על הבעיות היסודיות בהן מתלבטים מחברי דו"ח מסוג זה. ענין זה חשוב משום שלפנינו דו"ח שלם ומגובש, שהפך להיות הכוח המכוון של מדיניות סוציאלית, ולפיכך יש ביכולתו של הקורא והחוקר לעקוב לא רק אחר נסיבות היווצרותו, אלא גם אחר תוצאותיו ההיסטוריות במשך למעלה ממאה שנה בהן נתקיים החוק מ-1834. בספרון הקטן של מארשל ימצא הקורא סיכום הדעות השונות שהשמיעו היסטוריונים בריטיים על הדו"ח ועל החוק משנת 1834. במרכז הרביזיה ההיסטורית עומד מחקרו הנזכר של Blang הטוען, כי חוקרי הוועדה עירבבו בין שני הסדרים שונים: בין "מענקי משפחה" (family allowances) לבין סובסידיה של השכר (Wage subsidies), שהיו נהוגים בצורה שונה בקהילות הכפריות השונות של אנגליה. הרביזיה תוקפת גם את הטענה, כי "השלמות השכר" היוו מעמסה תקציבית גדולה מנשוא על אנגליה לפני ואחרי המלחמות הנפוליוניות, וגם את המיתוס של "אימת הפאופריזם". באנגליה וכן בוולס, ערב שנת 1843, מנו העניים (זכרים בוגרים) המסוגלים לעבוד (able-bodied) רק 20% מה "pauper host" ולא יותר מאשר 2% מן האוכלוסיה כולה. יחד עם זאת אין הרביזיה מכחישה כמה מן החידושים החשובים של החוק משנת 1834, בעיקר בתחום האדמיניסטרטיבי: הנסיון לריכוזיות ולהאחדה של מינהל הסעד היה ללא ספק צעד מהפכני ובעל השלכות היסטוריות עמוקות.

האקדמאים והרביזיה של תוכנית בוורידג' בשנות החמישים והשישים

מאיר אביזוהר, "אקדמאים, פוליטיקאים ובטחון סוציאלי" / מחברות חקר; המכון לחקרי עבודה וחברה מיסודן של ההסתדרות הכללית של העובדים בא"י ואוניברסיטת תל-אביב — עם עובד / תרבות וחינוך; תשל"ה (1975), 117 עמ'.

מחקרו של ד"ר מאיר אביזוהר עוסק בשני נושאים הקשורים זה בזה קשר הדוק: א. בביקורת של מודל הרווחה של תוכנית בוורידג', כפי שיושם על-ידי ממשלת הלייבור אחרי 1945, ובעיקר בשני תחומים: גמלאות הפנסיה ומענקי המשפחה; ב. בבדיקת דפוסי המעורבות והחשפעה של אקדמאים ב"מדעי החברה" על המערכת הפוליטית ועל תהליכי החקיקה הסוציאלית בבריטניה בשנות החמישים והשישים. אלה הם נושאים הקשורים זה בזה, שכן היו אלה האקדמאים אשר הפנו את תשומת-לבה של המערכת הפוליטית לפגמים היסודיים, שהתהוו בעת יישומה של תוכנית בוורידג', ואף הניחו בידי הפוליטיקאים פירות בשלים בדמותם של מחקרי-שדה והצעות רפורמה. שני נושאים אלה נבדקים על-ידי אביזוהר במשולב, אך אנו לצורך הסקירה נעשה ביניהם הבחנה עניינית ועקרונית.

אקדמאים בעלי רגישות חברתית גילו, אספוא, כי מודל הרווחה שיושם אחרי 1945 בבריטניה, לא מימש את הציפיות הגדולות שתלו בו רבים. גילוי זה לא בא בעקבות לחץ מלמטה כלפי מעלה, כלומר — מלחצם של פנסיונרים ושל משפחות מרובות ילדים בעלות

הכנסה נמוכה. כמו בשלהי המאה הקודמת היה זה המיפגש האינטלקטואלי והאמפירי שחשף בפומבי מצוקה, שמותר — כך נדמה לי — לכנותה בשם "מצוקה דוממת". התברר כי בוורידג' הביט אחורה בזעם אל שנות האבטלה ההמוניות שבין שתי מלחמות עולם. אולם ההבראה הכלכלית, לאחר השיקום בשנות החמישים והשישים, פיתחה רגישויות מסוג חדש, שכן נדמה היה שאבטלה המונית וכרונית היא נגע שחלף-עבר מהצוויליזאציה התעשייתית הפוסט-קיינסיאנית. התברר, אם כן, שבוורידג' ניגש לפתור, קודם כל, את בעיותיו של הדור הקודם ותוכניתו אינה עולה על כל צורכי שנות החמישים והשישים. מספר הנוקקים לסעד הוכפל בין השנים 1948 ל-1962. לאחר מבחן של 15 שנה לא מילאו שירותי הבטחה ההכנסה של הביטוח הלאומי את יעדו המקורי: לחסל את תופעת המחסור הקשור באובדן חלקי או מלא של מקור הכנסת המשפחה בשל מחלה, אבטלה או זיקנה. מספרם של הפנסיונרים הנוקקים לסעד עלה מ-48.2% בשנת 1949 ל-57.3% בשנת 1961. כמו במחקרי העוני החלוציים של שלהי המאה הקודמת התברר, כי הגילאים הגבוהים הם האוכלוסיה העיקרית הסובלת ממחסור. שוב הוכחה הריבודיות הקיימת במעמד הפועלים, וכן העובדה כי פועלים ששכרם נמוך תלויים בלעדית בגמלאות הביטוח. הנסיון של בוורידג' לקבוע דמי-חשתתפות שווים (flat-rate-contributions) בהתאם "לרצפת" החכנסות, כדי ליצור "שוויוניות" לעת זיקנה — החטיא כליל את המטרה. תפקידם של החוקרים לא היה רק לשכנע את הפוליטיקאים לגבי העובדות; היה עליהם להאבק גם בשמרנות סוציאליסטית, החרדה מצד אחד — מן העליה בהוצאות הסוציאליות, ומצד אחר — מדוגמטיות מחשבתית המתנגדת לכל הצעה הנראית לה פוגעת בשוויון, ולו גם בשוויון מדומה.

בפרק הראשון מנתח אביזוהר את "עלייתה ונפילתה של תוכנית קרוסמן", תוכנית להנהגתה של פנסיה ממלכתית יחסית לשכר, אותה קיבל קרוסמן מאבל-סמיט ופיטר טאוונסנד. רק אחרי מאבק קשה הפכה התוכנית, בוועידה השנתית של הלייבור בשנת 1957, לתוכנית-האב של ממשלת וילסון בתחום הפנסיוני. המתנגדים העיקשים לתוכנית באו מן האיגודים המקצועיים ומן האגף השמאלי של המפלגה, ובסופו של דבר נגררה התוכנית זמן ממושך בפרלמנט ובוועדות, וגוועה מיד עם נפילת ממשלת הלייבור. בתחום השני של עוני המשפחות ומענקי הילדים היתה ההצלחה גדולה יותר. כאן החדירו מחדש מחקרי העוני של שנות החמישים את המושג "עוני" למילון הפוליטי ולתודעה הציבורית, לאחר שדומה היה כי בעקבות תוכנית בוורידג' נעלם העוני (poverty וה' pauperism) גם יחד מן המפה החברתית. ריצ'רד טיטמוס, אבל-סמיט וטאוונסנד גילו מחדש מה שגילה לפנייהם הנרי ג'ורג': קידמה חומרית וחברתית איננה ערובה לחיסול העוני. האסכולה של טיטמוס, המכונה בפי המחבר האסכולה השווינונית, לא הגדירה עוני כ"חסר אבסולוטי" הנקבע על-פי קו מינימום (מזערי או מירבי) של קיום פיזי אלא כ"מימד של חוסר שוויון". היתה זו, כמובן, הגדרה בעלת אופי ערכי ואידאולוגי, אבל לא פחות מכך היתה היא גם בעלת אופי אופרטיבי, משום שנתנה לאסכולה השווינונית מכשיר אמפירי ראשוני למדידת היקף העוני בחברה על-פי מימד מרכזי אחד: הסכומים במזומן העומדים לרשות המשפחה להוצאה שוטפת. בהתאם לכך יכלו האקדמאים להציג תמונת מצב ברורה ומוגדרת, ולחרוג מסיסמאות בעלות אופי ערכי אך מטושטש. הם גילו מחדש כי הצדק היה עם צ'רלס בוט, כאשר קבע, כי בתחום הטיפול במחסור, הרגש והסטטיסטיקה שלובים זה בזה. ללא הרגש, הסטטיסטיקה היא כלי עקר וללא סטטיסטיקה הרגש תועה בערפל. על-ידי בחינת הסטטיסטיקות הרשמיות שעסקו בהכנסה, ניתן היה להיווכח כי על אף המיסוי הפרוגרסיבי ולמרות הפעולות שנקטו בתחום הבטחון הסוציאלי, אין הפער החברתי הולך ומצטמצם. נוכח גילוי זה לא דובר יותר על "עוני" ו"פער" במונחים כוללים ואבסטרקטיים, וכן לא נדון הצורך ב"הקטנת הפער" וכד' במונחים מעורפלים המאפשרים לבעלי דעות שונות להגיע למבנה משותף נוח, כי אם דובר על ערכים שניתן לתרגמם לשפת הפעולה, וכתוצאה מכך הועלתה ההצעה להעלות את מענקי המשפחה כסעיף ראשון ב"תוכנית העוני" שלה במסע הבחירות של שנת 1966.

העובדה ההיסטורית המעניינת העולה מניתוחו של המחבר היא, כי הבלם העיקרי להתפתחותה של מדיניות הרווחה לא היו דווקא נימוקים המעוגנים במישור האידאולוגי-

ערכי. כמו בתקופה שלפני בוורידג' כך גם בעידן שלאחריו, המחסום העיקרי בפני כל תוכנית רווחה היה החשש מפני הגדלת ההוצאה הציבורית. בעיה זו העסיקה בבריטניה גם ממשלות אשר הונהגו על-ידי מפלגת הפועלים בתקופה שבין שתי מלחמות העולם ובעיקר בעת המאבק נגד האבטלה. הוויכוח בין בעלי "האסכולה השווינונית" לבין הלייבור, כולל הפוליטיקאים מסוגו של ריצ'רד קרוסמן, יצר עימות במחנה הסוציאליסטי בין פוליטיקאים לאינטלקטואלים. הראשונים היו מוטרדים בעיקר משאלות של מאזן התשלומים, יציבות המטבע ותהליכי הצמיחה הכלכלית; ואילו האחרונים הוטרדו בעיקר מן התוצאות החברתיות של התהליכים הכלכליים. מבחינה זו אין הבדל עקרוני בין המערכת הבריטית והמערכת הישראלית.

מתאור בעיותיה המיוחדות של המערכת הבריטית בשנות החמישים והשישים פונה המחבר בפרק האחרון בספרו לניתוח האסכולות השונות של מדיניות הרווחה בבריטניה. מפרספקטיבה היסטורית ארוכת-טווח נראית "מדינת הרווחה" כפרי של קונסנסוס פוליטי ואידאולוגי מקיף, שהושג תוך מאבק ממושך ונוקב בין המגמות השונות שבלטו במשך למעלה מ-100 שנה בין 1834 ל-1942. הפרספקטיבה ההיסטורית רואה, על כן, את המגמות השונות — השמרנית, הליברלית והסוציאלית — כנפגשות בנקודת-הזמן של 1942 באמצעות מכנה-משותף: "תוכנית בוורידג'". אולם ארבעת המודלים אותם מציג המחבר בפרק החמישי של החיבור מצביעים היטב על הניגודים הקיימים בתוך הקונסנסוס. כאשר מתרגמים את ארבעת המודלים — השמרני האופרטיבי, השמרני הרעיוני ה"טהור", האופרטיבי הליברסטי והמודל הרעיוני של האסכולה השווינונית — למושגים קונקרטיים, מתברר, כי המחלוקות והבדלי הגישות עמוקים לא פחות מאשר אלה שרווחו בין האסכולה "האינדיבידואליסטית" הדוגמתית לבין האסכולה ה"קולקטיביסטית" הדוגמתית במאה הי"ט. ההבדל היחיד הניכר בהקבלה זו הוא בטרמינולוגיה של הוויכוח שהפכה להיות מתוחכמת יותר ולפיכך פחות ופחות ברורה לציבור הרחב, ובמידה לא מבוטלת גם לפוליטיקאים.

הנושא השני התופש, כאמור, מקום מרכזי בדיונו של מאיר אביזוהר, היא בעיית מעורבותם של האקדמאים במאבק הפוליטי בשאלות הבטחון הסוציאלי. הדגם הבריטי המושג בחיבור הוא בלי ספק דגם ייחודי, והמעורבות קיימת בעיקר באגף הסוציאליסטי. זה לפחות הרושם המתקבל מן הדיון, שכן אין הוא מרחיב את הדיבור אודות הוויכוחים שהתנהלו בתוך המפלגה השמרנית, ובתרומתם של אקדמאים "אנשי מקצוע" לעיצובם של המודלים השמרניים של מדינת הרווחה. אולי דווקא משום כך יש בחיבור זה ענין לקורא הישראלי, המצוי בתחומה של מערכת המעוצבת גם היא על-ידי ממשלה בעלת זיקה מסוימת של המסורת הסוציאליסטית. התיזה המרכזית של החיבור היא, כי לא לחץ פוליטי ולא לחץ סוציאלי ספונטני היפנו את תשומת-ליבם של הפוליטיקאים לחריקות שארעו. במדינת הרווחה הבריטית (ראה הרצאתו המאלפת של ריצ'רד קרוסמן המובאת ב"בטחון סוציאלי" מספר 6-7). הפוליטיקאים בווסטמינסטר שימשו כרוכלים וכמתווכחים של רעיונות שפותחו על-ידי אקדמאים באוניברסיטאות. מה שקובע הוא דרך הנעבר של התוכנית, המוצעת לראשונה על-דפי חוברת, אל הוועידה המפלגתית, הקבינט, מצעי הבחירות והפרלמנט. ראשית — טיבה של התוכנית; אין היא ראשי פרקים מטושטשים אלא הצעה המבוססת על מחקר אמפירי ואנליטי ומפגש אינטלקטואלי (וגם רגשי) עם האוכלוסיה הנחקרת והמנו-סחת בצורה חד-משמעית וקונקרטית. שנית — השילוב של יצר השלטון, המאבק הפוליטי-אלקטוראלי של המערכת הפוליטית והמחויבות של פוליטיקאים לערכים חברתיים מסוימים, היוצרת אצלם, אם להשתמש בפראפרזה על דברים שאמרה ביאטריס וב במקרה אחר, "מצפון אידיאולוגי רע". צריך להיווצר קשר מפרה בין הרעיון "האקדמאי", הנובע מנתונים אמפיריים והשקפת עולם מגובשת, לבין המחויבות והצרכים הפוליטיים-הערכיים, כדי להתחיל ולהניע את עגלת המודעות החברתית והחקיקה הסוציאלית בדרכה הארוכה והמייגעת עד מאד. האסכולה השווינונית במדיניות הרווחה של טיטמוס, אבל-סמיט, טאונסנד וחבריהם, ויחסיה הפרובלמטיים עם מפלגת הלייבור והאיגודים המקצועיים, היא מקרה ייחודי, ומעניין היה להשוות מערכת יחסים זו עם מערכת היחסים בין קבוצה של אנשי הפרופסיה בחברה הישראלית לבין המערכת המפלגתית השלטת.

מחקר השדה בישראל התפתח מאד בשנים האחרונות, אבל דומה כי המחקר ההיסטורי וההיסטוריה-משווה עדיין נמצא בראשית דרכו. מחקרו של ד"ר אביזוהר, שהוא רק פרק מגובש אחד במסגרת הדיון במערכת הסוציאלית והפוליטית הבריטית, מהווה ללא ספק תרומה חשובה ביותר, וניתן לראות בו צעד ראשון לעיון נרחב יותר בתחום הנדון.

ההפרשיות והפער ב"חברה ההסתדרותית"

צבי זוסמן, "פער ושוויון בהסתדרות, 1920-1939" הוצאת מסדה, רמת גן, 1974.

סמוך מאוד להופעת מחקרו של ד"ר צבי זוסמן על ממדי הפער והשוויון בהסתדרות, במהדורתו העברית, הגישה ועדת בנטוב דו"ח למזכ"ל ההסתדרות, ובו קבעה כי בישראל קיימת נסיגה מהשוויוניות החברתית, שהיתה קיימת בה בתקופת המנדאט ובראשית הקמת המדינה, לעבר פחות שוויוניות ויותר פער חברתי וקייטוב; מגמה הפוכה — לדעת חברי הוועדה — מזו הקיימת בארצות אירופה המערבית. במבט ראשון נראה מחקרו של ד"ר זוסמן מערער את הבסיס לקביעה פסקנית זו, אך עיון נוסף עשוי להביא לכמה הסתייגויות, אין ספק שהוא מנפץ את האגדה או האשליה על קיומו של "גן עדן שוויוני" בתקופה המנדאטורית לעומת פער חברתי מעמיק והולך מאז שנות החמישים. אבל בעוד שתמונת "גן העדן" השוויוני, השייכת לנוסטלגיה של תור הזהב של א"י העובדת, אכן מתקדרת במידה רבה, דומני שאין הוא מצליח להוכיח לנו, כי המצב הנוכחי משופר הרבה יותר, וזאת כאשר מדובר לא על רמת החיים אלא על ממדי הפער והשוויוניות. אכן, צריך לזכור כי הנוסטלגיה של ימיה של ארץ-ישראל העובדת אינם רק נוסטלגיה אל השוויוניות החברתית, שהיתה קיימת בה לכאורה, אלא על אורחות-חיים ודפוסי-חיים שונים. מי שיוכיח כי הפער ברמת החיים בתקופת המנדאט עלה על הפער ברמת החיים של קבוצות הכנסה שונות בתקופת המדינה, עדיין אמר דבר חלקי, שכן עיקר ההוצאה היה על מזון. לפי הסקר משנת 1929, הנזכר אצל זוסמן ומשמש אותו להערכותיו, היו המזון וכן חומרי הסקה ומאור 64% מן התקציב המשפחתי הכללי, ובשנת 1939 הם הסתכמו ב-53%. קיים הבדל ניכר באחוז ההוצאה למזון בין תקופת המנדאט לתקופת המדינה בקרב השכירים, וזוהי עובדה בעלת חשיבות מרכזית בקביעת היחסים בין הפער והשוויון ברמת החיים. בכלל, קביעת ההפרשיות ברמת החיים בתקופת המנדאט סבוכה ומורכבת ביותר. כבר עמד על כך א' ש' פולק בספרו "הישוב העברי במוצאי המלחמה", 1945, כאשר קבע כי כוח הקנייה הממשי של כסף אינו שווה במקומות שונים ברחבי הארץ, ובעיקר ניכר הבדל בין עיר לכפר, וגם בכפר יש הבדל בין חקלאים לשכירים. לא פחות חשוב ההבדל בהרגלי התזונה והצריכה של העדות השונות (ראה הפרק על רמת החיים בספרו עמ' 103-154). הדיון הקצר המוקדש בספר לסוגיית רמת החיים בישוב רחוק מלמצות את הבעיה. קיצורו של דבר: הדימוי או "המיתוס", הקובע כי ההפרשיות ברמת-החיים במשק הישראלי, כולל המשק ההסתדרותי עצמו, עלתה בצורה ניכרת בתקופת המדינה, לעומת המצב בימי המנדאט, אינו מעוגן כולו באשליה ובאידיאליזציה של המציאות ההיסטורית, אלא יש לו על מה להתבסס; אך זאת בתנאי שמדדי הפער והשוויוניות יהיו מתוחכמים ומעודכנים יותר ולא יסתמכו רק על אומדנים של שכר עבודה והוצאות למזון. לעומת זאת, אין אפשרות לערער על מסקנתו של ד"ר זוסמן, כי בתקופת המנדאט היתה קיימת הפרשיות גבוהה בין שכר העבודה של הפועל המקצועי לבין שכר העבודה של הפועל הפשוט והבלתי מקצועי. זוסמן אפילו מדהים את מי שאמון על הערכות היסטורית מקובלות כשהוא מוכיח, כי דרגת ההפרשיות בציבור השכירים המאורגן בהסתדרות העובדים הכללית, היתה גבוהה גם מזו שהיתה קיימת במשק המפותח של הארצות המתועשות במערב אירופה. יוצא מכך, כי

הצלחתו של האיגוד המקצועי בגרמניה או בבריטניה להקטין את מידת הפער בין חבריו היתה גדולה מהצלחתה של הסתדרות העובדים הכללית בא"י. מצב זה מעניין במיוחד משום שהוא חושף את הפער — ואת המתח הגדול — בין האידאולוגיה השוויונית של ההסתדרות הכללית ושל המפלגות הסוציאליסטיות המרכיבות אותה, לבין המציאות הבלתי-שוויונית שנוצרה בארץ-ישראל המנדטורית.

הסברו של זוסמן לתופעה זו פשוט וברור לגמרי. העבודה הערבית במשק היהודי "משכה" את שכר העבודה כלפי מטה. הפועל היהודי הבלתי-מקצועי עמד בתנאי תחרות קשים, וכדי להשיג עבודה בפרדסים או בבניין צריך היה להסכים לשכר הקרוב לשכרו של הפועל הערבי. במשך כל התקופה, בה עוסק המחקר (1920-1939), העסיקו יהודים אחוז גבוה יחסית של פועלים ערבים, שהיו מרוכזים בכמה ענפים כפועלים פשוטים. בשנת 1936 היה אחוז הפועלים הערבים בענפי המשק השונים 14.6%. האחוז הגדול ביותר של תעסוקה ערבית היה בחקלאות (בתחבורה — 35%, בנמלים — 25% ובבנייה — 12.4%). סך הכל הועסקו בשנת 1936 12,000 פועלים ערבים לעומת 70,000 שכירים יהודים. המצב השתנה אחרי 1936 בעקבות מאורעות תרפ"ו, אבל נתוניו של זוסמן רלוונטיים בעיקר לתקופה שקדמה לשנה זו, בעוד שהתמורות החשובות שהחלו לאחר 1936 אינן מוצאות ביטוי בנתוניו. המאבק ל"עבודה עברית" לא השיג את תכליתו אם היתה זו יצירת משק יהודי "טהור" ללא עובדים ערבים. הצלחתו מוכרחה היתה להיות חלקית בגלל קיומו של משק מנדטורי ובגלל חוסר יכולתה של ההסתדרות הכללית לאכוף על המעסיקים הפרטיים עבודה עברית "טהורה". מכל מקום, הסתכלות כזאת במאבק לעבודה עברית תצמצם את תפקידו ההיסטורי והחברתי. בלעדי המאבק לעבודה עברית היה אחוז הפועלים היהודי במשק הפרטי (ובעיקר במשק המטעים) קטן עוד יותר. זאת ועוד; גם נתוניו של זוסמן מוליחים הפרשיות בין שכר הפועל הערבי ושכר הפועל היהודי הבלתי-מקצועי, ואין ספק כי המאבק לעבודה עברית מאורגנת היה מכוון לשיפור רמת החכנסה של הפועל היהודי הפשוט, והוא אכן השיג השגים חלקיים בתקופה הנדונה.

קיומו של כוח עבודה ערבי זול לא השפיע על הפועל היהודי המקצועי. בהיעדרה של תחרות מצידו יכול היה הפועל המיומן והמקצועי להגדיל את הכנסתו ובדרך זו להעמיק את הפער בינו לבין הפועל היהודי הפשוט. העובדה שבמשק המטעים היה שכר העבודה הנמוך ביותר מסבירה את תופעת זרימתו של כוח העבודה היהודי אל העיר. העבודה במטעים, שהאידאולוגיה של "כיבוש העבודה" נתנה לה משמעות ציונית ואנתרופולוגית עמוקה, היתה תמיד בחינת אלטרנטיבה בלתי-רצויה עבור הפועל היהודי, וגם בעתות אבטלה העדיפו עבודות ציבוריות על-פני יציאה מאורגנת לעבודה במושבות. האבטלה מהווה גורם חשוב לא פחות מהשפעתו של הפועל הערבי. המשק היהודי היה נתון לתקופות "מחזוריות" של משבר ושפל כלכלי, ומוקדי אבטלה גדולים בלמו אף הם מאבק מקצועי להגדלת שכר העבודה. כאן נמצא עוד אחד מגורמי הפער ואי-השוויון בחברה ההסתדרותית, שחשיבותו אינה נופלת מן הגורם שבעל המחקר רואה בו גורם מרכזי. בארצות המתועשות היו פועלי התעשייה הנפגעים העיקריים בעתות משבר, ואותה תקופה בה עוסק זוסמן במחקרו ואשר ממנו ניתן להסיק לכאורה כאילו הצטיינה היא במצב סוציאלי משופר במערב, היא גם תקופה של משבר כלכלי חמור ושל אבטלה גדולה, שפגעה בעיקר בפועלי התעשייה. בארץ-ישראל, לעומת זאת, היו פועלי התעשייה בעלי מידה רבה של בטחון סוציאלי. התעשייה הארצישראלית ייצרה בעיקר לשוק המקומי, ולרוב מצרכים ראשוניים, ואי-לכך לא נפגעה בצורה חמורה מזעזועים כלכליים. המשברים הארצישראלים פגעו בעיקר בפועלים המועסקים בעבודות זמניות וגם בפקידים (!) שהיו המפוטרים הראשונים בעתות משבר. פגם יסודי במחקרו של זוסמן הוא העדר התייחסות לנתון מרכזי כמו מידת הבטחון הסוציאלי בין הפועלים המאורגנים בתקופת המנדאט בינם לבין עצמם ובינם לבין הפועל המאורגן בתקופת המדינה. מכל מקום ברור, כי בתקופה בה אבטלה עשויה היתה לגרום לא רק להאטת הצמיחה הכלכלית אלא גם לירידה מהארץ ולמשבר חברתי חמור (כמו בשנות המשבר בימי העלייה הרביעית), הלחץ על השכר היה מוחלש מיד. למרות זאת היו אסכולות כלכליות שטענו, כי שכר העבודה של הפועל היהודי, כולל זה של הבלתי-

מקצועי, גבוה מכפי שהמשק הארצישראלי מסוגל לשאת, ויש צורך להורידו כדי לא לפגוע ביציבות וברוחיות של המשק הפרטי. אמינותן של אסכולות אלו לא נבדקה על ידי זוסמן, אבל יש בהן כדי להאיר באור אחר את הערכותיו. תופעה נוספת שהדיון בה לא מוצה במחקר, היא ההשפעה שהיתה לקיומם של ארגוני עובדים מחוץ להסתדרות הכללית על שכר העבודה בעיקר משום שרוב ארגונים אלה היו מוכנים לקבל שכר עבודה נמוך יותר מזה שנתבע עלידי ההסתדרות הכללית. בשנת 1923 היה מספרם של חברי ההסתדרות הכללית בין השכירים היהודיים 55%, ואילו בסופה של תקופת המחקר (1939) הגיע שיעורם ל-73% מכלל הפועלים השכירים. קיומם של כ-30,000 פועלים יהודים שכירים מחוץ למסגרת ההסתדרות חייב לשמש גורם בעל השפעה לא פחות מקיומם של 12,000 פועלים ערבים.

הפער ברמת השכר (וברמת החיים) בין פועלים מקצועיים לבלתי-מקצועיים ותהליך הדיפרנציאציה של העובדים השכירים בחברה היהודית היוו בעיה אידאולוגית ופוליטית ממדרגה ראשונה. היא היתה חריפה בעיקר בשל האידאולוגיה הכוללת של ההסתדרות הכללית, שביקשה להקיף את כל קבוצות העובדים מכל הסוגים. אידאולוגיה כוללת זו של "אחדות המעמד" מצאה ביטוי הולם בדבריו של ברל כצנלסון ב"ירח עיון" בשנת תש"א, שכונסו בקובץ "מעשים ומגמות" (עם עובד, תש"ב). כצנלסון ציין, כי ההסתדרות הכללית דחתה "את הדמגוגיה המצויה בכמה הסתדרויות פועלים הרואה במורה, בפקיד, בבעל האומנות החופשית — יסוד זר, השייך למחנה 'ההוא'". אבל שאיפה זו לכוליות טמנה בחובה את הצורך להסתגל להפרשיות הנובעת מתודעת הסטטוס והערך של הפועל המיומן ובעל הפרופסיה, שהמציאות הכלכלית-החברתית הקלה עליו להשיג את שאיפותיו אך לא יצרה אותן. כך נוצר פער לא רק בין הפועל המקצועי והפשוט, אלא גם בין הפועל הקבוע והזמני, בעל הפרופסיה (פקיד, מורה, רופא וכד') לבין הפועל השכיר חסר ההשכלה והפרופסיה. אין ספק כי פעלו כאן כוחות מנוגדים בחברה שחתרה לצנטרליזם והס יצרו מתחים, שהם המוטיב הדומיננטי והקובע אולי בהיסטוריה הסוציאלית והפוליטית של החברה ההסתדרותית. השאיפה לכוליות חייבה מתן לגטימציה לדיפרנציאציה ולהפרשיות ומצד אחר — לפיקוח מקיף על מדיניות השכר והמדיניות המקצועית תוך חשש מתמיד לא רק מפני פרישתם של העובדים המקצועיים מההסתדרות הכללית, אלא גם מנטיות "סינדיקליסטיות" של מועצות פועלים מקומיות. בתקופה המנדטורית ידו של הצנטרליזם היתה על העליונה והמחיר ששולם אז — הפרשיות ופער — מצא לו ביטוי מאוחר הרבה יותר ובתנאים שונים בכרסום הסמכות והכוח הצנטרליסטי של הוועד הפועל והאיגוד המקצועי.

אשר למישור האידאולוגי-העקרוני, אין זה מיטבו של המחקר, העוסק בצורה תמציתית מאד בגישות האידאולוגיות כלפי בעיית השוויון, דפוסי השוויון וחדרכים להגשמתו הלכה למעשה. בעיקרו של דבר ניתן לומר, כי ה"אוטופיות" הקומונאליות השונות של תנועת העבודה התמוטטו והתמססו מול ההתפתחות ההיסטורית: מרבית הפועלים המאורגנים הועסקו מחוץ למשק העצמי של ההסתדרות, ואי-לכך מצבם הכלכלי יכול היה להיקבע רק עלידי מדיניות של איגוד מקצועי. שוויוניות ניתן היה להשיג רק בחברה הקומונאלית-האינטימית של ההתישבות העובדת, ובצורה וולונטארית. בעיר יכול היה רק כוח כפיה לכפות שוויוניות, אבל כוח כפיה כזה לא היה קיים (גם אילו היה נמצא ספק אם היה יוצר שוויוניות). המקום היחיד, בו יכולה היתה ההסתדרות לנסות וליישם את האידאו-לוגיה השוויונית היה בשכר עובדיה, אבל דרגת "המשכורת המשפחתית" הוכחה ככשולן סמוך מאד לישומה. כל מה שהשיגה היה יצירת מתח גדול בין עיקרון ומעשה, ותופעות של פליסטטריות ודרכי עקיפון, שסובבו בכחש ובלווי צדקנות את המציאות. אילו גם היתה דרגת "המשכורת המשפחתית" מתגלה כשיטה יעילה היתה יעילותה חלקית בתקופת המנדאט, באשר עובדי ההסתדרות הקיפו רק חלק קטן מכלל הפועלים השכירים המאורג-נים בה. הפרשיות ופער היו תהליך כפול: תהליך פנימי בתוך החברה ההסתדרותית ותהליך הסתגלותה של ההסתדרות לדפוסי המציאות הסוציו-כלכליים שמחוצה לה.

התיזה של "פער ושוויון בהסתדרות" חושפת מימד אחד של המבנה ההסתדרותי, ובלי

ספק הוא חשוב וקובע, אך היא מציגה תמונה חלקית ובלתי שלמה של החברה ההסתדרותית ושל החברה הישובית. אין כאן נתונים על הפרשיות ופער בין הרכיבים השונים של החברה ההסתדרותית לבין החברה "האזרחית" והחברה "הפועלית" שמחוץ להסתדרות הכללית. הרבה מתחושת הפער ומתודעת הפער מעוגנים באותה השוואה בין מצבם הכלכלי של פועלים שכירים מאורגנים לבין מצבם של קבוצות אחרות באוכלוסייה. אין כאן נתונים של דרגת הבטחון הסוציאלי של השכיר המאורגן בארץ-ישראל לעומת דרגת הבטחון הסוציאלי של הפועל בארצות התעשייתיות — ובעיקר בתקופה הנדונה במחקר — ואין כאן השוואה בין רמת החיים של הפועל היהודי במשק מתפתח ואמבריוני לעומת תנאי חייו של פועל שכיר במשק תעשייתי משגשג (אם כי במשבר) במערב אירופה, למשל. מי שינסה, לכן, לראות במחקר זה כלי-עזר כדי לערער על השגיה של ההסתדרות הכללית בשנים 1920-1939, יעשה בו שימוש פגום. יחד עם זאת ברור, כי זוסמן מעלה תרומה חשובה ביותר לניתוח מהימן ואנליטי של המציאות החברתית והכלכלית של תקופת המנדאט העשוי לשמש, בין השאר, להבנת ההתפתחויות והתהליכים בחברה הישראלית מאז 1939 ובעיקר מאז 1948 ועד היום. מחקר זה מדגיש גם את חסרונן של כמה וכמה עבודות-מחקר חלוציות בתחום ההיסטוריה החברתית והכלכלית של ארץ-ישראל, שנועדו לשחרר את החוקר ואת הפוליטיקאי מצמידותם למוסכמות ולמיתוסים, שביכולתם לשבש את הפרספקטיבה ההיסטורית שלהם.

פרסומים שנתקבלו במוערכת

- .1 Appleton, J.D.S., *Labour Economics*, London, Macdonald & Evans Ltd., 1975, IX, 238 pp.
הספר סוקר את בעיותיה הכלכליות והתעשייתיות של בריטניה. הוא נועד לשמש מדריך ללימוד עצמי בנושא כלכלת העבודה.
- .2 Australian Dept. of Social Security; *Housing the Aged*. Canberra, Australian Government Publishing Service, 1974, VIII, 72 p.
הספר מכיל מידע שנשאב מנסיונו של צוות אדריכלים-יועצים למגורי קשישים (ביוזמת הממשלה האוסטרלית). מודגשות כאן הבעיות הקשורות לשיפור תנאי מגוריהם של הקשישים, כגון: פרטיות, נוחות, טיפול רפואי, וכד'.
- .3 Authority of the Minister of National Health and Welfare: *Social Security in Canada*, Ottawa, 1974, 102 p.
הספר סוקר את הפעולות בתחום הבטחון הסוציאלי בקנדה במשך השנים 1971-1972.
- .4 Blechman, Barry M. et al, *Setting National Priorities: The 1976 Budget*, Washington, D.C., The Brookings Institution, 1974, 269 pp.
הספר מתאר את ההחלטות העיקריות המשתקפות בהצעת התקציב של ממשלת ארה"ב לשנת 1976. הוא דן בבעיות השונות של התקציב המוצע, ובוחר אחדים מהנושאים העיקריים והחשובים העומדים על סדר יומה של ממשלת ארה"ב בתחום זה, ביניהם: בעיית האינפלציה, האבטלה, מדיניות האנרגיה, הוצאות הבטחון ומדיניותה הכלכלית של ארה"ב.
- .5 Booth, Philip, *Social Security in America*, Michigan, Wayne State University, 1973, 180 pp.
הספר דן בבעיות העיקריות של הביטוח הסוציאלי ובעיית המדיניות הסוציאלית בארה"ב ב-35 השנים האחרונות. הוא מביא הצעות לשיפור המצב הקיים, ועשוי לסייע בידי העוסקים והמתעניינים בתחום הביטוח הסוציאלי.
- .6 Bowley, Agatha H. G., *Children at Risk—the Basic Needs of Children in the World Today*, New York, Churchill Livingstone, 1975, 61 pp.
המחבר מונה את הצרכים הפיזיים והנפשיים להם נזקקים ילדים שגדלו במשפחות בעייתיות. הדברים המובאים מבוססים על מחקר שנערך תוך מעקב אחר ילדים שגדלו במשפחות, בהם החורים היו בלתי יציבים מבחינה נפשית, ועל-כן לא מילאו כראות את תפקידם כהורים.
- .7 Britton, Joseph H. et al, *Personality Changes in Aging, a Longitudinal Study of Community Residents*, New York, Springer Pub., 1972, 12 pp.
הספר הוא פרי עבודת מחקר בת תשע שנים, בה נבדקה אוכלוסיה מזדקנת בתוך הקהילה, ונבחנו השפעות השנים החולפות על יכולתו של האזרח. המחקר מנסה לחציג, בעקבות הממצאים, מסקנות והמלצות — מה וכיצד יש לפעול, כדי להגיע לחיי זיקנה נאותים.
- .8 Cain, Glen G., *Income Maintenance and Labour Supply*, Chicago, Rand McNally College Pub., 1973, XXIV, 373 pp.
מרוכזות כאן תוצאותיהן של שבעה מחקרים בעלי שיטת ניתוח דומה ונתונים מקבילים, הבוחנים את השפעת המערכת לאבטחת הכנסה על היצע כוח העבודה.

9. Davis, Karen: *National Health Insurance Benefits, Costs and Consequences*, Washington, Brookings Institution, 1975, XIII, 181 pp.
 ניתוח החצעות העיקריות לביטוח בריאות ממלכתי בארה"ב, שהוצגו לפני הקונגרס האמריקאי. החצעות דנות בסובסידיות לרכישת ביטוח פרטי, שילוב בין ביטוח פרטי וציבורי וביטוח ציבורי לכל. כל הצעה נבחנה כנגד שורת שאלות כגון: מי הם המבוטחים, מהם השירותים שיובטחו, מה יהיו תפקידי צרכני הביטוח, המעסיקים, חברות הביטוח והממשלה.
10. Foot, Sydney et al, *Kitchen Sense for Disabled or Elderly People*, London, William Heinemann Medical Books Ltd., 1975, 218 pp.
 ספר זה מיועד לעקרת הבית המוגבלת. הוא מציג את האפשרויות הניתנות לעקרת הבית הנכה, בעבודות המטבח, כולל בישול וסידור מתאים של המטבח — וזאת במטרה להקל על חייה.
11. Friedlander, Walter, *International Social Welfare*, Englewood Cliffs, Prentice Hall, Inc. 1975, VII, 230 p.
 הספר דן בצורך הדחוף בשיפור התנאים הסוציאליים וחבריואיתיים בארצות מתפתחות.
12. Gilbert, Neil et al, *Dimensions of Social Welfare Policy*. Prentice-Hall, University of California, 1974, XII, 208 pp.
 הבטחת הכנסה, רווחת הילד, פעילויות קהילתיות ובעיות בתחום הבריאות, אלה הם חלק ממכלול רחב של נושאים בהם עוסק ספר זה. הספר מנסה לפתח מסגרת יעילה לניתוח מדיניות רווחה כוללת, וכן מציג את הבעיות, העומדות בפני אלה העוסקים בתכנונה וביישומה של מדיניות זו.
13. Goodwin, Craufurd et al, *Exhortation and Controls; The Search for a Wage-price Policy 1945-1971*, Washington, the Brookings Institution, 1975, XIII, 432 pp.
 מגמת הספר לתאר את ההתקדמות שחלה בקביעת החלטות בתחום מדיניות השכר, וכן את תרומתו של כל אחד מחמשת נשיאי ארה"ב האחרונים, להתפתחות מדיניות זו.
14. Great Britain Royal Commission: *The Distribution of Income & Wealth*, Initial report on the Standing Reference, Report No. 1. Chairman Lord Diamond. London, H.M.S.O., 1975, XIV, 250 p.
 הפרסום דן במידע אודות חלוקת ההכנסה ובעיות הרווחה באנגליה, ובוחר את המסקנות שניתן להסיק מכך.
15. Gunnel Enby, *Let There Be Love, Sex and the Handicapped*, London, Elek, 1975, IX, 65 pp.
 המחברת, שהיא עצמה נכה, מתארת את חוויותיה במוסדות לנכים ואת היחס המדכא אל נושא המין בחיי הנכים. היא מתייחסת אל הקשיים והבדידות של הנכה בחברה, המתנכרת לא רק לצרכים המעשיים והפיזיים של הנכים אלא גם ליכולתם. המחברת מדגישה את הצורך של הנכים לאהוב ולבטא את אהבתם באופן גופני. היא מעלה שורה של הצעות לשיפור חיי הנכים במוסדות ולשילובם בחברה.
16. International Center for Social Gerontology: *Preparation for Retirement*. Vth International Course, Madrid, 1974, 249 p.
 הספר דן בבעיות ההזדקנות מנקודות מבט שונות (כלכליות, פיזיולוגיות וכד'), והוא מכיל את תוכן הדיונים בסמינר ה-5 בנושא הגרונטולוגיה החברתית, שנערך במדריד ב-1974.

17. Lawson, Roger et al, *Social Security in the European Community*, London, Catham House, PEP, 1975, 75 pp. (European Series No. 23)
המחבר מציג את נושא הבטחון הסוציאלי והטיפול הרפואי בבריטניה מאז שנות ה-40, תוך השוואה בינה לבין מדינות ביבשת אירופה.
18. Mardsen, Dennis, *Mothers Alone; Poverty and the Fatherless Family*, G. B., Pelican Books, 1973, XVI, 412 pp.
המחברת פורשת בפני הקורא את עולמן של אמהות בודדות, לא נשואות, נפרדות, גרושות ואלמנות, מאנגליה ומוולס. היא מתארת בהרחבה את מלחמתן היומיומית לפרנסתן, מאבקן בזעת הקהל ובתחושת הבדידות המלווה אותן.
19. *Minimum Wage Fixing and Economic Development*, Geneva, International Labour Office, 1975, IV, 217 pp.
הדו"ח עוסק בבעיות של קביעת השכר המינימלי, בעיקר בארצות מתפתחות, ובוחן שורה של שאלות הקשורות לשטח זה, כגון: הקריטריון לקביעת השכר המינימלי. כיסוי השיטה המוצעת, היבטים תחוקתיים שלה, ועידכון תקופתי לשינויים ביוקר המחיה בתנאים כלכליים רגילים.
20. Munnell, Alicia, *The Effect of Social Security on Personal Saving*, Cambridge Mass., Ballinger Pub., 1974, 146 pp.
המחברת, המשמשת ככלכלנית בבנק החסכון הפדרלי בבוסטון, עומדת במחקר זה על הגורמים המשפיעים על התמורות החלות בחסכון הפרטי.
21. Polansky, Norman A., *Social Work Research; Methods for the Helping Professions*, Chicago, The University of Chicago Press, 1975, IX, 314 pp.
ספר שימושי המיועד לסטודנטים ולחוקרים, וכולל תיכנון מחקרים ופתרונות אפשריים לבעיות המתעוררות במהלכה של עבודה סוציאלית, ובמקצועות הקשורים לעבודה מסוג זה.
22. *Proceedings of the Sixth Social Security Conference. Income Maintenance and the Social Security System*, University of Michigan, 1971, 122 pp.
הספר מרכז חומר שהוכן לכינוס ה-6 של הביטחון הסוציאלי שהתקיים במישגן. הדיונים נסבו בעיקר על ההוצאות לביטוח סוציאלי ועל המדיניות של הבטחת הכנסה.
23. Rees, Albert et al, *Workers and Wages in an Urban Labor Market*, Studies in Business and Society, Graduate School of Business, Chicago, Univ. of Chicago Press, 1970, XV, 236 pp.
המחברים מנתחים את הגורמים הקובעים את הפרשי השכר בין עיסוקים שונים. ממצאיהם מבוססים על מחקר בן חמש שנים ומידע שנתקבל מ-5,000 עובדים ב-75 מפעלים.
24. Schlesinger, Benjamin, *The One-Parent Family; Perspectives and Annotated Bibliography*, 3rd ed., Toronto, Univ. of Toronto Press, 1975, IX, 186 pp.
חלקו הראשון של הספר מטפל בבעיותיהן של משפחות חד-הוריות. החומר המובא מבוסס על מחקר מקיף שנערך בנושא, ומכיל חומר מעודכן עד שנת 1975. כמשפחות חד-הוריות בפרסום זה נחשבות משפחות של אלמנות, גרושות וכן של רווקות שהן אמהות לילדים. חלקו השני של הספר מביא תקצירי פרסומים שנכתבו על החיבטים השונים של נושא זה, בצירוף כתובותיהם של המו"לים.
25. Shonfield, Andrew et al, *Social Indicators and Social Policy*, London, Heinemann Educational Books, 1972, 151 pp.
הספר מרכז חומר שהוכן לכינוס בינלאומי של חוקרי חברה ואנשי ממשל העוסקים בפיתוח אינדיקטורים חברתיים. הכינוס נערך מטעם המועצות למחקר חברתי

- בבריטניה ובארה"ב בשנת 1971, ונדונו בו השימושים הנעשים בסטטיסטיקה למדידה והערכה של השינויים במצבים חברתיים, וכן המדיניות המשפיעה על שינויים אלה.
26. Sunshine, John, *How to Enjoy your Retirement*, New York, Amacom, 1974, X, 164 p.
- הספר מופנה לאנשים העומדים לפני פרישה, ולאלו שכבר פרשו. הוא עונה על שאלות המתעוררות עקב פרישה מעבודה, ומצביע על דרך חיים בה ניתן ליהנות מן השנים שלאחר הפרישה.
27. Tinbergen, Jan, *Income Distribution—Analysis and Policies*, Amsterdam, North-Holland Pub., 1975, IX, 170 p.
- המחבר מציג תיאוריה חדשה של ביקוש והיצע בחלוקת ההכנסה. בין השאר מובאת סקירה על מגמות בחלוקת ההכנסה בארצות מפותחות ב-40 השנים האחרונות. ניתן מודל פשוט של אופטימיזציה (המבוסס על מקסימיזציה של פונקציות תועלת); מוצעת חלוקת הכנסה שוויונית וניתנת תחזית (עד 1990) על היחס בין הכנסתו של כוח העבודה האקדמאי להכנסת כוח-עבודה אחר.
28. Topliss, Eda, *Provision for the Disabled*, Oxford, Basis Blackwell, 1975, IX, 163 pp.
- הספר בוחן בראייה רחבה את השירותים הקיימים, כדי לסייע בידי המוגבלים לנהל אורח חיים רגיל ככל האפשר.
29. *Urban Women, Society for Research on Women in New Zealand*, Dunedin, New Zealand, 1972, 104 pp.
- הדו"ח מרכז פרטים על תנאי חייהן של נשים בערים הגדולות בניו-זילנד. הוא מלווה בנתונים סטטיסטיים על נשים אלו — בשטחים שונים כגון: תעסוקה, חינוך, גידול ילדים, הכנסות והוצאות המשפחה וכו'.
30. Wiles, Peter, *Distribution of Income: East and West*. Amsterdam, North Holland Pub., 1974, XV, 136 p.
- לקט הרצאות של המחבר כתשובה לויכוח בנושא אי-השוויון הכלכלי, שנערך באוקספורד (1973). כמו כן מובאים עובדות ונתונים מבריה"מ, תוך השוואתם לנתונים מארצות אירופה וסקנדינביה.
31. Woodruff, Diana S., *Aging-Scientific Perspectives and Social Issues*, ed. by D.S. Woodruff & J.E. Birren, New York, D. Van Nostrand, Com. 1975
- בספר רוכזו דעותיהם של מספר חוקרים בנושא הזיקנה. החומר הועבר במסגרת קורס בגרונטולוגיה, שנערך באוניברסיטת דרוור — קליפורניה. הספר דן הן באספקט הפסיכולוגי-סוציולוגי והן באספקט הביולוגי.

the strict discipline of the individual himself. The underlying assumption here was that only the individual in his despair could sense the severity of the crisis and only by experiencing the pain of his loneliness could he develop the sort of devotion demanded by the founders of the new society. Any kind of support was vigorously opposed since it was liable to affect man's independence and strict self-control. In other words, public indifference to individual suffering would lead to man's regeneration.

The social significance of a third trend that existed at the time of the Second Aliya was perhaps the most decisive. It concerned itself explicitly with the essentiality of mass immigration as a political necessity for the building of the country. For the time being, it led to the abolition of the deep recoiling from any form of support—whether granted in the form of public services which blurred the individual's dependence on the aid of others or granted consciously, exploiting the reality of mass immigration to increase the individual's dependence on society. Here it was assumed that due to his necessary dependence on absorption institutions, the individual could easily be turned into an instrument to serve the community's aims and the hidden rule of social policy was to put the individual in his place and supply him with the means to stay there.

The common denominator of the three trends was that each, in its own way, tried to control the consequences of mass immigration—either by basing control on the personal decision of the individual or by transferring it to the collective whose authority the individual chose to accept or by disguising control more as the dimensions of mass immigration placed the individual in a situation in which he could not survive unless he put himself in the place determined for him by those organizing immigration. All of them fulfilled the invisible role of controlling the social consequences of non-selective immigration and limiting its defects.